

ЭЪЧОЗИ ХУНАР

ЭЪЧОЗИ ҲУНАР

ДУШАНБЕ
«АДИБ»
1992

ББК 83.3 Тоҷик
Э 95

Мухаррирон Ю. Аҳмадзода ва Г. Сафаров

Б. Худойдодов, Р. Муслмонкулов, Л. Демидчик
ва дигарон.

Э 95 Эъҷози ҳунар. Душанбе: Адиб, 1992. 512 сах.

ISBN 5—8362—0464—0

Дар ин китоб маҳсули қалами чанд тан адабиётшиноси тоҷик
гирди ҳам омадааст. Муаллифон ҳар яке аз нигоҳи худ ба ҳуна-
ри волои эҷодкор баҳо дода, ба тарзи таҳлили психологӣ асар
ва маъноли гуногуни адабиёти советии тоҷик дахл намудаанд.
Китоб барои алоқамандони адабиёт ва донишмӯзони мактаб-
ҳои олии пешниҳод мешавад.

Художник и творчество.

X $\frac{4603000091-10}{M 503(12)-92}$ 86—91

ББК 83.3 Тоҷик

Коллектив

ХУДОЖНИК И ТВОРЧЕСТВА

(на таджикском языке)

Оронши Ю. Бондаревич
Мухаррири оронши Г. Красовский
Мухаррири техники М. Саидова
Мусахҳаҳ Р. Атоева

БИ № 727

Ба матбаа 11.02.91 супурда шуд. Ба чопаш 07.01.92 имзо шуд. Фор-
мати 84×108^{1/32}. Қоғаз: типографии № 2. Гарнитуралаш адабӣ. Чопаш
барҷаста. Ҷузъи чопии шартӣ 26,985. Ҷузъи рангании шартӣ 27,195.
Ҷузъи наشريю ҳисоби 27,34. Адади нашір 2000. Супориши № 454.
Нарҳаш 12 сӯм.

Душанбе, Нашриёти «Адиб», кӯчаи Рӯдакӣ, 33.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон онд
матбуот. Душанбе, кӯчаи Айӣ, 126.

ISBN 5—8362—0464—0

© Нашриёти «Адиб», с. 1992

РАҲИМИ МУСУЛМОНИЁН

ДАР БОҒИ ФИРДАВСӢ

*Ба бузургдошти ҳазораи «Шоҳнома»-и
Ҳаким Фирдавсӣ ва шодмонии ҳашиодсо-
лагии устод Улуғзода.*

БОБИ АВВАЛ

НИГОҲЕ БА РОҲИ НАИМУДАИ С. УЛУҒЗОДА

1. НАСР

1) «Ёрони боҳиммат»

Жанри ин асарро «повесть» мегӯянд. Он солҳои 1946-47 таълиф ёфта, соли 1947 чун китоби алоҳида аз ҷӯи баромад. Асар фавран ба танқиди сахте дучор омад. Масалан, М. Ғаффорова ном шахсе, ки ҳаётро аз рӯи қолаби пешакии худ дидан меҳостааст, чунин ҳукми катъӣ бароварда буд: «Дар повесть образи одамони советии Тоҷикистон вайрон тасвир ёфтааст», «одамоне, ки нависанда тасвир мекунад барои ҷамъияти мо ғайритипӣ мебошанд»¹. Ин ҳукм як намунаи социологизми вулгар ҳисоб ёфта метавонад, ки дар нақди адабию адабиётшиносии он солҳо ҳукм меронд.

Дар асар масъалаи хеле муҳими ҳаётии ҷанг ва талафҳое, ки мантиқан аз он бармеоянд, ба миён гузошта шудаанд. Ҷӯрабек ҳамагӣ баъди панҷ моҳи хонадориаш бо Зайнаб ба ҷанг рафт. Ҳангоми гузаштан аз дарёе зери тирборони душман монду нопадид гашт. Ҳамярокон пиндоштанд, ки Ҷӯрабек нобуд шуд ва «хати сиёҳ» фиристоданд. Баъди як соли мотам Зайнаби тани танҳо ноилоҷ ба Ориф расида буд, ки мак-

М. Ғаффорова. Вредная повесть.— Коммунист Таджикистана, 1948, 4 июль.

туби Чӯрабек аз госпитали Тошканд омад. Маълум шуд, ки «оббозихои бисъёрсолани Сирдарё» ба ӯ қор дода номаълум ба сохили душман баромада, ҳамроҳи фидоиён муборизаро давом дода, охири охирон захми ҷидди хӯрдааст...

Мушкиле ки ба Зайнаб пеш омад, ин аст, ки акнун ба вай қонунан ду мард: шавҳари пешинаи гӯё ҳалок-гаштааш Чӯрабек ва ҳамсари феълӣи ӯ Ориф ҳаққи шавҳари доранд. Интиҳоб дар ихтиёри худӣ Зайнаб аст.

Ин гирех аз нуқтаи назари одамигарӣ ва начоба-ти ахлоқи зан қушода мешавад. Ин навъ рафтор аҳамияти бузурги тарбиявӣ дорад.

Бисъёр лаҳзаҳои ин қиссаи ҳаётиро бидуни риккат хондан мумкин нест. Як мисол:

«— Ман Чӯрабекро гирифта мебарам.

Соҳибхонаҳо ба рӯи Зайнаб бо диққати ҳайратомезе нигоҳ карданд. Қиёфаи ӯ ҷиддӣ буд.

— Шумо ҷиддӣ мегӯед? — пурсид калонсоли оила.

— Ҷиддӣ, Надежда Михайловна, — ҷавоб дод Зайнаб.

— Ба Сталинобод бурда, ӯро дар қучо ҷой мекуний? Дар хонаи инвалидҳо? Ё ки Чӯрабек дар он ҷо ҳешони наздик дорад?

— Ҳеши наздиктаринаш худам. Парастораш худам мешавам.

— Худат?..

— Шавҳарат чӣ мешавад? — пурсид Лиза?

— Чӣ мешуд? Ман ба вай мефаҳмонам. Вай одами оқил аст. Бояд фаҳмад.

— Маълум мешавад, шумо мехоҳед, ки аз Каримов ҷудо шуда ба шавҳари пештараатон баргардед? — Надежда Михайловна матлабро аниқтар фаҳмидан меҳост.

— Модом ки ӯро гирифта мебарам... бояд ҳамин тавр шавад...

Баъди андак хомӯшӣ, ки барои «ҳазм» кардани ин ҷавоби Зайнаб ва ин азми ғайриҷашмдошт ва аҷибӣ ӯ зарур буд, калонсоли оила боз пурсид:

— Оё шумо ҳама тарафи қорро дуруст фикр кардед?

— Фикр кардам, Надежда Михайловна... Албатта, осон нест, ман инро мефаҳмам, лекин дигар хел рафтор карда наметавонам.

Сергей Яковлевич, ки то ҳол ба ғап ҳамроҳ нашуда, вале суханони Зайнабро бо диққат мешунид, ба зудӣ табақчаашро аз консерви моҳӣ ҳолӣ карда аз сари стол хесту ба тарафи Зайнаб гуфт:

— Барои ин коратон ман шуморо боз ҳам зиёдтар ҳурмат мекунам. Уро гирифта рафтани бошед, билет ва дигар корҳоро ҳуди госпиталь дуруст мекунад. Агар ягон душворӣ пайдо шавад, ба ман маълум кунед, ман ба хизмати шумо ҳозирам».

«Ёрони боҳиммат»-ро аввалин асари психологӣ дар адабиёти советии тоҷик мешуморанд. Нависанда ба тасвири ҳиссу ҳаяҷони калбӣ ва андешаҳои амиқи қаҳрамонҳояш, махсусан Зайнаб эътибор додааст. Ин усул минабаъд ҳам дар эҷодиёти ҳуди устод Улуғзода, ҳам умуман дар адабиёти тоҷик ривоч ёфт.

2) «Субҳи ҷавонии мо»

Муаллиф ба адабиётшинос Қенчабой Юсуфов (ки повестро хуб омӯхта, китобе ҳам ба табъ расонидааст) дар сӯҳбате гуфтааст: «Ман воқеаҳои повестро ба фарзандонам қисм-қисм нақл мекардам, онҳо нақли маро шунда ба вачд меомаданд, дар ҷашмонашон қатраҳои ашк пайдо мешуданд (...) хоҳиш намуданд, ки саргузашти ҳудаму рафиконамро ба рӯи қоғаз орам».

Ҳамин тавр, «Субҳи ҷавонии мо» ба вучуд омад. Соли 1954 нусхаи русии асар ба соли 1956 тоҷикиаш аз ҷоп баромад. Дар нашри соли 1962 баъзе тағйирот дохил шудааст.

Асар жанри махсусе дорад, онро «повести тарҷумаиҳолӣ» меноманд, ки ба ёддошт тамоман наздик мебошад.

Жанри ёддошт дар адабиёти тоҷик таърихи қадима ва бой дорад. Ҳамон навъе ки маълум аст, машҳуртарин асарҳои Зайниддин Маҳмуди Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоъ» ва Аҳмад Маҳдуми Дониш «Наводир-ул-вақоъ» хусусияти ёддошти доранд. Анъанаи устодони гузаштaro дар асри XX устод Айни идома дода, шоҳасари худ «Ёддоштҳо»-ро ба майдон овард. Аввалин шахсе, ки баъди устод Айни ба ин анъана даст зад, Сотимхон Улуғзода буд. Ӯ моҳиятан ҳам гӯё мазмунӣ асари устоди бузурги ҳудро идома дод, зеро агар дар «Ёддоштҳо», «роҳи ҳаётии халқи тоҷик ва зиёиёни ӯ

аз давраи феодализм ба сӯи инқилоби «социалистӣ» тасвир ёфта бошад (Муҳаммадҷон Шукуров), дар «Субҳи ҷавонии мо» ҳаёти ҳамин халқ, дар солҳои инқилоб ва марҳалаи аввали баъдинқилобӣ инъикос ёфтааст.

Фарқи ин асар аз ёддоштҳои муқаррарӣ ин аст, ки муаллиф ба он номи конкрети маънидоре дода, сюжетеро ҳам (ки ҳоси повесту роман аст) риоя намулдааст. Асар аз новеллаҳои нисбатан мустақил фароҳам омадааст; албатта, онҳо бо ҳамдигар алоқамандии тематикӣю ғоявӣю композиционӣ доранд, вале дар айни замон ҳар як новелла як асари мустақил ҳисоб ёфта метавонад. Аз ин ҷиҳат ҳам асари Сотимхон Улуғзода ба «Ёддоштҳо» наздик мебошад.

Дар повести Улуғзода қаҳрамонҳои бисёре амал мекунанд. Дар сари силсилаи персонажҳо ва маркази хати сюжет Собир қарор гирифтааст. Ҳамаи персонажҳои дигар, ҳамаи воқеаҳои тасвиршуда ҳатман бо Собир алоқамандӣ доранд. Ҳодисаҳои замон ба замон баён мешаванд.

Падари Собир — Умархон дар қаҳтӣ талаф шудани аҳли оилаашро яқин донист, бинобар ин, зану фарзандонаш — Азизхони 13-сола, Собирӣ 6-сола ва Мухтори хурдтаракро пешандоз карда, ба Тошканд раҳсипор шуд. Баъди сарсонӣю саргардониҳои бисёре дар Тошканди инқилобӣ бо одамони наҷиби рус — Ершову Николаев вомехӯрад ва дар завод ба кор мебарояд. Ҳамсари меҳрубони Умархон ба зудӣ вафот меёбад. Ин оғози бадбахтиҳои ин хонадон буд. Умархон ноилоҷ ба деҳа бармегардад ва дар роҳ ба тороҷи босмаҷиён дучор меояд. Баъди чанде хабари бемории Азизхон, ки барои таҳсил дар Тошканд монда буд, ба падар мерасад. Умархон Тошканд меравад, дар он ҷо аввал писараш ва баъд ҳудаш ҳам аз олам ҷашм мепошад.

Собиру Мухтор тамоман сағир мемонанд. Онҳоро амакашон Обидхоҷа ба парасторӣ мегирад, вале баъди чанде ин саробон ҳам вафот меёбад.

Сарсонӣю андӯхи Собир андоза надоранд. Ваю додаракаш дарбадар мешаванд; оқибат Мухторро назди амаааш монда худ ба мактаб меравад...

Нависанда ҷӣ дар шаҳру ҷӣ дар деҳот одамони бисёро нишон додааст, ки нақҷуру нақҷуғторанд, молу сарват надошта бошанд ҳам, сухани хубу дили меҳрубон доранд. Маҳмуду Солеҳ, Қаҳҳор-амаку Курбон-

Самахрон, Азиз Кариму Шамсуллоев ва бисёр дигарон аз ҷумлаи ҷунин одамони наҷибанд.

Аз рӯи ҳислату ҳуӣ, рафтору гуфтор ва тасвири табиин симоҳои духтарону занон «Субҳи ҷавонии мо»-ро метавон як ҳазина гуфт. Зебию Нисохон, Бибимастураю Гулсум, Каромату Ёзозхон ва дигарон бо ягон ҳислати ҳосн худ дар хотир гарм мемонанд.

Симоҳои манфии асар — ҳамчун мулло Зайниддин, Мирабдуллобон ҷоғар, Муҳаммадаминбой, Орзумати қўрбошӣ, эшонӣ Ашрафхон, Ҷаббору Хидир ва дигарон, ки ноинсофу золиманд, фикру зикрашон нафс асту барон он чизеро дарег намедоранд, низ рафтору кирдори ҳоса доранд. Умуман бояд таъкид кард, ки Сотимхон Улуғзода дар тасвири амалиёти персонажҳо, нишон додани портрети онҳо ва ҷиҳатҳои дигари марбути образ хеле «ҳасис» мебошад — ӯ аз тасвирҳои тақрори батақрор худдорӣ мекунад.

Дар асари номбурдаи Сотимхон Улуғзода хеле шахсонӣ машхур, ба мисли устод Айни, устод Лоҳутӣ, Нисор Муҳаммад, профессор Андреев, Фитрат ва дигарон вомехӯранд, ки дар тасвирашон меёри ҳақиқати таърих роия шудааст.

Меҳвари ғоявии асари Сотимхон Улуғзодаро таъкиди иқтидори ошкорони Октябр ташикл медиҳад. Адиб реалистона нишон додааст, ки хонадони ба дами марг расида тамоман талаф намешавад, насли навро эри ҳимоят мегирад, парвариш намуда, ба камол мерасонад.

Маҳорати беҳамтои нависанда дар ҳамин аст, ки ҳама гуна ғояҳои олишон — *файзи дӯстии ҳамкории миллатҳои гуногун, эҳсоси худшиносии ватанхоҳиро* тавассути мисолҳои ҳаётии зоҳиран назарногир тачасум кунондааст. Чунончи, тарафи Обидхоҷаи даравгарро гирифта ба босмачиён мусаллаҳ дарафтодани пирамард Саидалли қирғиз, ё худ меҳру муҳаббати бузурге ки Серёжаю Паша, «тўта» Люба ва «тўта» Маша ба Собир доранд, бидуни шакку шубҳа ҳаётианд. Чун далеле аз файзҳои реалии дӯстии халқҳо танҳо ҳаминро нишон додан кофист, ки профессори рус М. А. Андреев аз дили соф панд дода буд: *«халқи худро шинос»* ва толибилми ҷавон аз рӯи он маслиҳат амал карду ба мурури замон мартабан олиеро дар таърихи тамаддуни халқаш ишғол намуд.

«Субҳи ҷавонии мо» аз ҷумлаи барҷастатарин асар-

ҳои насри бадени советии тоҷик-хисоб меёбад. Асар ба забонҳои русӣ (чор бор), ўзбакӣ, туркманӣ, белорусӣ, украинӣ, латишӣ ва ғ. тарҷума ва нашр шудааст. Асли тоҷикиаш низ алҳол ҷаҳор бор ба таъъ расидааст.

3) «Ривояти суғдӣ»

Замони воқеа — нимаи дуюми асри ҳафтуми мелодист, маконаш — Суғди Самарқанд, Бухоро ва баъзе ноҳияҳои дигари Машриқзамин. Қаҳрамони марказӣ — Виркани паҳлавон ва ватанпарати содиқ, ки марғро аз асорати ғоратгарони араб авло доништа худро нобуд мекунад; Реваҳшиёни пир — падари Виркан; Хотун — маликаи Бухоро, ки шахси таърихист, соҳибфаросати соҳибдил буд ва бо адлу доди шоишта ҳукумат меронд; Нўфарн — савдогари қорчаллони давлатманду бешараф; Молик ибн ур-Райб — роҳзани ғоратгар, ки хуни садҳо бегуноҳро рехтааст ва оқибат дар Марв ба дасти ватанхоҳон сагворӣ кушта мешавад; ниҳоят, Саид бини Усмон (писари Усмони халифа), ки ба Мо-вароуннаҳр лашкар мекашад, ба Бухоро дасти тааддӣ дароз мекунад, дар Самарқанд ҷанги беамон мебарад, Ҷағониёро ба ҳоки сиёҳ табдил медиҳад, садҳо шахру дехот, боғу бўстонро хароб карда, ҳазорон касро нобуд месозад, ҷавонон ва духтаронро асир гирифта, ба Ҳинҷоз бармегардад ва оқибат аз дасти Виркан қатли воҷиби худро меёбад.

Нависанда ба марҳилаи хеле муҳими таърих — ҳуҷуми ғосибони араб ба кишвари аҷдоди мо — дида дӯхта, ҳақиқатро бориқбинона муайян карда, дар асоси тасвири лаҳзаҳои пуртаъсири бадеӣ муқобилати саҳти мардум, қаҳрамонию ҷоннисориҳои нигонамон суғдиёни оддиро боварибахш нишон додааст.

Дар асар моҳияти аслии ҷуруши арабҳо, ки аз ғасби молу мулки халқҳои дигар иборат буд, фош гардидааст. Бесабаб нест, ки Хотун ду мазҳабу ду пайғамбарро бо ҳам муқоиса карда, омили осоиштагию ободонию фаровонӣ будани яке ва сабабгори қатлу ғорати халқҳо будани дигареро воқеъбинона ва бо ҳарорат таъкид менамояд ва аз ҷумла мегӯяд:

«Худои онҳо кӣ будааст, ки ба як қавм ғорату қиштори қавми дигарро мефармудааст? Он кадом пайғамбари дарандасиришт будааст, ки ба умматонаш зӯ-

роварӣ, хунрезӣ, асорат, куштору тороҷи мардумонеро, ки ба дини ӯ нагарамидаанд, ҳалол кардааст? Пайғамбари пок Зардушт аст, вай мардумонро сӯи ростӣ, раҳму шафқат ба якдигар, бародарӣ ва аҳлият роҳ ме-намояд...»¹

«Ривояти суғдӣ» қиссаи шеваи ғочевист. Он ба забони русӣ ва баъзе забонҳои дигар тарҷума ва нашр шудааст.

4) «Восеъ»

МУНДАРИҶАИ ҶОЯВӢ. Дар садаи нуздаҳум сахтии зиндагӣ дар мулки аморати Бухоро на танҳо баланд буд, балки торафт шиддат мекард. Сабабҳои ин ҳолати нохуш, аз як тараф, ба дараҷаи баланди таъназул расидани сохти иҷтимоии феодалии, аз тарафи дигар, ба реакция, ба як воситаи таъвоноии истисмор ва хилаю найрангии синфи ҳоким табдил ёфтани шарияти исломӣ буданд. Чашми тамаъ боз кардани Русияи подшоҳӣ ба ин сарзамини зарҳез ва аз нуқтаи назари стратегӣ муҳим будан ва охири охири он ба мустамликаҳои худ табдил додани он, ҳамчунин, дар сари ҳокимияти Бухоро муддати дуру дароз давлат рондани намоёндагони манғитҳои аз ғазлу ҳунар ва инсофу алолат дур низ сабабҳои кулфати мардуми ин кишвар гардиданд.

Азбаски амир дар қаламрави худ соҳибхотӣ мутлақ буд, ҳар гуна номаъқулиро карда метавонист. Азбаски аз фарҳангу инсофу мурувват бегона буд, ғайбат бо айшу ишрат ва фиску фасод машғул мешуд. Барои айшу ишрати бекарон пулу моли фаровон зарур буд, аз ин рӯ, амир хироҷро торафт зиёд мекард. Барои фиску фасод шарикону ҳаммаслакони лозим буданд, бинобар ин, амир ба ҳама гуна мансабҳои хурду калон даллаю ҳаромхӯрон, фитнакору дуздонро таъин мекард.

Зиндагӣ дар атрофи Бухоро, алалхусус тарафҳои шарқии он, боз ҳам сангинтар буд. Дар нимаи дуҷуми садаи нуздаҳум шулукҳои амир ҳуни мардуми ин минтақаро то ӯҳир мемакид. То ба дараҷае мемакид,

² С. Улуғзода. Ривояти суғдӣ.— Мунтахабот; ҷилди 1.— Душанбе: Ирфон, 1982, с. 407.

ки тамоми хирмани деҳконро покиза мебардошту боз
ӯро қарздор мегузошт...

Мирзоакрамбой маблағи бисёре сарф карда, уивони
мирохурӣ ва амали бекии Балҷувонро соҳиб шуд. Бек
тарзе кор бурд, ки дар бадали камтар аз ду ҳафта
ҳам тамоми харочоташ ду-се баробар рӯид, ҳам барои
хазинаи амир ҳадъи муносиб таҳия шуд.

Бек, албатта, тилисму чоду надошт, ки пулу мол
аз ғайб пайдо шавад, балки луқман охирини даҳони
мардум кашида гирифта мешуд, бо ҷабру зулм, ҳатто
хунрезӣ.

Манғитиён ҷавру зулмо чунон ривоч медиҳанд, ки
калиман «манғит» ба рамзи зулму бедодӣ ва таҳқир
табдил меёбад. Қаҳрамони роман Аноргул ба ситами
Чобир тоқат накарда «Дод аз дасти манғит» меғӯяд
ва адиб дар тафсир чунин меорад:

*«Чобири доруға агарчи ҳамдеҳаи Аноргул аст ва
манғит нест, аммо дар назари ин занакӣ кӯҳистонӣ
ҳар бедодгар ва ҳар амалдори хурду калон манғит аст.
Даҳ-понздаҳ сол инҷониб, аз бозе ки амири Бухоро —
Музаффархони манғит бо зӯри шамшер кӯҳистонро
фатҳ ва кӯҳистониёни озодидӯстро асир гардонид, ин
калима дар забони онҳо ҳамчун дашноми сахте ба кор
бурда мешуд»* (Восеъ.— Душанбе: Ирфон, 1979, с. 14).

Корд ба устухони кӯҳистониён расид, зистану мур-
дан қурби баробар дошт. Ногузир шӯриш бархост, ки
ба он деҳқони ҷувозгар Восеъ сардорӣ кард.

Ин соли 1886 буд. Деҳқонону пешаварон, ҷӯнон
бо калтаку шоха ва белу табару теша мусаллаҳ ба
қалъаи ҳокимнишин ҳучум оварда, сарбозони бекро
торумор карданд, худ бек гурехт. Ба ёрии беки хази-
маткарда аз Бухорову Хисор ҳазор аскар мусаллаҳу
варзида омад, шӯришчиёро бераҳмона торумор на-
муд...

Чунон ки бархостани шӯриш ногузир буд, мағлубия-
таш ҳам чора надошт: деҳқонони ҷангнодидаю бесилоҳ
ба муқобили лашкари ҷангӣ чӣ навъ истодагӣ карда
метавонианд? Аммо чунин ҳам пиндоштан, ки шӯ-
риш беҳуда будааст, хато хоҳад буд. Восеъ бо ёри
зиндонии худ меғӯяд:

*«Мо як бор ба манғит зӯри фақиронро нишон до-
дем! Чунон нишон додем, ки манғитро воҳима гирифт,
аз Бухоро лашкар овард, се ҳоким як шуданд. Боз
лашкари ҳамашон камӣ кард, дуздон, роҳзанон, кал-*

лабуронро ҷамъ карда ба болои мо андохтанд... Ҳозир манғит моро шикаст дода бошад ҳам, калтаки аз фақирон хӯрдаашро як умр фаромӯш намекунад. Фақирон ҳам инро фаромӯш намекунанд. Ман мегӯям, рӯзе ки золим каллапо, дасти фақирон боло шавад, онҳо моро ба некӣ ёд мекунанд...» (с. 355).

Идеали Восеъ ҷомаи амал пӯшид, фақирони озодгашта он шӯришгаронро фаромӯш накарданд, худӣ ҳамон айём дар бораи он мардони майдони дод сурудҳо гуфтанд, ба номи Восеъ колхозу мактабҳо ва районе гузошта шудааст; ҳайкали мӯхташами Восеъ ва расмҳои офаридаи рассомон аз абадияти Восеъ ва қорнамони ӯ гувоҳи медиҳанд.

ОБРАЗИ ҚАҲРАМОН. Халқ образи ин фарзанди далеру бовафояшро тақрибан ҳамон рӯзҳо эҷод карда буд, чунончи:

Восеъ ғазост имрӯз
Ҷон мубталост имруз.
Ғавғои рӯзи маҳшар
Бар фуқарост имрӯз.

Дар ин суруди таърихӣ ва дахҳо шеърӣ шоирон образи баҳодуронаи Восеъ аз тариқи лириқӣ тараннум шудааст, дар ҳар шеъре онд ба рафтори Восеъ, сими вай, матлаби ӯ, ҷои исьёнаш ва амсоли инҳо чизе аз ҷониби муаллиф гуфта мешавад. Азбаски асарҳои лириқӣ тоби баъни мураттаби амалро надорад, чизи умумие аз эҳсосот ва ё андешае дар бораи Восеъ зикр меёфт.

Сими Восеъро дар адабиёти хаттӣ аввалин дафъа адибони советии тоҷик Абдурауфи Фитрат (1927), Ғафӣ Абдулло (1937), Мирзо Турсунзода ва Абдусалом Дехотӣ (1939) офаридаанд. Дар асарҳои саҳнавӣ ин адибон баъзе лаҳзаҳои ғавғолияти қаҳрамони халқ нақш бастааст.

Образи муфассалу мукаммали Восеъро аз тариқи мӯхташамтарин жанри адабиёти бадеӣ — роман — устод Сотимхон Улӯғзода офарид.

Нависанда романро воқаснигарона (ретроспективӣ) аз марҳилае оғоз мениҳад, ки Восеъ ба дуредгари деҳаи Дараи Мухтор кундаи ҷувоз метарошонад. Вале дертар (бобҳои V ва VI) нависанда дар мавридаш рӯчӯ ба амал оварда, воқеоти навҷавонии Восеъ — андозчини Норинҷро тарсонданаш, бо Назири сайёд бародархонд шуданаш, пасон мочарои хонадоршавиашро бо

Аноргул ба қалам медиҳад. Боз ҳам аз тариқи рӯчӯ чанд лаҳзаи ҳаёти Шакар — падари Восеъ — баён мешавад ва равшан мегардад, ки ӯ шахси деҳқони меҳнатдӯст ва часуре будааст. Мурод аз ин рӯчӯҳо — нишон додани чараёни ташаккули табииоти Восеъ, сарчашмаю омилҳои чигунагии ин характер мебошад.

Аз роман қиёфҳои Восеъ равшан намудор мебошад: чун *шавҳар* Аноргулро дӯст медорад ва эҳтирому эҳтиёт мекунад; чун *падар* ҷоннисору раҳнамои фарзандон мебошад; чун *деҳқон* меҳнатдӯст аст, дар вақти ҳолӣ ҷувоз мекашад; чун *шаҳрвард* (гражданин) ба-донро нотарсона «бад» мегӯяд, тарафи ҳақиқату адолатро мегирад.

Ана ҳамин чихат, яъне ҷонибдорӣ ҳақиқат ва адолат будани Восеъ дар симои қаҳрамон чун меҳвар хидмат намудааст. Восеъ ба ҳама — хурду калон, дӯсту душман ва дар ҳама ҳолат — хоҳ гирифтӣ, хоҳ фароғат, ба одам, воқеа, масъала ва ғайра танҳо аз ҳамин меъёри ҳақиқату адолат менигарад; истиҳола, хотирбинӣ, тарс ва ё ягон ҳиссу андешаи дигар барои Восеъ қатъан бегона мебошад. Чунинчи, додараи Қосимро дар назди мардум саҳт изо медиҳад, домодаш Санғалиро аз лой гирифта ба лойдон мезанад, ба Муллосафар, ки ихлосмандаш буду ҳаст, ошкоро гапҳои тунд мегӯяд... Инҳо наздикони Восеъ, ҷи ҷои бадхохонаш, ки пеши ӯ мушхона киро мекунанд. Ин наваъ сураи пазируфтани симои қаҳрамон барои касе ҷои шубҳа дошта наметавонад: нависанда ба ҳубӣ собит намудааст, ки Восеъ ҳам аз баромади иҷтимоиаш, ҳам аз касбу шӯғлаш, ҳам дар муҳити ёронаш танҳо ҳамин ҳел ростгӯю одил камол меёфтӣ ҳалос. Восеъ чун деҳқони асил ҳуб медонад, ки ба замин кас ҳарчи *корд*, *ҳамонро медавад*, ҳар қадар меҳнат кунад, мувофиқи он ҳосил мебардорад; заминро кас фиреб диҳад, худ фиреб меҳӯрад; зиндагӣ ҳам мисдоки ҳамин мебошад.

Мавқеи ҳақиқату адолат дар сиришти Восеъ ин ҷо беҳуда таъкид намешавад. Нукта ин аст, ки боиси ҳам парвози ӯ ба самои абадиат, ҳам сабабгори қатли ҷо-баҳангомаш маҳз ҳамин риштаҳо будаанд. Ба шарофати ҳамин ҳислатҳо дар шахси Восеъ деҳқонони ҷафокшидаю таҳқирдида такягоҳе, омилони зулму ғадри ҳарифи пузӯре пайдо карданд; азбаски арқони бинои ҷамъият саросар аз зулму бедодӣ иборат буд, Восеъ

ба ҳалокат расонида шуд. Восеъ номади корро дар майдони мубориза не, балки пештар аз он пай бурд. Шӯришгарон Кангуртро ишғол намуданд. «Дар шахр ғоратгарӣ сар шуд. Восеъ шӯришгарони аз азобу уқубат, мондагӣ ва гуруснагӣ ба ҷон расидаро боздошта натавонист, онҳо на фақат хонаҳои боён, амалдорон, дӯконҳои савдогарон, балки аҳолии камбизоту нодорро ҳам толон кардан гирифтанд. (...) Дар бозоргоҳ ба пеши чашии халқ дастҳои (...) ду ғоратгар бурида ва ҷори дигар ба дарахт баста қамчинкорӣ карда шуданд. Аммо ин тадбир ҳам натиҷаи қазои набахшид, ғорату яғмо давом мекард.

— Шӯриш футур рафт, валангорӣ сар шуд, — маъюсона гуфт Восеъ ба Назир. — Ман аз мирон-ку он қадар наметарсам, лекин ана ҳамин ғоратгарӣ оқибат моро ба хоки сиёҳ менишонад»¹ (с. 329).

Ин нуқтаи назари Восеъ дуруст буд, чунки бо ҳадафи (принципи) муборизаи ӯ — барои доду ҳақиқат — пура мувофиқ меомад.

Восеъ бо шашсад савораю қариб якуним ҳазор пиёда ҷониби Балчувон лашкар кашид. Ханӯз ба Балчувон нарасида, бо душманон — сиёҳи Остонақули қушбегӣ аз як тараф, сарбозони Холмуроди тўксабо аз тарафи дигар, дастан Абдурахмони додхоҳ аз тарафи сеюм, гурӯҳи роҳзанони Туғай ва Давлати қаровулбегӣ аз тарафи чорум дучор шуд. Ҷанги нобаробар ва хунине ба вуқӯъ пайваست...

Бояд эътибор дод, ки Восеъ, ба маънии имрӯзааш инкилобчӣ набуд, аз адабиёти сиёсии марксистӣ, аз ҳаракатҳои коргарӣ огоҳӣ надошт. Аммо аз таълимоти пешкадактарини замону Ватани худ — таълимоти Аҳмад Махдуми Дониш камубеш воқиф буд. Восеъ зимни сӯҳбатҳояш бо Муллосафар бо ақидаҳои иҷтимоии маорифпарвари бузург шинос шуд, шунидаҳояшро бо ҳақиқати воқеӣ андоза намуд ва дар натиҷа ба ҷунин хулосаи қатъӣ омад:

«Кори фақиронро бо ҳокиму амалдорон акнун фақат теғ, шамшер, таёқ яктарафа мекунад! Ман мехоҳам як бор ба ин золимон, ба ин хунхорон, ба ин дарандагонӣ дупо нишон диҳам, ки мо фақирон ҳам ода-мем, ҷон дорем, номус дорем, агар якдигару якҷон шавему хезем — онҳоро зада метавонем» (с. 274).

¹ Таъкид аз мо — Р. М.

Ин ҳам чолиб мебошад, ки ҷаҳонбинии Восеъ хеле устувор ташаккул меёбад, ҳеҷ гуна калавишу дудилагӣ дар вай роҳ намеёбад. Нависанда ҳамин маъниро ҳам дар гуфтор ва ҳам дар рафтори қаҳрамонаш борҳо ба ҷилва овардааст, ки махсусан лаҳзаи охиринаш дар хотирҳо нақш мебандад. Зиндони торик; ду ситора ғзравзана метобад; Назири шикорчӣ онҳоро ба ду ҷашми гург монанд мекунад, ки ба эътирози маҳбуси худочӯе дучор меояд: «*ҷашми гург нагӯй, он ду ҷашми парвардигор аст, ки ба мо нигоҳ мекунад*». Адиб ин ҷо аз забони Восеъ лутфе муносиб меорад, ки гӯён ҷаҳонбинии равшани ёст:

«*Ду ҷашми худо... — худ ба худ такрор кард Восеъ ва илова намуд: — Рост гуфтӣ, худо ҳеҷ вақт бандагонаширо бо як ҷашм намебинад*» (с. 353).

Восеъ пасон дар асоси ҳамин мафҳум муҳокимаи ҷиддие месозад, ки бинояш мантиқи матин дорад:

«*Худо туро одам офаридааст, агар туро ҳар карда савор шаванду ту ба ин тан диҳӣ, тоқат кунӣ, одам нестӣ. Офарандаатро муттаҳам кардаӣ. Туро ба ноҳақ хор кунанд, зеро по кунанду ту ҳап истӣ — номардӣ, ору номус надорӣ; занат ва фарзандонат, ёру дӯстонат ҳақ доранд, ки аз ту рӯй гардонанд...*» (с. 354).

Тағйироти фикрӣ дар Восеъ якбора ба амал наомадааст. Барои ба ин дараҷаи камолот расидан адиб ўро ба сафар баровардааст. Ў, ки дар деҳа зулму ноҳақии доруғаю амлоқдорро дида буд, дар сафараш ба Шаҳрисабз даҳҳо намунаи зулму ноҳақиро на танҳо мушохида намуд, балки худ ҳам мубтало шуд. Чунанчи, дар Янгибозор Мирзоакрамбон мумсик барои сайи Восеъ то Бухоро (ҳол он ки ў Шаҳрисабз равои буд) пули тамоман ночизе ваъда кард (ва оқибат онро ҳам надод), дар Сарисии Душанбе Ашури машкоб дар хорию зорӣ вафот ёфтӯ барои иштирок дар дафнаш бой Восеъро рухсат надод; дар Ғузӯ саройбон хӯрчини Восеъро дуздид, ки миршаб ҳам шарикӣ он будааст; дар бозори Қаршӣ марди қорчаллоне занн ҷавонеро бурду кӯдаки хурдсоли ўро бо модари пираш зор гузошт... Восеъ дар яке аз ин бедодиҳо дар дилаш «*Э дунё!...*» мегӯяд (с. 91), аз ноинсофии дигар ҳайрон мешавад, ки чаро «*дили сангҳои шаҳр об намешӯд, қалъаи ҳоким ба дарёе фуру намеғалтид ва ин масҷиду мадрасаҳои боҳашамат ҳам барҷо*» меистанд (с. 94). Ин наваъ ҳодисаҳои нохушу ноҳақ, ки дар

сари ҳар қадам содир мешуд, чашми ҳар каси андаке марздорро ҳам яла мекарданд.

Восеъ дар ҳамин ҳолат ба Самарканди бостонӣ афтада, дар ин маркази тамаддуни халқи худ ҳам бародархондаш Назирро аз чиллахонаи Шохизинда пайдо кард, ҳам тавассути Муллосафар бо таълимоти Аҳмади Дониш шинос шуда, афкори худро равшантар сохт.

Восеъ сардори исёгарон буд, аммо ҳеҷ гоҳ зулме, ноҳаққие аз худ зоҳир накардааст, баръакс, беҳад раҳмдил буду аз ин хислаташ ҷаврҳо ҳам кашидааст, чунончи, шайх Саидасрор, амлоқдор Абдуқаюмбой ба авфи Восеъ осон соҳиб шуданду дар мавридаш ба кори вай ҳалал расониданд.

Устод Улуғзода тавонистааст симои барҷаста ва эътимодбахши Восеъро намоиш диҳад, ки дар тавононӣ ҷасорат ва ҳақгӯию додҷӯӣ ба қаҳрамони маҳбӯбии халқ Рустами Дастон монандӣ дорад.

ЁРОНИ ВОСЕЪ. Назир. Бародархонди Восеъ ва одами наздиктарини ӯст. Назир дар вақташ деҳқон ва сайёди овозадоре буд, дар Афардеҳ зиндагии осоишта дошт ва ҳамон айём ба Восеъ ду дафъа некӣ карда, *додари қиёматӣ* шудааст (бобҳои V—VI). Баъди вафоти занаш Марзия ном беваеро мегираду хонавайрон мешавад; сарсону саргардон дар Шаҳрисабз ба тӯҳмат зиндон шуд, дар ҷоҳи чиллахонаи Шохизинда наздик ба марг буд, ки Восеъ чун Рустам ба имдодаш расид (бобҳои IX, XI—XII).

Назир пасон дар ташкили исён ва ҷараёни он фаъолона иштирок намуд. Бо пешниҳоди ӯ мардум Восеъро *мир (мири сарлашқари ғозӣ)* интихоб мекунанд.

Назир баъди шикасти шӯриш ҳамроҳи ёри дигар — Давлат Айюб дар Ҳисор қатл карда шуд.

Адиб образи ин шахсро донову бебок ва ба дӯстонаш содиқ офаридааст. Дар эҷоди киёфани Назир аз хунари шикорчигии ӯ моҳирона фоида бурдааст. На танҳо чашмони зирак, маслиҳатхон пухтаи ӯ, балки суханонаш ҳам сайёдонаанд. Чунончи, дар машварати сарварони шӯриш баъди гурехтани Мирзоакрамбой Назир мегӯяд:

«Ҳоким гуреворӣ аз қапқон ҷаст, гурехт, аммо по-яш лангон аст: агар сари вақт ёро сур кунем, мегиремаш» (с. 297).

Нозим. Хонанда бо ӯ аз аввал, дар як саҳифа бо Восеъ воমেҳӯрад. Восеъ ҳамроҳи чанд нафар, ки бай-

нашон Нозим ҳам буд, кундаи нави чувозро фелонда-фелонда хонааш меорад.

Яке аз забонаҳои аввалини алангаи умумихалқӣ бо Нозим вобаста мебошад. Ӯ чун деҳқони коргар ғалаашро бармаҳал даравида, кӯфта, бод дода ва хирвор карда мондааст, аммо аз он гирифта ба ҷудакони гуруснаю гирёнаш хӯрокворӣ дода наметавонад: Чобири доруға «мӯҳр» кардааст ва маътали амлоқдору андозчин сари хирман нишастааст, то хироҷи султонӣ ситонда шавад. Нозим маҷбуран «мӯҳр»-ро вайрон мекунад, навкорони доруға ўро ба дарахт мебанданд; аз фиғони зами Нозим Восеъ ҳозир мешавад, сухани хуш ба доруға кора намекунад, Восеъ Нозимро кушодани мешавад...

Нозим ҳамроҳи ёронаш пурдилона ҷангид, оқибат ҳам аз шикасташон пушаймон нашуд, балки сарбаландона дар қатори 43 шӯришгар дар Балҷувон шахид гашт.

Симои Нозим бо хусусиятҳои фардии худ аз дигарон, бештар аз ҳама — Восеъ ва Назир — фарқ мекунад. Агар ду қаҳрамони номбурда ба кори ҳақу дод бошуурона ва комилан дода шуда бошанд, Нозим то ин дараҷа нест — баъди он ки Восеъ ўро амлоқдори Тутқаул таъин кард, «якбора хулқу атвораи дигаргун, ҳаракаташ, шишти хезаш калонгирона ва сипоҳона, нигоҳаш ва гуфтораи омирона шуда монд» (с. 319), аз таҳхонаи амлоқдорхона хуми мусаллас пайдо карда, ҳамроҳи ёронаш нӯшиду маст шуд ва ба кори шӯриши қариб ҳалали ҷиддӣ расонда буд. Ин ҷиҳати тинати Нозим, албатта, бесабаб нест: ў дар шахру деҳоти дигар кам будааст, ҷафоҳои мазлумон ва ноодамии зolimонро бисёр надидааст, ки дар натиҷа ҷаҳонбинии ў назар ба ду ёри бузургаш маҳдуд мондааст.

Ризо аз ҷумлаи бехтарин ва фаромӯшношуданитарин симоҳои романи «Восеъ» ба шумор меравад. Нависанда дар бораи ў бо меҳри саршор сухан меронад. Чизҳои дар сиришти вай ҳаст, ки ўро бо Собир (аз «Субҳи ҷавонии мо»), ҳатто Сӯҳробу Сиёвуши Фирдавсӣ наздик мегардонад.

Ризо дар хурдӣ ятим монд, амаки бадҷахлаш ҳам аз даргоҳаш ронд, сарсарӣ гашт, «адирӣ» ном гирифт. «Бесавод бошад ҳам «Қиссаи Абӯмуслим», китоби «Аҷоиб-ул-маҳлуқот», «Тўтинома»-ро аз ёд карда буд» (с. 197). Восеъ донист, ки «ҷавҳари бача пок аст», «аз

номус ва мардонагӣ низ бегона намебошад» ва писархонд карда, ба тарбияташ ғирифт. Восеъ хато накарда буд: сағираи ифлосу шуму бесар тадричан ба як чавони софдилу далеру бафоросат табдил ёфт ва Восеъ худ духтараш Гулизорро ба ӯ ношиканон кард. Ризо бо зиракию чолокии ва ҳозирчавобиаш дар қорн шӯришгарон ҳиссаи муносиб гузошт. Қорномаи охири-ни Ризо, ки дар боби XXXI тасвир ёфтааст, ҳалал расонидан ба сарбозони Остонакул кушбегӣ дар убури аз дарёи Вахш мебошад. Ӯ аввалан аз замбаракчаи ғанимати гулӯлапаронӣ кард, баъди тамом шудани гулӯлаҳо санг афканд. Вақте ки борут ҳам ба охир расид, замбаракчаро ба дарёи ғелонд, худро ба дарё андохту аз тағи об ба амади сарбозон расида, бо қордча ғупсархоро ҷоқ карда баргашт, вале баъди ба соҳил баромадан тир хурда ҳалок шуд.

Чолокиҳои Ризо ӯро ба қаҳрамони маҳбуби машхури наслҳои халқӣ Самаки Айёр як андоза монанд кардаанд.

Саидалӣ. Ятим — падари Саидалӣ «*дуредгарӣ, мисгарӣ, иморатсозӣ, сангиосиётарошӣ ва боз чандин хунарҳои дигарро медонист*» (с. 24). Ӯ ҳамроҳи писари хурдсолар Саидалӣ дар бари теппае хандак кофта, зимистон барф ҷамъ намуда, дар нишебии он боғчае бунёд кард. Баъди он ки боғча ба Саидалӣ монд, ӯ аз ҷашма ҷӯйчае кофта овард ва боғчаро ба «*боғи дилкушо*» (с. 27) табдил дод.

Давлат-қараулбегӣ дар бозгашт аз шикор дар боғи Саидалӣ истироҳат ва ишрат мекард. Ин барои ӯ кам буд, боғро тамоман харидорӣ кард, Саидалӣ нафурӯхт. Давлат бо навқаронаш ба боғи мевааш алҳол норасида тохт овард, «*фурсати нӯшидани як ҷойнак ҷой ҳам нагузашта буд, ки лашқари себу тоқ, анор, нок, шафтолу, гелос торумор карда шуд*.

Ба истиснои гелос меваҳои дигар акнун ғӯра шуда, хӯшаҳои ангур ҳам ҳоло сабзу хом буданд. Шоху навадаҳои пурбор ҳамчун шаҳидони майдони ҷанг ба ҳок сарнагун гаштанд, танаҳои дарахтони каллақшуда ба мисли падару модарони мусибатзадае, ки фарзандони дилбандашонро талаф дода бошанд, дастҳои худро боло намуда гӯё ба фалаки қачрафтор лаънатҳо мефиристоданд» (с. 28). «*Ҷотехони ҳарбу зарби ҷорбоғ рафтанд, Саидалии фалакзада дар ҳолате, ки ба дарахти*

тут баста шуда буд, монд, то он ки даҳмардае ба фарёдаш расида ёро аз банд раҳо кард» (с. 29).

Саидали ба алам тоб наёвард, ба кӯҳ баромада рафт, бо раҳзани, бо таъбири худаш — *мангитзани*» — машғул шуд.

Саидали шӯриши деҳқононро шунида, бо дастааш омад, хеле кор нишон дод. Аммо ҳангоми гармии исён коре кард, ки шӯриши Восеъ аз он саҳт лат хӯрд. Рӯйдод ин аст: баъди он ки шӯришгарон Балчувонро фатҳ карданд, Саидали бо дастааш Боғи Мир — манзилгоҳи тобигонаи ҳокимро тороч кард. Барон ин кораш Восеъ ёро таибх дод ва вай қаҳр карда ҳамроҳи одамонаш бадар рафт, ки оқибат дар сафи шӯришгарони Восеъ, алалхусус мусаллаҳонаш, хунукӣ афтоду заиф шуд.

Оқибат Саидали ҳам дастгир шуд, дар зиндон бо Восеъ вохӯрд, аз кирдораҳ саҳт пушаймон гашта, узр пурсид:

«Аз гуноҳам гузар, Восеъ, ман нодонӣ кардам, ба гапи шайтон даромадам; аз кардаи худ сад бор пушаймонам. Майлаш, маро кушанд, овезанд, ман аз мурдан наметарсам, аммо ту гуноҳи маро бубахш, Восеъ, то ки ман аз ин дунё бадному рӯсиёҳ наравам» (с. 352).

Нависанда кӯтоҳакак илова мекунад, ки «Восеъ ба вай ҷавоб надод» (с. 352). Гуноҳи Саидалиро бахшидани Восеъ осон нест: ба ҷои кӯмак ба шӯриш ҳалал дод, зеро ёро дида хеле шӯришгарони дигар ҳам майдонро тарк карда буданд; аз тарафи дигар набахшида ҳам наметавонист: *шӯриш маҷбурӣ набуд*.

Дар офаридани симои Саидали низ нависандаро муваффақиятҳо даст додааст, зеро он аз ҳомию нопурагии ҷаҳонбинии шӯришгарон, аз номуташаккилона амал кардани онон далолат медиҳад, ки асоси воқеӣ дошт.

Равшанфикрон. Миллати шариф он аст, ки равшанфикрон дорад. Равшанфикр машғали ҷомеа мебошад ва зиндагии ҷавме, ки равшанфикр надорад, чун дар ҷангали тираю тор аст: на самтро медонад, на роҳи рафтаниро меёбад.

Устод Улуғзода ба ҳамин маънӣ образи **Муллосафар** ва тавассути ӯ образи маорифпарвари бузурги халқ ки тоҷик **Аҳмад Маҳдуми Донишро** хуб офаридааст.

Муллосафар намунаи (типи) ҷавонони кӯхистониест, ки ба шаҳр афтода, илму ҳунаро омӯхта, дар тар-

ғиби саводу дониш миёни мардум хидмат намудаанд. Ин мард, ки хунарҳои заргарӣ, наққошӣ, мӯҳрканӣ ҳам дошту ба ҳаттотӣ бештар шуғл варзида, аз ҷанбаи рӯз меғузаронд, рӯзе аз як ошнои мадрасагаш дар Бухоро китоби «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Донишро ориятан гирифт. У ин китобро аз рӯи марок, ки муллоҳои калон муаллифи онро «қофирӣ бесалоти такбир» меғуфтанд, хондан хост, вале аз муталиа донист, ки «*ӯ як донишманди алломае, нависандаи забардасти ҳақиқатнигоре*» будааст (с. 149). Китоб афкори Муллосафарро бақуллӣ зеру забар кард, вай пурра ихлосманди Аҳмади Қалла шуд. Дар сӯҳбати Восеъ ва Назир дар бораи ҳокимиятдорону ҳокимиятдорӣ аз ҷумла меғӯяд:

«Ҳукми ҳоким ба шарте равост, ки аз шариат берун набарояд. Аммо бисёрин ҳукму фармонҳои амир ва амалдоронаш ҳилофи шариат аст, ботил аст (...) Худодон таоло аз ин амирони ҷоҳил, вазирони қоҳил, сиёҳиёни ғумроҳи ғофил кайҳо рӯй гардондааст» (с. 145). Муллосафар барои ин фикраш далел ҳам дорад: *«Агар рӯй намегардонд, насоро (Русияи подшоҳӣ — Р. М.) сеяки мамлакаташонро зер карда намегирифт»* (с. 145). Муллосафар ҳулоса мекунад, ки *«Давлати амир дер намепояд»* (с. 146).

Бо чунин сӯҳбатҳои Муллосафар дар фикри Восеъ ва Назир рӯшани андохта буд.

Мутаассифона, ҳақиқати зиндагӣ ба нависанда имкон намедихад, ки афкори Муллосафарро боз ҳам пештар барад. Балки ҳолат баръакс воқеъ мегардад: Муллосафар ҳангоми рафти шӯриш фарҷомӣ нохуши онро аз рӯи фаросат дарёфта, ба тахлуқа афтода, Восеъро ба созишу ошӣ ташвиқ мекунад; баъди шикасти шӯриш, ки Восеъ алҳол ба дасти душман наафтодасту барои дастгираш Мирзоакрамбой ваъдаҳои фиребанда додааст, Муллосафар тӯл хӯрда, Восеъро ба таслим маслиҳат медиҳад. Калонтарин ҳаёти Муллосафар ҳамин ки фиреби суҳанони Ҳочӣ Яъқуби мударрисро хӯрда паноҳгоҳи Восеъ — паси шаршараи оби Гулдараро ошкор мекунад ва пас аз фаҳмидани ҳаёти ва дастгир шудани Восеъ ҳудаш ҳам ҷон медиҳад. Нигоранда тамоми паҳлуҳои пиндору кирдори зиёи замони мазкурро эътиҳодбахш ошкор сохтааст.

Аҳмади Дониш, ки дар роман аз забони Муллосафар борҳо самимона чун **пир**, **ҳодӣ**, **Эшони Маҳдум**,

Алломаи Дамирӣ хотиррасон мешавад, боре бевосита дучор ҳам меояд. Нависанда зимни тасвири вохӯрии ин ду равшанзамир дар сари мазори Қосимшайхи Кармина, ки иттифок афтиданааш табиӣ буд, симои хоксронии зоҳирӣ, гуфтори нешдор ва тинати пурмаънии Алломаро комилан барҷаста ба қалам додааст. Аллома ҳамин як лаҳза намудор мегардад ва он ҳамагӣ дар ду саҳифаи роман (150—151) гунҷониш ёфтааст, лекин бинобар эътимодбахшиаш дар хотири хонанда ҳамешагӣ хоҳад монд.

Кори нависанда, ки таълимоти Аҳмади Донишро ба низому пайванди ғоявию мундариҷавии роман дохил кардааст, тамоман дуруст мебошад. Мафкураи иҷтимоии халқи тоҷик ҳолати тақрибан ягонаву яклукстро дошт, фикри пешқадами марказ ба атроф ҳам мерафт ва афкори иҷтимоии Аллома дар шӯриши Восеъ ҳам бешак таъсир доштааст. Адиб ҳанӯз дар рисолаи «Аҳмади Дониш» Алломаро чун идеологи ҷунбишҳои озодихонии деҳқонон ба қалам дода буд. Ин назарияи саҳеҳи илмӣ дар романи «Восеъ» аз тариқи бадеӣ ба ҷилва омадааст.

СИМОИ ЗАНОН. Устод Улуғзода дар романи «Восеъ» чанд симои барҷастаи занро ҳам офаридааст. Агар қисме аз инҳоро бо муҳаббати гарме нигошта бошад, баъзеашонро ҷунон нишон додааст, ки ҳар кас ҳам дар ҳаққашон хоҳу ноҳу хофрат мефарварад.

Фотима. Нависанда ўро ҷамъан дар се лаҳза намудор кардааст: дар боби IV ноқасию зикнагии шавҳарашро ба рӯяш меғӯяд, барои ба Восеъ ориятан наододани ғоваш саҳт коҳиш менамояд; дар боби XXV, ки афзоиши қувваҳои шӯришгаронро дарбар кардааст, Фотима ба бародараш Восеъ аз шӯриш тарсида пинҳон шудани Сангалӣ ва аз занони деҳа таъна шундани худро арз мекунад ва ба ин восита ҳиммати баланду вичдони ҷолашро бори дигар намоиш медиҳад; дар боби охирии — XXXIII амалиёти Фотима бештар тасвир ёфта симояш пурра гардидааст: бист сарбоз ва чанд амалдору сипоҳии дигар се бандӣ — Восеъ, Назир ва Давлат Айюбро аз Балҷувон ҷониби Хисор мебаранд, «*Фотима монанди девоҷонаҳи сару по бараҳна, афтону хезон, дод зада аз паҳи корвони сарбозҳо рафт (...) Корвониён кам-кам ба занани мусибатзада одаг карданд дигар вайро намеронданд. Меҳри бепоёни хоҳариш Фотима нисбат ба бародари нагунбахташ ҳатто*

дили санги сарбозон ва мансабдорони худпарастии бе-
мурувватро ҳам нарма карда буд, онҳо наметавонис-
танд ба ин зан тан надиҳанд» (с. 357, 361). Фотима
пиёдаю сарсон то охир, то худии регистони Шахрисабз,
то худии пояи дори Восеъ ўро ҳамроҳӣ кард, бо ҳасти-
аш бародарашро рӯҳ бахшид, нигоҳи вопасини баро-
дари қаҳрамонашро дар худ дарёфт, боз пой пиёда ба
зодгоҳаш баргашт ва ба азодорон сухане гуфт, ки ҳам
шеван дошту ҳам аз ифтихор ҳолӣ набуд:

«Акама ба дори баланд кашидан. Акам натарсид,
сарбаланд чон дод. Ҳалқон гуфтанд: ёдуш бахайр, ба-
ҳодур будай!» (с. 363).

Нависанда тавассути Фотима меҳру садокати бе-
ҳадду ҳисоби духтари тоҷикро дар ҳаққи бародараш
табӣӣ нишон додааст, ки бунёди ҳоси милли дорад.

Зани Восеъ **Аноргул** ва духтараш **Гулизор** низ ча-
суру диловар, баномусу хушодоб, софдилу ростгӯ тас-
вир ёфтаанд; нисбат ба азизонашон меҳрубону ғамхор
бошанд, ба душман нафрати беандоза доранд, дар му-
қобилашон мардона тунд сухан мегӯянд ва мардона
рафтор мекунанд; муҳаббати поки ҳаётбахш доранд ва
дар ин роҳ муборизаи ибратангез ҳам мебаранд.

Восеъ маҳбусро ҳимоя кардани Аноргул дар ам-
лоқдорхона, аспӣ доруғаро доштани Гулизор, байтба-
раку сурудхонии онҳо ва амсоли инҳо саҳифаҳои ран-
гини романро рангинтар намудаанд.

Дар ин симоҳо низ ба қуллӣ маъниҳои номбаршу-
да нависанда хислати ҳуӣ духтарони кӯҳистони тоҷик-
ро табӣӣ нишон медиҳад на аз рӯи боғи ҳаёл.

Аз образҳои маънии занон маҳсусан ду нафар шо-
истваи зикр мебошад: яке — **Марзия**, ки «зансурати
морсират» номида шудааст (с. 103), дигаре — **Лутфия**—
«зани мағрури хоргашта ва аламзада» (с. 113). Ҳар ду
зан ҳам ба Назир вобастагӣ дорад: *аввалӣ* — зани дуо-
ми ўст, ки Назир аз дасташ хонавайрон гаштааст, *дуо-
мӣ* — зани Иноятullo-бойбача, ки аз дасти инаш зин-
дон шудааст. Дар сиришти ин замон аз меҳру покиву
мурувват нишоне нест: аввалӣ аз рашқу ҳасоди муҳаб-
бати Назир ба наберааш Азизаи дусола он кӯдакро
мекушад, дуоимӣ — аз рашқу хирси шахват шавҳари
худро мекушонад. Шоистаи тазаккур аст, ки дар су-
рати ҳамаатарафа нигаристан ба шахси Лутфия ӯ нис-
батан камғуноҳ намудор мегардад: вай қурбони разо-
лату қабоҳатҳои замонӣ муҳити худ шудааст.

Ин персонажҳо аз рӯи тинати худ комилан муқобили симоҳои Фотимаю Аноргул ва Гулизору Заррагул мебошанд. Адиб тавассути силсилаи киёфаҳои мутаоздгӯи ҳикмати халқро бори дигар хотиррасон карданист, ки «мард шоҳ шавад ҳам аз дасти зан мешавад, гадо шавад ҳам аз дасти зан мешавад».

ДУШМАНОНИ АДОЛАТ. Шӯриши Восеъ барои ҳимояи ҳақиқату адолат бархоста буд. Нависанда як гурӯҳи поймолкунандагони ҳақиқату адолатро ҳамачониба нишон додааст, ки баъзеашон аз назар хоҳанд гузашт.

Қобир-доруға. Ин хурдтарин амалдор аст, ки ҳамагуна фармоншоти ҳокимони золими худро мошинвор бечунучаро иҷро мекунад; на фаросат дораду на заррае меҳр, аммо пӯписаю қазабааш андоза надоранд.

Сиёсати давлатдории аморати Бухоро маҳз чунин одамони ҷоҳилу сангиндилро тақозо менамуд. Аъмолномаи чунин амалдорро нависанда аз забони амлоқдори Ховалинг Абдуқайюмбой, ки роҳбари бевоситаи Қобир-доруға буд, дақиқу возеҳ овардааст:

«Доруға бояд ки мисли сағ газанда бошад, вагарна қадом амлоқдор ёро ба доруғай мегирад? (...) Доруғаҳо боинсоф, раҳмдил бошанд, хироҷу закоти султониро худо мезанад-ку» (с. 17).

Саидасрор. Ин рӯхонии такводори гузаро дар дурӯғи устухон надорад: зоҳиран дарвешӣ аз тамоми неъматҳои дунё ҷашмпӯшида аст, аммо дар асл Сурмаи сездах-чордахсоларо бо макр ба ҳарамаш даровард; панҷоҳупанҷ тангаи амонатро, ки мебоист ба модари бекаси Ашӯри марҳум мерасонд, мункир шуду ба ҷиғилдонаш зад... Ҷиноят хурдиву калонӣ надорад, зеро хурдаш ба калонаш раҳнамоист. Ин шайху мутаваллии мазори Хоҷа Балҷувон пас аз афви Восеъ ба шӯриши вай ҳалали қорӣ расонд: ба воситаи муридонаш миёни шӯришгарон ӯвозаҳои бардурӯғ паҳн кунонд, тавассути Кабири ҷосус ба ҳокими гурехтаи Балҷувон маълумоти муҳиме фиристод.

Саидасрор ба тамоми маънӣ акси Муллосафар мебошад — вай дар тақмили ҷаҳонбинии сарварони шӯриш ҳар қадар хидмат карда бошад, ин дар ботил шудани шӯриш ҳамон қадар кӯмак мерасонад. Адиб дуруст дарёфтааст, ки аҳли рӯхоният байни мардум нуфузи калон дошт ва яке аз сабабҳои мағлубияти исёни Восеъ ҳам дар ҳамин мебошад.

Мирзоакрамбой, ки чун «Мирзон Қорӣ», «Акрамқорӣ» ва «Қорӣ» ҳам зикр ёфтааст, фаъолияти нисбатан бештар зоҳир намудааст; дувоздаҳ сол дар туманҳои Бухоро амлоқдорӣ карда будааст, панҷсад тилло ба ҳокими Кармина Абдулаҳадхони тӯра ва панҷоҳ тиллон дигар ба миёнарави ӯ Яҳшибек пора дода, амали зақотчиғии вилояти Қубодиёро соҳиб мешавад, пасон духтараш Зебин чордахсоларо ба зару зевар ороста ҳамроҳи як аспӣ зарринафзол ба ҳамон Абдулаҳадхон, ки акнун амир шуда буд ва саду панҷоҳ тиллоро ба ҳамон Яҳшибеки удайчӣ дода, унвони мирохурӣ ва вазифаи бекии Балҷувонро гирифт.

Яке аз душманони асосии шӯриш, ки оқибат ғолиб ҳам меояд, ҳамин Мирзоакрамбой мебошад.

Дар бораи ин қиёфаи манхус ба сухани бисёр ҳоҷат нест, зеро шахсе, ки бешараф асту барои молу ҷоҳ духтари худро шахсан пешкаш мекунад, ба ҳама гуна зиштӣву зулм қодир мебошад, дурӯяғиву фиребгарӣ ва ҷоплусиву ҳаққимардумхӯрӣ аз «камтарин» сифатҳои ӯст.

Абдулаҳадхони манғит. Дар роман ӯ аз ҳиёти ҳокими Кармина буданаш намудор мешавад. Назари императори Русия миёни амрзодатони бисёр маҳз ба ӯст, бинобар ин, валиаҳди яқин вай аст. Шуглаш — айшу ишрат, аз он дилгир шавад, шеърҳои ғачи ошиқӣ меғӯяд (тахаллусаш «Очиз»), дар навбати дигар бедоначанг меорояд; ин ҳам нашавад, ҷоплусонашро қаллачанг меандозад. Тамоми фаъолияташ дар сари ҳокимияти вилоят аз ҳаминҳо иборат аст. Хамин «фаъолият» дар сари аморат ҳам давом мекунад. Дуруст аст, ки ташвише зам мешавад — ҳисоби китоби ҷиддитари пораю масъалаи азлу таъини ҳокимону мансабдорон; хархашаи аз қалъа пеш кардани садупанҷоҳ зами никоҳию ғайриникоҳии падар...

Устод Улуғзода дар тасвири амирон Музаффархони манғит ва Абдулаҳадхони манғит, муқаррабони дарбор — Яҳшибеки удайчӣ, Шохмуҳаммади қушбегӣ, Муҳаммадшарифи девонбегӣ, Остонақули қушбегӣ ва дигарон ҳавсалаи том зоҳир намуда, ҷузъиёти бисёри воқеиро ба қалам додааст. Муроди муаллиф аз чунин тафсилот ду чиз будааст: *яке* — нишон додани тарикати сиёсатдорӣ дар аморати манғития, ки бар порахурию дайюсиву зулму ситам — ҳуллаас, истисмори ба ҳадди ифрот расидани мардум бунёд ёфтааст: *дигаре* — қаш-

шокии маънавиёт, фосидии ахлоқ ва амсоли инҳост, ки дар якҷоягӣ нишони аз миён рафтани одамият мебошад. Тири адиб ба ҳадаф расидааст: *хонанда вазъи аниқи сиёсиву маънавӣ ва иқтисодии Бухорои чоряки охирини садаи нӯздаҳумро равшан пеши назар меорад, сабабҳои аслии ногузирии иқёми умумихақиро тасаввур мекунад.*

Нависанда дар тасвири образи Абдулаҳади манғит ва умуман дар инъикоси давлату давлатдории ӯ ба усули санҷидашудан ҳаётии тазоди эҷод хуб таъҷиз мудааст. Мулоҳиза кунед: фарзандони деҳқонон дар кулфати падар рӯю мӯй мекананд, аммо тӯра меҳақад, ки падараш ҳарчи зудтар бинирад, аз давом ёфтани касалии ӯ ҳатто дилтанг ҳам мешавад; баъди расидани хабари катли Восеъ «*маъракаи азодорӣ як ҳафта давом кард. Аз деҳу дараҳои дуру наздик ба Дараи Мухтор тӯда-тӯда мардумон саллаҳоишонро ба миён баста, ба даст асо гирифта меоманд, мотам мегирифтанд*» (с. 363), вале мурдаи амир Музаффарро «*боши тобу чадал*» «*ба хок супурданд, аз пушти тобути ӯ на вориси тахтаи рафт ва на ягон писари дигараш*» (с. 175); Муллосафари фозилу доно гадойвор рӯз мегузаронад, лекин *Шоҳмуҳаммади қушбеги вазир «фазлу ҳунари он сӯ истад»*, ҳатто «*бехату савод буд*» (с. 164). Ё худ, боргоҳи амирро дар Шаҳрисабз пеши назар оред: аз як тараф — амир Абдулаҳади зарбафтпӯш, тарафи дигар, сӣ кадам аз ӯ дуртар — Восеи карбоспӯш, ки «*дастонаш ба пеш баста шуда буданд*», «*қад барафрохта рост меистод*» (с. 362). Лаҳзае хонанда фақат ду касро мебинад (дигарон ҳама дар таъзиманд): зоҳиран яке ҳокиму дигаре маҳкум, аммо моҳиятан ҳол баръақс аст ва ҳамин маънӣ аз ин лавҳа ба ҳубӣ хонда мешавад: «*Амир ба вай чашм дӯхт, вай ҳам ба амир чашм дӯхт. Восеъ гӯё бо нигоҳаш ба вай меғуфт: «Ту маро дидан хостӣ? Инак ман! Бубин! Душманони ту ҳама монанди мананд! Ман ҳоло асири туям, аммо ба ту сар қам намекунам, аз ту наметарсам!»* Боз: «*Амир гӯё ки ба теги нигоҳи Восеъ тоб наёварда чашмаширо аз вай канд, баъд Восеъ ҳам аз ӯ рӯй гардонд*» (с. 362). Хонанда ин ҷо ба тобиши сухани нависанда ҳам бояд эътибор диҳад, ки манғит чашм меканад, аммо қаҳрамон аз вай рӯй мегардонад.

УСЛУБИ АСАР. То навиштани романи «Восеъ» услуд Улуғзода чандин асари мансур, аз ҷумла «Ёрони

боҳиммат», «Навобод», «Субҳи ҷавонии мо»-ро ба майдон оварда, маҳорати кофӣи эҷоди асари бадеӣ ҳосил карда буд, яъне ба «Восеъ» замоне пардохт, ки тамоми ҷанбаҳои сабки ҳосааш ба дараҷаи камол ташаққул ёфта буданд.

Аз ҳар шоҳаи услуби нависанда, ҷунонӣ тасвири сурату симоҳо, рафтору тарзи гуфтор ҷунон бармеояд, ки ӯ барои табиию эътимодбахш сурат пазируфтани тасвир мекушад. Ин фикр аз мисолҳои зерин собит хоҳад шуд.

Халқияти забон. Асар дар бораи шӯриши умумихалқӣ навишта шудааст ва қаҳрамони умумии он худи халқ мебошад. Аммо «халқ» ба маънии мавҳуму мучаррад набуда, балки ба маънии мушаххас аст, яъне сокинони кӯҳистони Балҷувон мебошад. Адиб муҳимтарин хусусиятҳои лаҳҷаи мардуми минтақаи мазкурро ҷӣ аз нигоҳи луғат ва ҷӣ аз тариқи қоидаи нахв нигоҳ доштааст. Ҷунончи, ин навъ калимаю ибораҳо: *аққол, лат кардан, ворӣ, ҷазир шудан, чалфас, рӯйловӣ, таҳловӣ, зукка, гирим (гирум), шопа, шапидан, ҷанг хӯрдан, тал задан, лағад кардан, калапо рафтан* ва монанди инҳо бештар ҳоси ҳамин лаҳҷаанд. Ин мафҳумҳо муродифҳои адабии халқӣ низ доранд, вале тобишҳои маънавияшон дар лаҳҷа дигархелтар аст.

Асарро ҳикматҳои бисёри ибратбахш зеб додаанд. Аз намунаҳои зерин намудор аст, ки аксари ҳикматҳоро нависанда аз ҳазинаи умумии халқ гирифта, дар мавриди муносибаш қорбасти кардааст, як қисмашро аз миёни мардум нав ёфтааст, гоҳе ҳудаи ҳам суфтааст, ҷунончи:

- «дастмояҳои ба ғалтак баромада монд» (с. 4).
- филкуши мушпарвар (с. 4).
- аз ғалбер гузаронидан (с. 91).
- «гирияи зан дар остинаш» (с. 115),
- санги қаноат ба шикам бастан (с. 148),
- «ишқ мушк аст, пинҳон натавон кард» (с. 198),
- «ҳокими нав — балои нав, бар фуқаро ҷафои нав» (с. 217),
- «умед бофандаи хаёлу орзухост» (с. 229),
- «омад ба сарам аз он ҷи метарсидам» (с. 257),
- «сари мор кӯфта беҳ» (с. 298),
- «хук арзанхӯриашро наменартояд» (с. 299),

«шароби муфтро хатиб ҳам меҳӯрад» (с. 321),
«хирадро май бибандад, чашмро хоб» (с. 322)...

Дар роман на танҳо мақолу зарбулмасалҳо бисёранд, балки ҳамту ибораҳои рехта ва ташбеҳу истиораҳои мӯҷазу гуворо низ қам нестанд. Қисме аз инҳо ҳамчунон маълуму машҳур бошанд, баъзеашон на ванд, чунончи:

«нишаста бошад, бархезад ва хеста бошад, савор шаваду ҳар чи зудтар худро ба доруссалтана расонад» (с. 167),

«ин овоз Аноргулро, агар мурда бошад, аз гӯр меҳезонд» (с. 54),

«Мирзои Қорӣ (...) кӯр шуда сесад тангари баровард» (с. 74),

«кулфатҳои кашидаашро нақл кард, ки агар ба санг мегуфт, санг об мешуд» (с. 142).

«хони соҳи Худоев, ки саводно «сават» ва ҳунармандро «урарман» мегуфт, аҳли фазлу ҳунарро қадр накард» (с. 148),

«девонбегӣ ва удайчӣ аз тағи забонашон забон бароварда ба таърифи шеър (шеърӣ Абдулаҳади Оҷиз—Р. М.) даромаданд» (с. 171),

«ту қосалеси манғитҳо будӣ, чандин сол фақиронро сагворӣ газидӣ, гургворӣ даридӣ» (с. 348),

«Амирқул дар ҷои нишастааш — дар кунҷаки ҳезумхона кунда барин шах шуда монд. Гӯё санге ба сараш заданду рафтанд. Бечора «аз бозе ки рӯбоҳ шуда буд, ба ин хел сӯроҳ дарнамонда буд» (с. 116),

«риши ӯ зард аст, ин ҳам як далел» (с. 118),

«ӯ (Қосим — Р. М.) чунон дашиномҳои қабехе ба забон ронд, ки бо мақоли халқ «подшоҳро аз асп ниёда мекарданд» (с. 201),

«ӯ (Яхшибек — Р. М.) табассуми хушнудиро дар ришу бурути сиёҳи худ пинҳон карда ба саломхона баргашт» (с. 192),

«шӯришгарон даста-даста дар камари кӯҳу дараҳо тақопӯ карда, ҳеҷ дум ба даст намедоданд» (с. 259),

«чангаки нигоҳаш як нафас ба Восеъ андармон шуд» (с. 221)...

Азбаски шӯриши Восеъ ҳодисаи воқеӣ буду одамони аниқ иштирок доштанд, табиист, ки як силсила истилоҳоти таърих ва калимаю таъбирҳои имрӯз кӯҳна-

шуда дар роман ба кор рафтаанд, масалан: қўшпулӣ, танобпўлӣ, мирона, ноҳаққона, тақя, мусла кардан, шашпар, шоф, табарзин, найза, қўрбой, мир, ҳоким, мирохур, девонбегӣ, қушбегӣ, қаровулбегӣ, ясакулбошӣ, танхох, муфтӣ, қозӣ, миришаб, шиғавул, удайчӣ, мингбошӣ, даҳбошӣ ва ғайра.

Фардияти забонӣ. Персонажҳои роман на танҳо бо ҷаҳонбинӣ ва симои рафторашон, балки бо тарзи гуфторашон низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, деҳқони оддӣ бо забони соддаю авомона сухан ронад, нутқи амалдор тумтароқу бодабдаба аст, агар муллои ҳақиқии донишманд бо услуби фаҳмову пурмаънӣ изҳори ақида кунад, рӯхонии ҷоҳили муллонамо калимаю ибораҳои каммаънию каммафҳум ва арабиру бештар ва ё бе маврид ба забон меорад. Чанд мисол.

Порое аз суханони саис:

«— Ҳй, ҳазрати халифа, то ту намоз меҳонӣ, ки аспҳоят мегурезанд! Хез, онҳоро гардон! Ба саису гадабон намозхониро кӣ мондааст?!» (с. 75).

Ягон чизе, ки муроди гўяндаро торик мекарда бошад, ин ҷо нест, балки кинояи обдор таровати дилкаше ба он бахшидааст.

Пораи дигар, аз гуфтори Восеъ. Хонанда худ осон хоҳад дарёфт, ки калимаҳои шеватӣ, ифодаҳои омӣёна, санъатҳои такрору сачъ матлаби гўяндаро ҷи дараҷа гуворову муассир дарбар кардаанд:

«Бародарон! Фақирон! Бихезед, ғазот кунед! Ҷавру зулм аз ҳад гузаит, мулк қазирбод шуд, халқон хору зор. Манғит моро одам ҳисоб намекунад. У моро дар диёри худамон ғариб кард, бехонумон кард. Ҳоким, амалдор, сипоҳӣ халқонро гургворӣ медаранд. Қорашон — бигиру бибар, бизану бидор аст, тамом. Худи онҳо кистанд, аз кучо омадаанд? Ҷӣ ҳақ доранд, ки фақиронро тороҷ кунанд, кўдакони моро аз гушнагӣ бикӯшанд? То кай мо ҷафо мекашем? Дигар тоқат намонд. Ман ба золимон теғ кашидам. Фуқаро, бихез, ғазот бикун. Агар номус дорӣ, ҳамият дорӣ, бихез ба ғазот! Теғ ба даст бигир. Теғ наёбӣ — таёқ бигир. Табару теша бигир. Аз золим қасос бигир. Аз мурдан дар хорию зорӣ, беҳтар ки дар ҷанги золим бимирем. Золим гург бошад — ту шер бош. Золим оташ бошад — ту сел бош. Ман меғўям, фақирон, шумо шунавед. Аз ин баъд ҳар шаб ба кўҳи Сурсақова нигоҳ кунед. Як шаб дар тори Сурсақова аломат пайдо мешавад. Аломатро ки ди-

дед, тайёр шавед. Хоб бошед — бедор шавед. Бедор бошед — савор шавед. Ба ғазот бархезед!»... (с. 232).

Нутки Восеъ дар ҳама ҳолат моҳиятан як хел ме-монад, фақат хангоми гуфтуту бо рӯхонӣ ва ё амалдори калон як ҷалимаи туфайлии «таксир» илова мешаваду халос. Табиист, ки бо ин ҳолат ягонагии природа ва устувории табииати қаҳрамон таъкид меёбад. Баръакси Восеъ, қаҳрамонҳое ҳастанд, ки дар ҳар маврид оҳанги гуфторашон тағйир меёбад. Чунончи, Мирзоакрамбой бо Абдулаҳад тарзе суҳан мекунад, ки ҷоплу-сию пасти тинаташро ошкор менамояд:

«— Тасаддуқ шавам, ин вартини дар Ғиждувон ба даҳ ҳамчинси ҷангарааш зафар ёфтааст, ғуломашон инро ба тӯраам муносиб дида, аз соҳибаш харида ювардам, ки шояд андаке ҳам бошад, мӯҷиби дилхушии тӯраам шавад» (с. 7).

Қорин номбурда бо одамони аз ҳудаи паст (дар фаҳмиши вай, албатта), масалан, бо Восеъ, тарзе суҳан меғӯяд, ки ғайр аз пучии ҳиммат ва ноодамиаш боз оҳанги омиронааш низ равшан аст:

«— Мо дар сафарем. Якта гадо (Ашӯри машкобро дар назар дорад — Р. М.), ғариби бекасуқӯй мурда бошад, мурдааст-дия, ба ту чӣ? Ёро бе ту ҳам меғӯронанд (с. 77).

Ин Мирзоакрамбой бо одамони тоифаи дигар, масалан бо Ҳоҷӣ Яъқуби мударрис, боз бо оҳанги дигар суҳан меғӯяд. Бо ин восита, яъне рангорангии суҳани персонаж дуруҷиго ваъдахилофӣ, ботини пучи ёро на-висанда хуб ҷилва додааст.

Санъати суҳан. Аз мисолҳое, ки дар боло оварда шуданд, бо чанд санъати бадеӣ хонанда шинос шуд. Боз чанд мисоли алоҳида аз роман иқтибос хоҳад шуд, то мавқеи маъмултарин санъатҳо — ҳамчун ташбеҳ, такрор, сачъ ва ғайра маълум гардад.

Суҳан, хоса суҳани бадеӣ, бидуни ташбеҳ имкон надорад. Устод Улуғзода ҳам онро бисёр ва моҳирона ба кор бурдааст. Масалан, аз ин пораи хурдак тавассути нигоҳи бикри шоиронае, ки бар ташбеҳ бунёд ёфтааст, вазъи кампири танҳомондаи офтоби умраш ба сари кӯҳ расида ҷилвагар мешавад ва ҳаргиз аз хотир намеравад:

«Восеъ ҳудаи ба пеши модари Ашӯр рафт, — кампир дар канораи деҳа ба хоначае, ҳамчун гиёҳи бом ғарибу танҳо зиндагӣ мекард» (с. 203).

Аз ташбеҳи зерин, аз як тараф, қадри замин дар кӯхистони камзамини тоҷик аён намудор шавад, аз тарафи дигар, тавассути ташбеҳкунанда вазъи бечораҳолони ҳуди тоҷик пеши назар меояд:

«Кӯхистон фақат аз замин камбағал аст. Китбаҳои калони замини қорам аҳён-аҳён вомехӯранд. Нора-нора киштзорони сабзгун монанди дарбеҳҳои ҷомаи камбағали кӯхистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд» (с. 10).

Ташбеҳи ҷомаю дарбеҳ бозёфти хуби нависанда аст, аз ин рӯ, он (аммо ба ҷои ҷома «пираҳан») бори дигар ҳам истифода шудааст:

«Дарахтони мевадори Ятим аз соли саввум сар карда бо навбат бор овардан гирифтанд. Дар пираҳани хокистарранги Чаган дарбеҳи сабзгуне пайдо гардид, мардум онро «Боғи Ятим» ном ниҳоданд» (с. 26).

Устод Улуғзода ташбеҳкунандаи дигари нодир — «чарми кӯҳна»-ро низ ду бор қор фармудааст: аввалан, руи кампири қоқе, ки духтарашро (дар бозори Қарши) бойбача бурдаасту ўро бо наберааш танҳо партофтааст, ба ранги чарми кӯҳна монанд карда мешавад (с. 94), сониян, дар мавриди Сангалии танбеҳхӯрда гуфта мешавад: *«аз рӯю гардани мисли чарми кӯҳна фарсудаву пурчинаш арақ мешорид»* (с. 262).

Ҷолиб аст, ки Улуғзода сагу гург, гову ҳар барин ҳайвонот ва ҷузъҳои дигари табиатро ба силки ташбеҳот бештар кашидааст. Дар чунин ҳолатҳо рамзи ҳуи ҳар як ҳайвон, ки маъниаш дар завқи мардумӣ аз анъана маълум мебошад, ба назар гирифта мешавад. Чунончи, Саидали, ки аз ҷаври золимон ночор бо роҳзанӣ машғул буд, ба Восеъ аз ҷумла меғӯяд:

«То кай монанди ана ин гови ту ҷашмамон бастагӣ, юги золимон ба гарданамон, хорию зорӣ кашада, мутеъю фармонбардор шуда мегардем? Манғити гург ҳамаи моро ғўсфанд кард, биё, мо ҳам як бор гург шавем» (с. 23).

Маълум, ки романи «Восеъ» ҳарчанд дар боран ҳодисаи қаҳрамонист, аммо анҷоми феълӣ он фоҷиавӣ мебошад. Саросари асар мазмун аз зулму гадру ноҳаққӣ ва ситаму хунрезӣ иборат аст. Вале дар сабки нависанда ин чизро таъкид накардан мумкин нест, ки адиб дар мавриди бағоят муносибаш чизе меорад, ки гармасту равшан аст, зеро ба *меҳру покию одамигарӣ* далолат медиҳад. Инак, як мисол ба ҳамин маънӣ:

«Шўълаи офтоб намесўзонад, намеғудозад, балки фақат ҳамчун меҳри падару модар ба фарзанди дилбанд гарм-гарм навозиш мекунад» (с. 11).

Ба ҳамин ният, яъне равшантар сохтани зулумот нависанда зарофатро, хоса зарофати халкиро, ҳуб ба кор андохтааст (масалан, кинояҳои Саидалӣ ва сахнаи ширинкорон дар боби XXVI), воситаҳои гуногунро услубиро истифода бурдааст. Чунончи, сухани авомонаи *мусаччаи* хизматгори амини бозор бағоят ширин афтодааст:

«Меҳмона пурсӣ, ошно, аз Қабодиёнай, бои калонай, аспҳои таллонай, Бухоро равонай» (с. 66).

Дар омади сухан бояд афзуд, ки чунин пораҳои ба-ланди бадени чашмро равшан ва димоғи ақлро муаттаркунанда дар роман кам нестанд.

Чунин пиндоштан, ки санъати саҷъ танҳо дар лаҳзаҳои ҳаҷву зарофат ба кор мерафтааст, ғалат ҳоҳад буд, зеро он дар ифодаи мазмунҳои хеле ҷиддӣ, ҳатто қаҳрамонӣ фоҷиавӣ ҳам истеъмоли ёфтааст, чунончи:

«Саворони ҷон ба саломат бурдаи Восеъ бо тану сарҳои ҷуншор ва дилҳои ғиғор, бо аспҳои ниҳоят мондашудаи арақшор дар кӯҳсорон паҳну парешон ғаштанд» (с. 331).

Ҳине, ки нависанда аз матлаби баёншаванда худ ба шӯр меояд, санъатҳои ба ҳиссу ақл коркунандаро қатор менамояд, бо ҳам омезиш медиҳад, дар натиҷа, ҳонанда ҳам ба шӯр меояд — чунон ки дар ин пора такрору ташбеҳу тавсиф бо ҳамдигар нарму мулоим пайвастаанд:

«Гулхани болои кӯҳ байрақи шўълавари Восеъ буд, хитоби тобноке буд, бонги оташине буд, ки ситамкашонро, хору забуншудагонро, асирони истибдодро ниҳоди қиём ва исён медод» (с. 268).

Қиёфа (портрет). Нависанда симои қаҳрамонҳои худро муфассалан ба қалам навода, балки бо зикри муҳимтарин нишонаҳои хотирнишини он қаноат мекунад. Унсуре, ки дар романи «Восеъ» аз ҳама пештар ва бештар намудор мегардад, *ришу мўйлаб* аст, чунончи: амир Музаффар *камриш* аст (с. 98), Хоҷиқул (хизматгори Абдулаҳади тўра) *риши зарде* дорад, ки «ба ханчари зантзада монандӣ дошт» (с. 8), «*ришу бурути*» Ҷориби доруға «*тунуки чиркини сурхтоб*» (с. 15), амлоқдор «*камриши парзадарӯ*» мебошад (с. 16), мутаваллӣ «марди миёнсоли фарбеҳи *чорӯбриши лабғафс*»

аст (с. 78), тамоми рӯи Остонаро «то тағи чашмонаш риш зер кардагӣ» (с. 75) ва ғайраю ҳоказо.

Асоси тимсоли қаҳрамонҳо воқеъбинона аст. Аз та-рафи дигар, дар баёни симои қаҳрамони худ нависан-да бетараф нест, тавассути лоақал як унсури киёфа моҳияти ботини персонаж ишора меёбад, ки мисоли чигунагии **риш** (аз пораҳои боло) далели ин гуфта ме-бошад.

Миёни қаҳрамонҳои романи «Восеъ» ҷои марказиро дар масъалаи тимсол ҳаққонӣ ҳуди Восеъ ишғол ме-намояд. Хонанда дар оғози роман бо «як марди миён-соли сабзинаи ришсиёҳ ва бокитфу бозу» шинос меша-вад, ки «ба ин сӯ — он сӯи ҷувозкунда гузашта онро бо чашми харидорӣ мебинад, даст-даст мекунад, ме-санҷад» (с. 11). Баъдтар мефаҳмад, ки «он марди риш-сиёҳи бокитфу бозу» Восеъ будааст (с. 12). Қаҳрамон баъд борҳо симои худро нишон медиҳад, чунончи хо-нанда «чашмҳои калон-калонии сиёҳ», «риши сиёҳи паҳ-ну дарози»-ӯ, либоси қарбосинашро на як бору ду бор мебинад. Нависанда тимсоли қаҳрамонро на танҳо бо вазъи сиёсию иқтисодии ҳуди ӯ, балки бо ҳиссиёту ҳая-ҷонаш ҳам вобаста нишон медиҳад, чунончи:

«Каримча пайдо шуда Восеъро ҷеғ зад.

— Акаи Восеъ, ман аз Сарпосиё омадам. Ашӯр мурдааст.

Саллаи нима ба 'сар печондаи Восеъ кушода шуда рафт; ӯ салларо аз нав печондани шуд, он боз ба дурустӣ на-печид...» (с. 77).

Тасвиркорҳои нависанда дар масъалаи тимсоли Восеъ ғайр аз ин ки хонанда бо симои гарми қаҳра-мони халқ шинос мешавад, боз як аҳамияти дигаре ҳам дорад: як хатои маъмулро ислоҳ менамояд. Нук-та ин аст, ки санъаткорон Восеъро чун як марди солхӯрда муаррифӣ мекарданд. Аз ҷумла ҳайкали муҳ-ташами Восеъ ҳам, ки дар маркази райони ба номи ӯ қомат афрохтааст, шахси пиреро илқо менамояд. Ам-мо устод Улуғзода бар асари ҷустуҷӯи фаровони пур-заҳмат ҳақиқатро муайян намудааст, ки синни қаҳра-мон ҳини қатлаш аз 40—42 беш набудааст.

Романи «Восеъ»-и устод Сотимхон Улуғзода арзи-ши баланди маърифатии тарбиявӣ дорад, зеро хонанда тавассути он бо як саҳифаи таърихи ҳақиқати халқи худ шинос мешавад. Дуруст фаҳмидани муборизаҳои

ҷоннисоронаи абову аҷдод бар муқобили бедодгарии манғитиён дар ғайрияти имрӯза — дар бедорӣ ва шикастани барҷомондагии иҷтимоӣ, барои бозсозии ҳақиқии инқилобӣ кӯмак мерасонад. Ҳақгӯиву ҳақталошии Восеъ намунаи ибрати ғошгӯиву ғошсозӣ шуда метавонад⁴.

Доир ба як қимати дигари кори устод Улуғзода овардани суҳанони академик Муҳаммадҷон Шукуров, ки дар охири суҳани роман ҷой дорад, муносиб менамояд: «Таҷрибаи Улуғзода дар тасвири вусъатноки ҳамоҳангӣ қиёмҳои худангехтаи халқ дар адабиёти советии тоҷик таҷрибаи аввалин аст. Аҳамияти ин таҷриба барои нависандагон, ки дар оянда низ ба ин роҳ қадам хоҳанд гузошт, хеле қалон хоҳад буд» (с. 366).

II. ДРАМА

Устод Сотимхон Улуғзода яке аз драманависони барҷастатарини тоҷик ҳисоб меёбад. У хеле қиссаҳои драмавӣ эҷод кардааст, ки аксарашон ба ҳодисаю шахсонӣ маълуми таърих бахшида шудаанд. Бисёре аз асарҳои устод Улуғзода дар саҳнаҳои театрҳои Тоҷикистон ва баъзе республикаҳои дигар гузашта шудаанд.

«Темурмалик»

Халқи тоҷик аз зумраи он халқҳост, ки таърих дар ҳаққашон зулми беҳад зиёд кардааст. Аз бозе, ки таърих сабт меёбад, аввало Искандари Мақдунӣ (Зулқарнайн) ба кишвари саросар ободу маъмури аҷдодони мо тохту ҳама роҳу тӯроб кард; аз пасаш араби торочгар омаду қомати нав росткардари нимтана сохт; ҷароҳатҳо андаке баҳам омада буд, ки Чингизӣ бодиянишин яъҷуҷу маъҷуҷашро оварда китобхонахоро ба сансхона, тоҷҳои китобро ба охури аспон табдил дод...

Халқи кишвардӯсти тоҷик ба муқобили аҷнабиён фидокорона мубориза мекард. Дахҳо номи ҷуғрофӣ (ҳамчун «Чилдухтарон», «Қофарниҳон» ва ғ.) далели ғуёи онанд, ки аҷдодонашон то нафаси охирин ҷангидаанд, Спитамену Шерак, Деваштиҷу Муқаннаъ, Абӯ-

⁴ Декада таджикской советской литературы в Москве. — Сталинабад: Таджикгосиздат, 1950, с. 141.

муслиму Маҳмуди Торобӣ барин фарзандони вафодори халқ ба туфайли қаҳрамононҳои беназирашон дар саҳифаҳои таърих ҷовидона сабт шудаанд.

Донишмандони корномаи аҷдодон аз чандин ҷиҳат дорои арзиш мебошад, ҷунончи, маърифатамон афзунтар мегардад, муҳаббатамон ба кишвар бештар мешавад, ба қадри амониву ҳамкорӣ дурусттар мерасем, қимати донишу ҳунарро беҳтар мешиносем, дар сиёсати ҷорӣ ҷамъият ҳиссаи муносиб мегузорем.

Устод Улуғзода соли 1968 драмаи қаҳрамони «Темурмалик»-ро навишт, ки ба муборизаи ҷонишоронаи ватанпарвари шӯълавар бар муқобили ҷингизӣи ғоратгар баҳшида шудааст. Асар бо шеърӣ «сафед»-и ҳичоӣ таълиф ёфтааст, ки сухани ҷидаву кӯтохро талаб мекунад, гуфтори дарозу кашол ва ҳар гуна тафсилоти барзиёдро наменаварад.

Нависанда қаҳрамони худ Темурмаликро дар муқобили лашкари ҷаррору бераҳми Ҷингиз ва Султон Муҳаммади Хоразмшоҳи беҳирад гузоштааст. Аз гуфтугузори Султон бо Ибни Қафрочӣ сафири Ҷингизхон, ҳамчунин, маслиҳати Шаҳобиддини мударрис ва Темурмалики ҳокимро гӯш накардани ӯ ҷаҳолату беҳирадии Султон ханӯз дар намоиши аввали асар равшан мегардад. Драматург дар ибтидо маъниеро талқин намудааст, ки душмани асоситарин маҳз ҳамин ҷаҳолати Султон мебошад. Ҷаҳолату беҳирадӣ ва бетадбирии шох ҳама гуна кӯшишҳо ва қаҳрамононҳои бемисоли Темурмаликро барбод меравонад. Аз хатоҳои авфнопазири Султон яке — куштани сафири Ҷингизхон бошад, дигаре дар як ҷо ҷамъ накарда, панҷаҳоро ба мушт табдил надода, вилоятҳоро ҷудо-ҷудо ба ҷанг андохтани ӯст.

Нодонию бетадбирии Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ бофтаи драманавис намебошад, балки онро ханӯз муаллифони асрҳои миёна таъкид карда буданд. Дар китобҳои кӯҳна Темурмалик ҳар қадар ситуда шуда бошад, Султон ҳамон қадар таънаю маломат шундааст.

Темурмалик лашкаркаши пурдил ва ботадбирест. Вай шабохунҳо мезанад, корнамоиҳое зоҳир менамояд, ки душмани хеле пурзӯр талафоти калон медиҳад, даступо меҳӯрад. Мутаассифона, ҳамаи ҳамватанони қаҳрамон якдила набуданд, буздилона худбинон ва сарватпарастон оқибат кори худро карданд: қозӣ Низо-

миддин, шайх Мӯсо, имом Фазлиддин ва хатиб Чалолддин бо сардори Аҳмади бозаргон (савдогари калон) бидуни огоҳии Темурмалик хоннона дарвозан шаҳро барои душманон кушоданд.

Темурмалик бо қаҳрамони хайратовар, ки ҳатто Чингизи хунхӯр ҳам тан медиҳад (с. 30), аз муҳосира халос меҳӯрад ва бо илоҷе танҳову пиёда то ба Гурганҷ мерасад, ба умеде, ки Султон лашкар меорояд, ӯ аз нав ба ҷанг медарояд. Аммо Султон аз таре кайҳо фирор карда буд ва сарони дастнишондаи ӯ — Алптегин, Хумртегин, Кутлуғхон ва Инонҷхон ҳама худхоху чоҳпарасту кӯтоҳандеш буданд, аз ин рӯ, ба Темурмалик муяссар нашуд, ки қуввахоро муттаҳид карда ба ҷанг ҳезад.

Нависанда Темурмаликро чунон тасвир кардааст, ки ӯ асоси мағлубиятро дар нотифокию худхокию кӯтоҳандешӣ мебинад, на дар камии қувваю ғайрат. Қаҳрамон дар намоиши охиринаи пьеса бо алам меғӯяд:

«Агар мо оқибат мағлуб шавем, бидонед ки аз кинаю адовати қавмҳо, аз нифоқи низои онҳо мағлуб шудаем, на аз камии шучоатамон ё аз зӯрии душман» (с. 44).

Ин ақида тамоман саҳеҳ мебошад, таърих онро барҳо исбот кардааст.

Аз симоҳои дигари ҷомеаи «Темурмалик» Шахноз (ҳамсари қаҳрамон) бағоят ҷолиб мебошад, зеро вай на танҳо ҳамсари хубу модари меҳрубон, балки чун **ва-танпарвари диловар** ҳам тасвир ёфтааст. Ӯ дар зарурат на танҳо мечангад, балки ба дигарон тасалли ҳама медиҳад. Тимсоли Шахноз дар ҷанги мугулон буданд. Чунончи, корномаҳои беназири хохари Маҳмуди Тороби, ки соли 1238 дар ҷанги бародараш барои покиза кардани Бухоро мардона ҳамроҳӣ карда буд, дар таърихҳо сабт ёфтааст (масалан, дар «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Атомалики Чувайний).

Ба воситаи симои ин зан нависанда табиати сулҳҷӯии мардуми тоҷикро, ки ҳеҷ гоҳ дар таърих муқобили ҳалке тег набардоштааст, эътимодбахш таъкид мекунад. Шахноз дар дохили киштии ҷангӣ, хангоми набарди воқеӣ, чунон ҳасрат мекунад, ки тамоман табиӣ ва воқеӣ садо медиҳад.

Шахнозро дар муҳорибаи Хучанд сараскари мугул Туктуғон асир гирифта, ба Чингиз пешкаш менамояд. Уро аввал Чингиз, баъд, Чӯҷӣ ва мугули дигар мурдор

намуданд. Вай дар ҳолати девонагӣ худро ба Темурмалик мерасонад, аз ӯ бахшиш мепурсаду худро аз бо-
лои қалъа ҳаво медиҳад. Адиб ба воситаи ин симо, аз як
тараф, шарофат ва мардонагии занони тоҷикро собит
намуда бошад, аз тарафи дигар, бешарафию ноодами,
тинати таҷовузкоронаи истилогарони ваҳширо намоиш
додааст.

Ба як тарафи таърихан саҳеҳи кори нависанда бо-
яд эътибор дод. Ҳамон навъе ки дар сафи Темурмали-
киён шахсони хоини ҳақиқатношинос буданд, дар сафи
чингизии низ ягон-ягон мардони хилқати инсониро
гумнокарда мавҷуд буданд. Чингиз дар лашкараш дар
қатори торочгарони ҳариси бераҳм одамон ҳам дошт,
ки ҳангоми қатлиони тифлону занону пирон кудакону
ҳамсарону падарони худро пеши назар меоварданд. Як
қисми чунин одамон (дар мисоли Тулай) дар равиши
хунрезихо тадричан ба ҷаллоди бераҳм табдил меёбанд,
вале баъзеҳо (ҳамчун Тухучар) ба осони «ислоҳ» наме-
шаванд. Ин ҷиҳати фоҷиа яке аз далелҳои барҷастаи ди-
ди инсонпарварона ва пешаи ҳақиқатнигории адиб хи-
соб ёфта метавонад.

Худи Чингиз бевосита зимни амалиёт намудор на-
мешавад. Аммо фоҷианигор ҳамагӣ дар як саҳна (на-
моиши ҳафтум) ӯро ба суҳан оварда, тавонистааст, ки
моҳияти аслии симони ӯро воқеӣ фош намояд. Чунон-
чи, ӯ дар вақти ҳисоботи писараш Чигатой ва сараска-
раш Туктуғон аз муҳорибаи Хучанд ҳамин ки «*Темур-
малик марде бас пурхунар будааст*»-ро мешунавад,
амр медиҳад, ки: **Хомӯш**» (с. 29), яъне пурхунартар аз
хуша дар ҷаҳон қас нест. Ё худ ҳамин ҷо ӯ суҳан
меронад ва зимни он се бор як маъниро такрор меку-
над: «*Он чи ман мегӯям, ҳамон хоҳад шуд*». (31). Дар
ҳамин такрор тинати худхоӣ ва коҳирию ҷаҳонҷӯии
ӯ таъкид ёфтааст.

«Темурмалик» наслҳои бисёри хонандагону бинан-
дагонро дарси ифтихору мардонагӣю ватандӯстӣ хо-
ҳад омӯхт.

«Восеъ»

Дар бораи шӯриши мазкури Восеъ С. Улуғзода
баъди романи «Восеъ» бо худи ҳамин ном драмае ҳам
иншо намуд, ки аз се парда ва нӯҳ намоиш иборат
аст.

Моҳияти асосии шӯриш дар драма гунҷониш ёфтааст. Азбаски ҷинси адабии дром қонунияти махсуси сахнавие дорад ва маҳдудияти замониву маконии воқеа аз ҷумла онҳост, ҳодиса дар фочиаи «Восеъ» афшурда тасвир шудааст. Тамоми ҷараёни ташаккули шахомати Восеъ ва заминаҳои он ин ҷо сарфи назар карда шудаанд. Фочиа аз лаҳзае оғоз меёбад, ки ҳокими Балҷувон дар қалъаи худ бо Оллоёри додхоҳ ва Алайк-бахшбой дар сари машварати аз мардум рӯёндани хироч мебошанд, ҳамин лаҳза зақотчини амир аз Бухоро меояд ва фармони амирро мерасонад: *«аз барои чашми халқро тарсонда мондан дар ҳар як туман, интухун, хун бароварда шавад, яъне балвогару ёғихоро қанида, қатл карда, ба дор овехта шавад»* (с. 57). Ин лаҳзаро аллакай оғози шӯриш метавон номид. Фочиянигор аз баёни анҷоми фочиявии қаҳрамонон низ худдорӣ кардааст — асар баробари аз зиндон баровардани Восеъ, Назир, Нозим ва дигар бандиён ба охир мерасад. Хулоса, нависанда баъзе лаҳзаҳои заруриро, ки дар роман бевосита тасвир ёфта буданд, аз тариқи ишора ва ё нақле ба риштаи сюжет қанида бошад ҳам, он, яъне сюжетро мухтасару мӯҷазтар карда, ба ин васила зиддиятро бештар тезтунд намудааст.

Тағйироти назаррас дар тартиби симоҳо ба амал омадааст. Чунончи, духтари Восеъ ин ҷо бештар ғаёблият зоҳир менамояд, ки аз рӯи ривояту сурудҳои мардум ба ҳақиқат мувофиқ мебошад. Сабаби аз вусъати ин симо канора ҷустани адиб дар роман шояд ин бошад, ки қалтаку туфанг гирифта ҷангидани духтаронро ақл қабул намекард. Аммо дар фочия муаллиф якду ҷиз ёфтааст, ки ба бахонаи онҳо либоси мардона пушидану туфанг гирифтани Гулизор замина пайдо мекунанд.

Вобаста ба симои Гулизор инро ҳам бояд гуфт, ки ӯ доираи амали аммааш Фотимаро тамоман танг кардааст: Фотима дар фочия умуман вонамехӯрад, барои ӯ ҳеҷ эҳтиёҷ намондааст. Ба ин маънӣ, ин ду асар иност Улуғзода ҳамдигарро пурра менамоянд, ҳар ду дар алоҳидагӣ мазияти хосаи худро доранд.

Дар қатори ёрони наздики Восеъ Ҳикмат ҳам дохил шудааст. Ҷиҳати чашмгири ин қаҳрамон иборат аз ин аст, ки ӯ бо мақолу зарбулмасали тезу тундаш ва лукман киноявии нишонрасаш зарофат мекунад ухушҳои ба миён меорад. Ҳамин ҷиҳати қаҳрамон ба

адиб имкон додааст, ки рӯҳияи халқияти (авомияти) асарро боз ҳам афзунтар кунад. Бояд эътибор дод, ки ҳар як номи қаҳрамони сохтаи нависанда маъние дорад, аз ин рӯ, номи «Ҳикмат» ҳам ба моҳияти тинати ин қаҳрамон хеле хуб мувофиқ омадааст.

Тағйироти дигар дар масъалаи симо ба домоди Восеъ Сангалӣ дахл дорад. Ӯ дар роман ҳамчун як шахси муменик, пастҳиммат ва буздил мавқеъ дошт. Адиб он гоҳ қисмати ӯро аз ночорӣ чунин ҳал карда буд: *«Сангалиро сарбозон дар деҳаи ҳудаи дастгир карда кушта буданд»* (Восеъ, с. 356). Аммо дар фоҷиа ӯ то охир зинда нигоҳ дошта шудааст: он шахсе, ки дар зиндон ду ситораи аз равшан тобонро *«ду ҷаши парвардигор аст»* гуфта буд, ҳамин Сангалӣ шуд (с. 104). Дар роман эродгирандаи Восеъ ном надошт ва ба тариқи умумӣ ҳамчун *«зиндонии дигар»* ва *«марди худотарс»* (Восеъ, с. 353—354) номбар шуда буд. Ин кори фоҷианигор аз чанд ҷиҳат нафъ дорад, чунинки: лаҳзаи мунозира дар зиндон аниқ ғаштааст, симои ҳудии Сангалӣ ҳам пурратар шудааст, вай дар лаҳзаи имтиҳони ҷиддӣ моҳияти ҷаҳонбинии худро ошкор кардааст. Фоҷианиро луқмаи дигареро аз номи Сангалӣ оварда, нишон медиҳад, ки Сангалӣ то охир ҳам моҳияти шӯришро нафаҳмидаасту ботинан пушаймон ҳам ҳаст: *«Восеъ, ман акнун тан ба қазо додаам, ба ту таъна наметанам; ҳарчӣ буд, гузашт. Аммо худат медонӣ, агар ту қазо гуфта ба миёни халқ ғавғо намеандохтӣ, ин бало ба сари мо намеомаду худат ҳам имрӯз қатии мо мардуми бахтбаргашта дар ин зиндонии торик намеишти»* (с. 104).

Фоҷиа, чунон ки табиати вай аст, дар масъалаи забон аз роман фарқи ҷиддӣ дорад. Нависанда хусусиятҳои шеваҳои кӯхистониву бухороӣ, ҳамчунин қонунияти нахвию сухани гуфтугӯиро ӯҳдабароёна риоя намуна, дар фочеан «Восеъ» муваффақияти барҷаста ба даст овардааст. Фардияти забони қаҳрамонҳо дар фоҷиа ба дараҷаи баланд сурат гирифтааст.

Чизи дигаре, ки фоҷиан «Восеъ»-ро на танҳо мазмунан, балки шаклан ҳам халқияти аслии онро таъмин ва таъкид менамояд, фаровон (ва дар мавриди муносиб) истифодаи шудани пораҳои шеърӣ, мақолу зарбулмасалҳо ва лутфҳои кинояомез мебошад.

Шоёни таъкид мебошад, ки фоҷиан «Восеъ» ва романи «Восеъ»-ро нусхаи ҳамдигар шумурдан мумкин

нест, онҳо дар бисёр масъалаю лаҳзаҳо ҳамдигарро пурра менамоянд, дар асоси мутолиаи ҳар ду таассуроти тому мукаммали ҳамосавию фоҷиавӣ ҳосил мешавад. Мутахассиси машҳури намоишноманависии тоҷик профессор Лариса Демидчик мегӯяд, ки фоҷиаи «Во-сеъ»-ро «қуллан эҷодиёти драматург доништан мумкин аст» (с. 382). Ин фикр тамоман дуруст мебошад.

«Рӯдакӣ»

Соли 1958 ҷашни шукӯҳманди 1100-солагии устод Рӯдакӣ пешбинӣ шуда буд. Дар арафаи ҷашн (1957) Сотимхон Улуғзода киносценарияи «Қисмати шоир»-ро иншо намуд. Студияи «Тоҷикфильм» аз ин сценария филми оличанобе бардошт, ки соли 1960 дар кинофестивали дуҷуми кишварҳои Осиёву Африқо (Қоҳира) сазовори мукофоти олӣ — «Уқоби тилло» доништа шуд.

Соли ҷашн фоҷеаи «Рӯдакӣ» эҷод шуд, ки сӣ сол инҷониб саҳнаи Театри академи давлатии ба номи устод Лоҳутиро зеб медиҳад.

Барои навиштани драма адиб ҳама гуна ахбори доир ба устод Рӯдакӣ ва замони ӯро, махсусан осори боқимондаи шоири кабирро омӯхтааст, ба он хеле хуб таъя намудааст. Нигоранда таъкид мекунад, ки «аз мероси азими шоир (...) ба мо порчаҳои каме расидаанду бас. Инҳо қатрае аз дарё мебошанд, лекин дар ин қатра мо ҳамаи хосиятҳои дарёро пайдо мекунем. Ин қатра ба ман бисёр-бисёр хикоятҳо кард».

Асоси драма таърихӣ ҳуччатист. Воқеаҳои муҳимтарин, чунончи ошӯби Дабӯсия, сафари дарозмуддати амир ба Хирот ва ғ. таърихӣ мебошанд. Ғайр аз Рӯдакӣ боз Балъамӣ, Маҷ, амир Наср, амир Нӯҳ барин шахсони реалӣ дар фоҷиа амал кардаанд. Аз қаҳрамонони асосии асар танҳо Нигина натиҷаи тахайюли драманавис мебошад, ки барои сохтанаш ашъори ишқии ҳуди устод Рӯдак мантиқан кӯмак расондааст ва он пурра мутобиқи ҳақиқат буда метавонад.

Табиист, ки дар маркази драма симои устод Рӯдакӣ қарор гирифтааст. Нависанда ӯро аз ҷавонӣ, ҳини ба дарбори Сомониён омаданааш то давраи пирӣ, аз дарбори ронда шуданааш нишон медиҳад. Матлаби асосии муаллиф аз симои Рӯдакӣ ба ҷилва овардани

қудрати шоирни ў ва намоиш додани ҳадафҳои асо-
сии ғоявии ашъори вай будааст.

Драманавис нагуфтааст, ки Рӯдакӣ дар ҳунари шои-
рӣ **бузург** мебошад, балки ҳамин бузургиро **нишон ме-**
диҳад, чунончи:

хонандаю бинанда дар оғози фочиа мушоҳида ме-
намоянд, ки се нафар шоир — Муродӣ, Фароловӣ ва
Шаҳид (ҳама шоирони воқеианд) шеърҳои Рӯдакиро
хондаанду ба вай ихлос бастаанд;

дар намоиши сонӣ Бонуи ҳариси сарват (зани
Балъамӣ) шеъри Рӯдакиро шунида, тан медиҳад;

дар намоиши сеюм Нигинаи нозанин ва шоира, ки
дили шоирро бурдааст, устодии ўро дар бадеха мусал-
лам медонад;

дар намоиши дигар худӣ амир Наср ба ин шеъри
Рӯдакӣ офарин мегӯяд:

Замона панди озодвор дод маро,
Замона, чун нигарӣ, сар ба сар ҳама панд аст;
Ба рӯзи неки қасон гуфт, ғам махӯр зинҳор,
Басо қасо, ки ба рӯзи ту орзӯманд аст.

Вазир Балъамӣ ҳукм мекунад, ки «аҳлақ, ин маъ-
ниро ба шеъри дарӣ накутару фаҳмотару баландтар
аз ин баён қардан муҳол аст» (с. 180).

Азбаски матлаби муаллифи асар минҷумла намоиш
додани маҳорату тавоноии шоири кабир мебошад, боз
чанд далели исботкунандаи ҳамин фикр оварда ме-
шавад:

дар намоиши ҳаштум амир Насри дилбастаи Ҳи-
рот, ки барои бозгашт ба Бухоро хохишу ташвиқи қа-
сиро ба инobat намегирифт, қасидаи «Бӯи Чӯи Мӯли-
ён»-ро шунидан замоно, ҳатто як пой мӯзаашро напӯ-
шида, озими Бухоро мешавад;

дар намоиши даҳум устод Рӯдакӣ қасидаи ғаррое-
ро дар маҷлиси шохона бадохатан гуфта, ба мадху
офарини ақсарият, аз ҷумла сафирони Фарангистону
Чин, Киеву Қошғар, Ҳиндустону Араб мушарраф ме-
шавад, ҳатто вакили халифаи Бағдод, ки намоишдан
шеъри шўҳратёри араб ҳисоб меёбад, хитоб мекунад:
«Беназир! Мўъҷиза! Ҳаргиз чунин шоиреро надида-
ам!» (с. 206);

дар намоиши дувоздахум Нахустшоири собиқ, ки аз
ибтидо то охир ба Рӯдакӣ ҳасад бурда ўро паст меза-

ду ба муқобилаш муборизи мекардӣ, оқибат бузургӣю беназирии Рӯдакиро эътироф мекунад, аз ҷумла мегӯяд! «Пушаймонам, сад бор пушаймонам. Ман кӯр будаам. Рӯдакӣ беҳамтост. Ман донистам, вай соҳибкирони шоирест Бузург устод аст» (с. 215). Ба тариқи дигар ғӯем, ин сарвари шоирони дарбориро, ки худ хунари дурусти шоирӣ надораду ҳар рӯзу ҳар лаҳза бо шӯхрату атову ҳасаду фитна сарукоре дорад, дар муддати солиҳои гузашта шеърӣ Рӯдакӣ аз нав тарбия карда тавонистааст, дидашро вуҷудонашро тағйир додааст. Яке аз паҳлуҳои арзиши бадеии драмаи устод Улуғзода шояд дар ҳамин бошад.

Драма танҳо аз намоиши он иборат нест, ки умумтавонони Рӯдакиро эътироф кунаду бас. Балки ин эътирофи умум бар асари моҳияти маънавии ашъори шоир сурат бастааст.

Муаллиф дар асоси омӯзиши мутафаккиқонаи осори боқимондаи шоирӣ кабир муайян намудааст, ки ғайр аз мавзӯҳои дигари ҳаёӣ ду масъалаи муҳим чун ду мавзӯи асосӣ, чун ду сутуни кулли эҷодиёти шоир қарор гирифтааст: *яке* — ба истиклолу мутамаркиз будани кишвар, *дигаре* — адолат дар кишвар. Ба масъалаи истиклоли кишвар намоёндагони дурандеши хонадони Сомониён эҳтиҷро равшан ҳис мекарданд, ҷиҳати таъмини он кӯшиш менамуданд. Чунончи, Насри Сомонӣ муқобилати саҳти Сулаймӣ, Нахустшоир ва сипаҳсолорро ба эътибор нагирифта, Рӯдакиро навохт, дар ҷои даркорнаш ўро ба ифтихори сиёсии худ таъдил дод. Диди сиёсии ин амир ба ҷадди кабираш — Исмоили Сомонӣ наздикӣ дошт. Ҷавоби Рӯдакӣ дар ҳузури сафирон, ки драматург ғӯе барои имтиҳони ҷиддии ҳам маҳорат, ҳам ҷаҳонбинии шоирӣ аъзам ороштааст, айнӣ муддаои амир Наср омад: шоир амиру вазиру озодагонро ситуда, дар ҷои муносибаш мегӯяд, ки:

Кунун ба ҳар ҳоле, Бағдод Бухорост,
Бузург пойтахти шаҳриёри Хуросон.

Дар асри X, дар замони хилофати араб ғӯшрас кардани он ки Бухоро пойтахти бузург асту аз ҳеч ҷиҳат аз Бағдод камӣ надорад, бешубҳа, қори саҳлу беҳавф набуд, аммо устод Рӯдакӣ ин маъниро гуфта тавонист.

Бояд афзуд, ки зимни баёни ҳамин қасида хунарҳои таҳқиқгарии нозукбинии устод Улуғзода яққоя

хуш зухур кардаанд, ки дар натиҷа хусусиятҳои та-
моман воқеии мадҳия равшан гаштаанд. Мазмуни во-
қеии қасида бо тафсири бадии фоҷианаҷавис пурра му-
тобик мебошад.

Ақидаҳои додгустарии устод Рӯдакӣ чи дар гуфтор
ва чи дар кирдор ба ҳубӣ зоҳир мешаванд. Ӯ на тан-
ҳо бо шеъраш панд меғӯяду калонҳоро ба мурувват
даъват кардан меҳаҳад, балки пеши амир хоҳиш ҳам
мекунад, ки бинобар қаҳтсолӣ аз хирочи Дабӯсия дар-
гузарад, барои ҳалосии асирони бегуноҳ ҷон ба хатар
андохта, ангуштарини ҳадяи подшоҳро ба Ҷунайди
висоқбошӣ медиҳад⁵.

Характери Рӯдакӣ саропон асар як хел наменонад,
балки аз рӯи тақозои қонунияти воқеънигорӣ дигар
мешавад, такомул меёбад. Агар пештар аз рафтору
гуфтораш ҳассосияту ҳаяҷон бештар зоҳир шаванд,
тадриҷан ҷои онҳоро тамкин ва панду ҳикмат ишғол
менамоянд. Бори аввал ба амир пурра мувофиқи рас-
му одоби дарборӣ (бо суҳанони боқарру фар) муро-
ҷиат мекунад, тадриҷан қарру фар аз миён меравад,
суҳан танҳо аз қалимаю ибораҳои пурмағзи киёӣ
ибораи мешавад. Як шоири ҳассоси зиндадил ба шоири
ҳақими дарёдил табдил меёбад.

Хулосаи симои Рӯдакӣ ин аст, ки ӯ аз миёни халқ
хест, барои вай зист ва то абад миёни он монд. Қӯр-
дилони гавҳарношинос ҷашмони шоирро кофтанд, ам-
мо дасташон ба ҷашмони дили шоир намерасид; молу
сарваташро бурданд, ҳатто ҳавлиашро подшоҳӣ кар-
данд, лекин, ҳайрият, китобхонаш монданд, ба қавли
худӣ шоир, «хармӯҳраҳо бурданд, гавҳар мондааст!»
(с. 217). Воқеан ҳам молу сарвати афсонавори Рӯда-
кӣ ҳама ба боди фано рафтанд, аммо ашъораш ин ёз-
даҳ аср инҷониб миёни мардум ва барои мардум зин-
даанд. Аз асар чунин тасаввур мегардад (ва ин ҳақ-
қонист), ки устод Рӯдакӣ бузургтарин бунёдгузори мил-
лият, фарҳанг ва забони адабии форсии тоҷикист. Бо
эҷодиёти ӯ забони адабии форсии тоҷикӣ ба камол ра-
сид ва мақоми арҷманд ёфт. Рӯдакӣ устоди нахустини
ҳамаи шоирони форсизабони баъди вай гузашта мебо-
шад. Ашъори ин устоди аъзамро гавҳар гуфтан кам
аст, аллмос бояд гуфт, ки фӯлоди замонҳоро мебурад.

Тамоми қаҳрамонҳои боқимондаи драмаи «Рӯдакӣ»

⁵ Висоқбошӣ — унвоне буд дар лашкар: саркардаи хурд.

ошкор ва ё пинҳон ба симои устод Рӯдакӣ вобаста мебошад. Ҳаммаслақони ӯ — Маҷ, Нигина, Балъамӣ ва дигаронанд.

Маҷ аз оғози асар то анҷоми он устод Рӯдакиро ғамхорона ҳамроҳи мекунад, шеърхояшро меҳонад, китобат менамояд. Аз ин шахси таърихӣ, ки дар шеъри устод ёд шудааст, драманавис нағз фонда бурдааст.

Нигина — тимсоли духтарони бозаковатест, ки аҳди асорати феодалӣ забуну паршикаста нигоҳашон медошт. Ақли расо, ҳусни мафтункунанда ва ҳунари шоириаш кофӣ нестанд, ки ба муроди дил бо ҳабибаш Рӯдакии шоир зиндагӣ ба сар барад, балки баръакс, маҳз онҳо монев мешаванд ва оқибат ба он меоранд, ки ночор худкушӣ кунад.

Балъамӣ, ки шахси машҳури таърихист ва хидматҳои бузургаш дар таърихи давлатдорӣ ва тамаддуни халқи тоҷик маълум мебошад, дар ғоҷи аз чандин ҷиҳат намудор мегардад: аз як тараф, «Ҳоҷаи бузург» (наҳуствазир) асту дар ҷараёни сиёсат фаъолият мекунад, аз тарафи дигар, «маърифати Юнону Арабу Аҷам»-ро фаро гирифтаасту адолатпеша аст ва ақли илму адабро то ҳадди имкон ҷонибдорӣ менамояд, аз тарафи сеюм, чун шахси воқеии муқаррарӣ зердасти зани олитабор (хоҳари амир)-и баднафсу сарватпарастӣ худ мебошад ба кори Рӯдакиву Нигина кӯмаки нофеъ расонда наметавонад.

Нависанда як ҷиҳати нодирӣ симон Балъамиро ба намоиш гузоштааст, ки саҳт мантикист. Ӯ на танҳо аз чанбаҳои сиёсии ашъори зарурӣ ба Рӯдакӣ маслиҳат медиҳад, балки (дар ҳамоно сафари тӯлкашидаи амир дар Ҳирот) ба илҳомӣ шеъри машҳури устод раҳнамун ҳам мешавад, чунончи: *«Коре бикун, ки эҳсосоти ватанхоҳии амир биҷӯшад ва сараш ҳавои Бухоро бигирад. Охир, ту шоирӣ, созанда ва сарояндаӣ, ту ба тори дили мардум ноҳун мезанӣ... О ваҳ, ҳар оби равон, ҳар бӯстоне, ки бубинам, аз вай ба машомам бӯи Ҷӯи Мӯлиён меояд»* (с. 199. Таъкид аз мо — Р. М.) Шахси соҳибфазле ҳамчун Абулфазли Балъамӣ (боре хидмати ӯро дар масъалаи «Қалилаю Димна» ба хотир орем) бешубҳа метавонист гоҳе ба устод Рӯдакӣ ҳам роҳи илҳомро нишон диҳад. Умуман аз драма симон гарму равшани Балъамӣ намудор мешавад ва ин симоро яке аз бозёфтҳои муҳимми устод Улуғзода метавон шумурд.

Суоле имконпазир аст: дар сурати ба сари ҳокимият будани амири далеру нисбатан бофаросат ҳамчун Насри Сомонӣ ва вазири батадбире чун Балъамӣ чӣ навъ Нӯҳи шоҳзода чоҳилу золим тарбият ёфт, ки на танҳо вазир Балъамиро дур андохт, балки падари худро ҳам банд карда, тахтро соҳиб шуд?

Талошӣ ҳокимият ва тахту тоҷи салтанат аъзои хонадони ҳукмро аз ҳамдигар бегона ва ҳатто ба ҳам душман мегардонад, ки ин дар пузашта як ҳолати муқаррарист, аз ин ҳолат хонадони Сомониён низ барканор набуд. Илова бар ин, ба хотир бояд овард, ки дар намоиши ҳафтуми сахна амир Наср Суламӣ ва Ойтошро муаллимони шоҳзода таъин мекунад ва ҳол он ки инҳо одамони пок набуданд. Устодон тинати худро дар шогирдон алалхусус хурдсолон, хоҳу нохоҳ парвариш мекунанд.

Доир ба забони драма таваҷҷӯҳ накардан имкон надорад. Бо вуҷуди он ки фардияти забони персонажҳо хуб риоя шудааст, забони асар саросар шевою гуворост. Мақолу масалҳо ва лутфу кинояҳо дар хотир мемонанд, чунончи:

«Нигинаам. Нигини ангиштарини дигарон. Бозичаи суҳангӯ. Ман чизам, ки меҳуздардам, меҳарандам, мефурӯшандам» (Нигина; с. 179).

«Ҳар суҳан чое дорад. Номӣ худову расул тасбеҳ нест, ки баҳадаву беҳуда гардондан гиранд» (Балъамӣ; с. 180);

«Мӯъминон саҷда ба қибла меоранд, ман саҷда ба сӯи Бухоро мекардам» (Рӯдакӣ; с. 201);

«Ҳаёти шоир, қисмати шоирро подшоҳон ҳам наме-тавонанд ба ҳукми худ тобеъ кунанд, то ба монанди ту ҷаллодони ҳунолуда чӣ расад!» (с. 215).

«Рӯдакӣ» драмаи барҷастаи миллист. Аммо бояд дониш, ки миллияти асир аз байналмиллият канда нест, ё ин ду мафҳум муқобили ҳамдигар намебошанд. Ҳамин масъаларо драматик махсусан дар ду намоиш хеле хуб ҳал намудааст. Дар аввалҳои драма яке аз ҳадафҳои мубориза ҳуқуқи граждони доштан ва ё надоштани забони дарӣ (тоҷикӣ, форсӣ) дар шеър буд. Гурӯҳе бо сардории Наҳустшоирӣ дарбор ҳуқуқро инкор мекарданд, барои онҳо забон — забони арабӣ ва шеър — шеъри арабист. Гурӯҳи калони дигар бо сардории Рӯдакӣ муқобили ақидаи мазкур буданд, нодурустии ақидаро бо ашъори худ амалан исбот мекар-

данд. Қобили таваччӯх аст, ки Рӯдакӣ дар ҷавоби Нахустшоири дарбор шеърӣ арабро бад намеғӯяд, шеърҳои арабиву тоҷикиро муқобили ҳамдигар намегузорад, аммо барои ӯ шеърӣ халқи ҳудаш гуворотар аст, чунончи: *«Шеърӣ хуби арабиро ман ҳам дӯст дорам; арабҳо шоирони забардасте доранд, аммо ба ман забони модариш ҳудам хуштар аст ва сухани дарӣ гуворотар»* (с. 181). Дар намоиши ёздаҳум зимни муқоллаи Маҷ ва Орифӣ факти муҳими таърих — «Калилаю Димна»-ро эҷод кардани санъаткорони ҳиндӣ, ба назм гардондани шоири тоҷик ва бо тасвирҳои ороستاني наққоши Чин дар ҷои муносибаш қорбасти шуда, чун далели ҳамкориҳои қавму миллат ва мазҳабҳои гуногун дар офариниши санъати олии ҷовидона тафсир ёфтааст.

«Рӯдакӣ» дар хазинаи санъати театрии тоҷик чун як дурдона ҳамешагӣ хоҳад монд. Эътибори асар пешниҳоди донишмандони хориҷии Машриқзамини баланд мебошад. Чунончи, адиби афғонистонӣ дар вақташ ба муаллиф навишта буд: «Драмаи Шумо роҷеъ ба Абӯабдуллои Рӯдакӣ фаромӯш намешавад. Таъсири маҳорати ҳунари ва адабии Шумо ба ҳайси як хотири хуб назди мо боқист» (аз китоби К. Юсуфов, с. 35).

«Ҷавони Ибни Сино»¹

Муаллифон асарро «достон» номидаанд, *достон ба рои саҳнаи театр*, ки аз ду қисм (ҷамъ ҳафт намоиш ё худ «саҳна») иборат мебошад.

Ба таркиби (оғози ҳар ду қисм ва анҷоми асар) ҳаким Умари Хайём, ки воқеан ҳам аз пайравони забардасти Шайхурраис ҳисоб меёбад, моҳирона дохил карда шудааст: ӯ ба мардуми Исфохон дар бораи Шайхурраис, баъди чиҳил соли даргузаштаниш, хитоба дорад. Хайём худро чун шогирди Шайхурраис муаррифӣ намуда, рӯбоиҳои ӯро қироат карда, дар бораи «ал-Қонун» ва умуман шахсияти азими ҳаким бо ҳарорат ва садоқати тоҷи сухан мегӯяд. Ин ба Олусҷашми иртиҷой — сиришти намефарад, баҳс меҳезад ва муаллифон хонандаю бинандагонро ба Бухоро бурда, бо рӯзи ғори ҷавони Ибни Сино шинос менамоянд.

Бори мундариҷаи ғоявии асарро асосан се нафар:

¹ Бо ҳамроҳии В. Виткович навишта шудааст.

Ибни Синои ҷавон, Абулфазли Ҷағони китобдор ва шохдӯхтар Ноҳид (хоҳари амир Абулфавориси Абдулмалики Сомонӣ) мекашанд. Ва аз асар чунин мулоҳизаи ҷиддии солим бармеояд, ки ягонагии ҳамин се нафар боиси дар оянда руҳ додани падидан фавқуллодае мавсум ба **Шайхурраис Абӯалии Сино** гардидааст. Боиси ягонагии ин се нафар, ки натиҷааш падидан ҳайратангез шудааст, *муҳаббати соф, нияти пок, иродаи устувор* ва *этиқоди самимӣ ба илму фарҳанги мардум* мебошанд: Ҷағони нокоми кайҳо аз маҳбуба ҷудоғашта дил ба китоб мебандаду китобхонаи султони «Саввон-ул-ҳикмат» (танҷинаи ҳикмат)-ро бо ғанитарин ғанҷинаи замон табдил медиҳад; пеши китобдори пир Ноҳиди ҳариси шеъру ҳикмату таърих сабақ меомӯзад; дар ҳамин китобхона Ҳусайни ҷавони машҳур, ки амирро табобат кардааст, дониш меандӯзад. Ҷавҳари баҳам ҷаспонандаи ин сегона **китоб** аст.

Ҳусайн сеҳни ҳайратангез дошт, ҳар китобе меҳонд, пурра азбар мешуд, матн ҳатто бо рақами саҳифааш нақш мебаст. Аз ин ҳофизаи қавии нодир огоҳ шуда, Ҷағонӣ, ки аз ҳучумҳои бодиянишинон ба таҳлука афтода буд, як андоза таскин меёбад: мабодо офат ба китобхона расад, Ҳусайн онро зинда хоҳад кард. Ӯ ҳатто ин маъниро ба худ Ҳусайн пуфта, аз ӯ қавл ҳам мегирад. Муаллифон ҳамин тариқа барои зухур гардидани фаъолияти ояндаи даҳӯнаи Шайхурраис кам-камак замина мегузоранд.

Ҳусайну Ноҳид ба ҳамдигар гарм дил бохтанд, аммо ноком монданд: душман Бухороро гирифт. Ҷангоми видоъ Воҳид мегӯяд:

«Ман ба шумо меҳр мондам. То зиндаам ҳар чи ки аз тақдир ба сарам ояд, ин меҳр, ин ишқи нокоми ман дар дилам хоҳад монд» (271).

Ҳусайн ҳам худ ба худ мегӯяд, аҳд мекунад:

«Тамоми умри худро дар вафои ту ба сар хоҳам бурд, Ноҳид!..» (с. 271).

Ноҳид пештар аз видоъ паймони устодаш Ҷағониро хотиррасон карда, гӯё худ ба он ҳамроҳ шуда буд:

«Ҳусайн! Шумо «Саввон-ул-ҳикмат»-ро зинда мегардонед, вай дар сару ёди шумост. Инро ба шумо на ман, балки устодамон мегӯяд. Шумо ин корро дар Хоразм анҷом медиҳед» (с. 271).

Ҳусайн омодаи парвоз аст, парвози баланд. Нуктан манзилаш маълум: зинда гардонидани «Саввон-ул-

ҳикмат», яъне: *навиштан, навиштан, навиштан* (вокеан, *ӯ* ҳам дар хона, ҳам дар сафар, ҳам дар зиндон **менависад**). Тўшан парвозаш ҳам кофист: *ишқи Нохид ва аҳди ӯ*. Ҳамон навъе ки аз шарҳи ҳоли баъдинаи Шайхурраис маълум аст, *ӯ* ба ҳар ду маънӣ ба аҳдаш — «тамоми умри худро дар вафон ту ба сар хоҳам бурд» — содиқ мондааст: ҳам худро дар мукайядоти зиндагӣ гирифтор накард, ҳам чилд-чилд китоб навишту гӯё «Саввон-ул-ҳикмат»-и нав бунёд гузошт.

Аз драма дар мисоли Чағонӣ, аз як тараф, Ҳусайну Нохиду ҷавонони дигар, аз тарафи дуюм, ду насли мучаллои зиёиёни тоҷик дар асрҳои миёна, муносибатҳои поку ғамхоронаи анъанавии онҳо ба ҳубӣ тасаввур мешавад.

Хонандаи гиромӣ бояд пай бурда бошад, ки чаро муаллифон асарро «достон» гуфтаанд? Ишқе ғазалвор софу дилкаш миёнаи ду нодираи давраи, ишқи нокоми ҷавонмаргшуда, вале як умр рӯҳбахшанда сазовори он аст, ки қиссаи драмавӣ «достон» номида шавад.

«Достон» номида шудани «Ҷавонии Ибни Сино», эҳтимол, вақҳи дигаре ҳам дошта бошад. Роҳ ёфтани Ҳусайни Бӯалӣ ба китобхонаи султонӣ ҳодисаи таърихист, ки ҳуди Шайхурраис хотиррасон намудааст. Аммо Чағонии китобдор ва Нохиди шохдухтар, ки суژه-ти асар бе онҳо барқарор буда наметавонад, натиҷаи ҳаёлотӣ эҷодии муаллифонанд. Соҳибони драма ҳақиқатро, ки моҳиятан воқеисту баҳснопазир мебошад, бо ҳодисаҳо ва персонажҳои сохтаи худ мушаххас наму-даанд.

Дар муқобили се тани номбаршуда, ки амалиётҳои саросар тибқи адолату ҳақиқат ҷараён меёбад, Абӯтоҳири шайх, Олусҷашм ва муридони шайх гузошта шудаанд. Инон бар зидди илму дониш мубориза мебаранд, китобхонаро худ оташ заданду ба Ҳусайн тӯҳмат карданд, хоинона шаҳрро барои таслим шудан ба душман омода сохтанд. Олусҷашм ба Ҳусайн ва ёронаш, ки базм доштанд, зимни суханаш мақоли «*фитна бедору офият хуфта*»-ро ба қор мебарад. Дар асл — бедорунандаи фитна ҳуди ӯ, шайх ва муридони ваянд. Бо ҳуди ҷамин сухан ҳам дурӯягии ин тоифа таъкид ёфтааст.

Аз симоҳои дурахшону фаромӯшнашавандаи достони «Ҷавонии Ибни Сино» Ситорабонуро бояд ёд кард. Меҳри модарӣ, хушбӯиву рамузфаҳмии ӯ, хусусан ёр-

мандихояш ба Хусайни табибаш хеле хуб, эътимодбахш ба зухур омадаанд. Муаллифон намунаи модари меҳрубон, зирак ва оқиларо нишон дода тавонистаанд.

Достони драмавӣ, ҳамон навъе ки аз номаш маълум мешавад, танҳо давраи ҷавонии Ибни Синоро дарбар мегирад. Асар бо видои абади ду дилдода ва тараддуди Хусайн барои фирор ба Хоразм анҷом меёбад.

Забони асар дostonвор шевою гуворост. Бисёре аз муколимаҳо чун шеърӣ мансур садо медиҳанд. Дар асар тамсилу мақолҳо ва таъбирҳои шоиронаи хотирнишини ибратангез бисёр омадаанд, ки як қисмашон навад, ягон-ягонашон дар қадим буданду баъд фаромӯш шуданд, чунончи:

«Дар улуми Юнон ковиш мекунанд, ҳамчун ганбус-кон дар ахлот» (Абӯтоҳир; с. 225);

(Чағонӣ; с. 227);

«Кӯдакро бозича бидеҳ, гираду гӯяд: боз бидеҳ!» (Чағонӣ; с. 227);

«то хирадмандии комил туро масофа ҳанӯз чун аз кулбаи дарвеш то сари манораи калони шаҳр аст» (Чағонӣ; с. 229);

«Рост гуфтаанд, ки рангрезро таъриф кунӣ, ришашро ҳам ранг мекунад» (Чағонӣ; с. 229);

«Хар ҷо ки қадами ин тоифа (ҳамчун шайх Абӯтоҳир — Р. М.) шахсҳо расид, ҳафт сол алаф намерӯяд» (Чағонӣ; с. 233);

«ёд надорам, ки боре чангаки назараш дар рӯи нозанине дармонда бошад» (Хуррам; с. 236);

«сари донишёр беҳ аз сари тоҷдор» (Хуррам; с. 239);

«Бидон, ки ба осмон туф кунӣ, ба рӯи худат меафтад» (Олусчашм; с. 240);

«Елаш хест, аммо шер нашуд» (Хуррам; с. 241);

«Баландии манораро аз дарозии сояаш қиёс мекунанд ва баландии инсонро аз шумораи ҳасудонаш» Хайём; с. 251);

«Хар кӣ аз сари таом нимсер бархезад, ҳамеша тандуруст хоҳад буд» (Хусайн; с. 254)...

Намунаи суханони ҳикматомез бештар оварда шуданд, то хонандагони азиз азёдашон кунанд — дар зиндагӣ бисёр даркор мешаванд.

Шоиан афзудан аст, ки устод Улуғзода дар бо-
раи Шайхурраис Абӯалии Сино рисолае бо номи «Пи-

ри ҳакимони Машриқзамин» ҳам навиштааст, ки наشريёти «Маориф» (1980) ба шарафи ҳазораи ҳакими бузург ба таъб расонида буд.

«Алломаи Адҳам»

Дар драман «Алломаи Адҳам» (1971), ки аз се парда ва нӯҳ намоиш иборат мебошад, як масъалан асосии таърихӣ дар марказ гузошта ва ягона роҳи дурусти ҳалли он нишон дода шудааст.

Дар Бухоро муллоҳои ҷоҳили иртиҷой бисёр буданд ва қувваи асосии сиёсии аморатро ҳам онҳо ташкил медоданд. (Ҳар касе бар иқтидор ва ҷаҳолати ғайриинсонии муллоёни Бухоро шак дошта бошад, рисолаи шоҳиди бевоситаи бухорӣ Садриддин Айний «Таърихи инқилоби Бухоро»-ро хонад). Пурзӯрии ин тоифа боз аз ҳисоби он буд, ки ҳама гуна мансабдорон — аз амалдори хурд сар карда то ҳуди волоҳазрати амир — ҳаводори муллоён буданд, ҷунки ин ду тоифа тақягоҳи ҳамдигар буданд. Дар ин навъ шароит, албатта, ҷаҳлу ришва, зулму фитна рӯз ба рӯз не, балки соат ба соат реша медавонданду гул мекарданд.

Драманавис дар муқобили апа ҳамин қувваи тавоно, ки дар сари тахти мамлакат савлат меронад, **қувваи ҳақро** гузоштааст ва ин қувва ҳамагӣ аз се-ҷор нафар (Алломаи Адҳам, Пашков, Абдусалом...) иборат мебошаду ҳалос.

Ҷаҳл ҳама гуна қувваро, ҳатто тўҳмати ошкороро ҳам ба қор мебарад, аммо *ҳақи* ночизро мағлуб карда наметавонад; зеро қувваи ҳақ бо як қувваи шарифи дигар — *дўстӣ* — иттиҳод дорад. Маҳз дўстии Алломаи тоҷик ва Пашкови рус, ки бинобар тақозои ҳақиқату адолату дониш ба майдон омадааст, Абдусаломӣ тамоман бегуноҳро аз зери сангсори ҷоҳилони қотил раҳо мекунонад.

Хулосаи бадеии адиб ин аст, ки қувваҳои нозукузаифи ҳақ *адолат*, *дўстӣ*, *маърифат* ва амсоли инҳо агар муттаҳид бошанд, ҳеҷ гуна Аҳриман онҳоро барҳам дода наметавонад. Дар пеши Алломаи Адҳам очизмондани амиру аморати Бухоро гувоҳи равшани ҳамин хулоса мебошад.

Муаллиф аҷзи ҳукуматдорони феълӣ ва нақшаи як-

ҷояи найрангҳои ӯнонро хуб фош кардааст. Қозикалон дар машварати сарони давлат мегӯяд:

«Агар ман ба вай (Алломаи Адҳам — Р. М.) ягон ҷазои шарғӣ диҳам, вакили сиёсии Урусия даррав воқеаро ба Фитирбург менависад, боз мумкин ки ана вай шарқшинос (Пашковро дар назар дорад — Р. М.) барин ошноҳояш ин гапро ба Фитирбург Маскав бурда паҳн кунанд, ки яъне қозикалони ҷоҳил, мутаассиб ба фалони ҷаро урусҳо қатӣ дӯстӣ мекунӣ гуфта ҷазо дод! Мабодо иснодаш ба ҷаноби олӣ нарасад (таъкид аз мо — Р. М.) гуфта андеша мекунам. Зимомдорони мо дар ботин душмананд, тарафдорони Урусияро таъқиб мекунанд гуфта гумони бад бурданашон мумкин» (с. 292).

Амир ҷавоб медиҳад, ки «Ба ҳамин қадар чиз ақлатон мерасидааст, шариятпаноҳ боз ҷаро ҷанҷолро ба сари мо бардошта овардед?» (с. 292). Ин лукма очизии амирро равшан ифода мекунад. Худи ҳамин ҷо ҳамакаса нақша мекашанд, ки Алломаро бо баҳонаи қозигии Наҳрпай аз пойтахт бадарға кунанд, пас, шогирдонаш, пеш аз ҳама Абдусаломӣ ҳамфикру ҳампойи Алломаро нобуд созанд.

Симои марказии драма Аломаи⁷ Адҳам мебошад. Нависанда аз забони Пашков меорад, ки ўро Алломаи «Шашмим» бояд номид, яъне *мунаҷҷим*, *муҳандис* (инженер), *мусаввир* (суратгар), *мусанниф* (нависанда), *муолиҷ* (муолиҷакунанда) ва *мунаққид*. Ин ҷо ба тариқи умумӣ тамоми ҳунароҳои Аллома номбар шудааст. Дар амалиёти бевоситаи Аллома дар драма бештар фаъолияти мунаққидии ў зоҳир гардидааст, ки беسابаб намебошад. Аммо бояд донист, ки «мунаққидӣ» на ба маънии «мунаққиди адабӣ», балки ба маънии **мунаққиди иҷтимоист**, зеро Аллома ақидаҳои ислохотталабонаи худро, аз ҷумла доир ба обёрӣ ва сохтани фабрик, бо қатъияту қиддияти том пеш мегузорад, онҳоро ҳатто рӯ ба рӯ бо худи амир ҳам ба муҳокима мекашад.

Нигоранда кӯшидааст, то Аллома бештару хубтар аз ҳама чун сари маорифпарварони кишвар намудор гардад ва намудор ҳам гаштааст. Ў ба Абдусалом талқин мекунд, ки забони русиро омӯзад; фикре пеш ме-

⁷ Аллома — сарқори донишмандон, донишмандтарини донишмандон.

гузорад ва ба амир хат ҳам менависад, ки дар Бухоро як мактаби забони русӣ яла карда шавад; маслиҳат медиҳад, ки мутахассисон аз Русия даъват карда шаванд; Неъматро ба мактаби рассомни Русия ҳидоят менамояд ва ғайраю ҳоказо. Хулоса, муҳити Аллома Академияи донишу ҳунар ва ҳуди ӯ энциклопедисти Бухорои охири асри XIX буд. Хамин маънӣ дар драма аз забони шарқшиноси пешқадами рус Пашков ин тариқа ифода гардидааст:

«Ты, Женя (хитобан ба ҳамсараш Евгения Павловна Пашкова — Р. М.), находишься в бухарской академии наук и искусств. Правда, в ней представлены пока не все науки, а только астрономия, география, архитектура, медицина, словесность, а из искусств — каллиграфия и живопись». (с. 289).

Ҳеч яке аз пешниҳодҳои Алломаи Адҳам натиҷа намениҳад. Аз кулӯх шарора мепараду аз амир ва идоран ӯ ҷавобе не. Матонати Аллома дар ин аст, ки тамоман ноумед намешавад, чораро дар навиштани ғош қардан мебинаду ҳалос:

«Дарег, сад дарег, ки дар ин аср ғӯши шунаванда ва дидан нигаранда нест, ҷуз ин ки ҳарчи маълуми ҳеш гардад, ба саҳифа нақш қардан ва худ хондану худ гиристан, дигар илоҷе надорад» (с. 296).

Қаҳрамони драма *пешнамуна* (прототип) дорад — он сардафтарии адабиёти маорифпарварони тоҷик **Аҳмад Маҳдуми Дониш** мебошад.

Симон дигари драмаи «Алломаи Адҳам» мусташири рус Пашков Пётр Иванович мебошад, ки бинобар маълумоти мушовири ғумоштаи сиёсии Русия дар Бухоро, «аз ҷиҳати сиёсӣ ғайри қобили-эътимод аст»: «дар ҷавонӣ бо Добролюбов ошно» будааст, «бо ҷамъияти махфӣи «Замин ва оқодӣ» муносибат» доштааст, «дар рӯзномаҳои оппозиционии хориҷа бо имзои махфӣ ва бо танқиди сиёсати ҳукумати Русия мақолаҳои сиёсӣ ҳам ҷоп мекунондааст...» (с. 306—307). Ба ин асосҳо тамоман равшан мебошад, ки Аллома дӯсти наздики ӯст, бо тамоми вучудаш меқӯшад, ки ба Абдусаломии гирифтӣ кӯмак расонад ва расонда ҳам метаҷонад.

Пашков ҳамчун донишманди пешқадам на танҳо ҳамфиқри Аллома мебошад ва ба Абдусалому Неъмат барин шахсони мӯҳтоҷи дасттирӣ самимона некӣ мерасонад, балки дар баробари маҳкум намудани зулму

ноҳаққиву бенизомиҳои ичтимоӣ, ба кишвари табииатан пурфайзи тоҷикон ва мардуми ҳунарманду шеърпарвари тоҷик аз таҳти дил таҳсири меҳонад. Чунончи, як мушоҳидани худро ин тарикка изҳор кардааст:

«Шуарои шумо барои ҳама маврид басо ашъори некӯ гуфтаанд. Банда дар шаҳри шумо ӯндам ва шундаман — ҳатто авомон ҳам гуфтугӯяшонро бо ашъори латиф музайян мекунам» (с. 300).

Мушоҳидани донишманд асоси воқеӣ дорад, бинобар ин, фикри ӯро Аллома қувват медиҳад: *«Бале, оғо, зоҳиран дар Бухоро аз қадим ҳамин тавр будааст. Абӯбакри Наршаҳӣ нӯҳ аср пеш навиштааст, ки бухориён шеър бисёр медонанд ва ҳозирҷавобанд, ҳатто фаррошу машқобҷишон ҳам бо латоифу зароиф сухан меронанд»* (с. 300).

Драматург симои П. И. Пашковро дар асоси шахси таърихӣ П. И. Пашино (1836—1891) сохтааст, ки Аҳмади Дониш бо ин «шарқшинос, рӯзноманигор ва сайёҳи озодфикри тараққипарвар» (с. 379) дар Тошканд шинос шуда буд.

Се симои дигари драма — Абдусалом, Неъмат ва Ҳабиба ҳама аз як тоифаанд. Ҷиҳати ягонагии онҳо на танҳо софию покӣ, ҳамчунин шогирди ҳарисона ва лаёқати фавқулода дар омӯзиши донишу ҳунар мебошад. Адиб тавассути ин қаҳрамонҳо (Ҳабиба ночор дар зодгоҳ мемонад ва Абдусалому Неъмат сафар ихтиёр мекунам), гуфтанист, ки донишу ҳунар ва муборизаҳои Алломаи Адҳам ҳадаи наарафтаанд, инҳо ниҳолони дастнишондаи ваянд ва яқинан фардо машъали устодро дар «торикистони Бухоро» (ибораи Аллома) баланд хоҳанд бардошт.

Драмаи «Алломаи Адҳам» аз нуқтаи назари забон бағоят ҷолиби диққат мебошад, зеро дар он на танҳо дар ҳар мавриде як шояи мушаххаси забоне истеъмолат меёбад, боз ба маънии тоҷикӣ се забон: *тоҷикӣ, форсӣ ва русӣ* ба қор рафтааст, чунончи:

аксари мутлақи қаҳрамонҳо тоҷикӣ сухан мекунамд;

Пашкови эроншинос бо забони кунунии форсӣ ҳарф мезанад, ҳатто гоҳе мазиятҳои хосаи забони тоҷикиро намефаҳмад;

Пашкова, ки мутахассиси забону адабиёт нест ва бо мардуми тоҷик ҳам бори аввал дучор омадааст, бо забони русӣ, забони саҳеҳи адабӣ изҳори мурод менамояд;

Абдусалом, ки бо қонуниятҳои забони адабии русӣ як андоза балад мебошад, гуфтори руснаш ба забони адабӣ наздиктар қарор дорад;

Ҳабибаи навомӯз бо русии шикаста сухан мекунад; сухани русии Аллома боз ҳам шикастатар аст...

Чунон ки бармеояд, танҳо дар истифодаи забони русӣ ҷаҳор меёр ба қор рафта, ҷаҳор наваъ услуб сурат бастааст. Ин гуногунии характери қаҳрамонҳо, мансубияти наҷодӣ, синну сол ва дараҷаи донишу лаёқати онҳо сар задааст. Ба тарзи дигар гуём, умумияти муносибе аз лиҳози муқолима миёни вазъи типӣ ва характери типӣ ба даст оварда шудааст.

Ҳамин наваъ таъкидоти махсусро дар ҳаққи гуфторҳои тоҷикии Алломаи Адҳам низ ҷоиш бояд дониш, чунки суханони ӯ:

бо Невмату Абдусалому Ҳабиба ва монанди инон тибқи забони адабии муқаррарии гуфтугӯист (масалан: «Не, ту бояд ҷонатро ҳалос кунӣ. Қиёмиддинҳо ташнаи хуни туянд» — с. 317);

бо Пашков чун забони адабии расмӣ сурат мебандад (чунончи: «Оҳ, мавлоно, ман танҳоям, танҳо. Бисту панҷ сол аст ки мекушам ин амирони саффоқ, вазирони ҷоҳил, раисони қоҳилро бо ваъзу насиҳат ба одамият оварам, бо хуни ҷигар номаҳо навиштам ба амир, рисолаҳо таълиф кардам роҷеъ ба ислоҳи бенизомӣҳо, аммо маълум шуд, ки ман мушт ба девори поҳса мекуфтаам ё танбӯр ба гӯши харон менавохтаам» — с. 304);

бо амиру қозикалон ва умуман тоифаи онон тамоми расмӣи хушк ва пуркинояву истеҳзо мебошад (миносол; хитобан ба қозикалон Қиёмиддин): «Марҳамат, шариятпаноҳ. Муддаӣ ҳозир, муддаиалайҳ, ки ман бошам, ҳозирам. Метавонед мурофааро сар кунед. Шумо барои кашфи ҳақиқат заҳмати зиёд намекашед, тақсир, зеро муддаиалайҳ ба «гуноҳ»-и худ муқир аст: ман дар воқеъ дастӣ зани кофираро бўсидам. Дигар чӣ? Яқбора ҳукматонро баровардан ғиред» (с. 281)...

Ба ҳамин восита иқтидори характери Алломаро, ки бо ҳар кас сазовори бардошти ӯ рафтор карда метавонад, драматург ба ҷилва оварда тавонистааст.

Ба ҳар маънӣ адиб симон шахси муқтадиреро эҷод кардааст.

БОБИ СОНӢ

ДОСТОНҲОИ ШОҲАСАР

Мағӯ он суҳан, к-андар ӯ суд нест,
К-аз он оташат баҳра чуз дуд нест.

(Фирдавсӣ)

Тахминан аз солҳои панҷоҳуму шастум кундин завқу ласти маънавият шиддат кард. Барои пешгирии ин ҳолати нохуш диққати мардумро ба манбаъҳои фурузону ҷовидонаи завқу маънавият, ки «Шоҳнома» низ бегумон аз ҷумлаи онҳост, кашидан лозим омад. Шояд сабаби асосии ба кори «Шоҳнома» пардохтани устои насли бадеӣ Сотимхон Улуғзода низ дар ҳамин бошад.

Табиист, ки устод Улуғзода ба кори «Шоҳнома» якбора напардохтааст. Ханӯз ҷавон буд, ки диққаташ ба ҳамосаи безавол ҷалб шуд. «Дар соли 1934,— навиштааст устод Улуғзода дар посухи нома (17-уми ноябри соли 1988),— дар съезди якуми нависандагони тоҷик якшаба маҷлиси съезд ба Фирдавсӣ баҳшида шуда буд (ба муносибати ҳазорумин соли валодати шоир). Дар он маросим суҳанронии Лоҳутӣ, Фитрат, Айни, қироати қозибаноки Лоҳутӣ аз «Шоҳнома» ва қироати Раҳим Ҳошим ҳаҷви султон Маҳмудро ба мантаъсире карданд ки аз он пеш ҳеч як хониши шеърӯ достонҳо ва суҳанронӣҳо дар бораи шоирон онгуна муассир набуданд. Баъдан як нусхаи «Шоҳнома»-ро ба даст оварда ба мутолиа шурӯъ кардам».

Сотим Улуғзода «Шоҳнома»-ро омӯхт; чунон ки мардумон меғӯянд, майда карда омӯхт; ба қавли шоир, зи ҳар сатраш чу хома равон магузашту ба ҳар ҳарфаш чун сиёҳӣ фуру рафт. Ба мурури замон ва иктисоби камолот С. Улуғзода азамати «Шоҳнома»-ро бештар дарк кард ва зарурати ба оммаи навҷавонон дар шакли фаҳмотар дастрас намудани онро ҳам пай бурд. Ниҳоят, адиб азм кард ва азмашон қатъӣ шуд.

Адиб азм кард, ки якчанд-достони «Шоҳнома»-ро ба наср гардонад. Кор, ҳамон тавре ки дар номаи ишорашуда гуфтааст, «тахминан дар солҳои 1973-74» шурӯъ шуд ва «андаряк се сол давом кард». Хонандагон китоби якумро соли 1976 ба даст гирифтанд.

ҒОЯВУ ИДЕАЛ. Маълум аст, ки ҳамосаи Фирдав-

сӣ аз чандин силсилаи дostonхо фароҳам омадааст. Хаман он дostonҳоро ба наср гардонидан дар айни замон маънӣ ҳам надошту имкон ҳам набуд. Аз ин рӯ, нигоранда муҳимтарин дostonҳои «Шоҳнома»-ро интихоб намуда, ҳамчунин кӯшидааст, ки ҳам ба бандубастӣ асосин сужети ҳамоса ва ҳам ба доираи ғоявии шоири кабир футур нарасад. Дилмурона метавон гуфт, ки нигоранда ба ин муроди худ расидаанд.

Хонандагон нағз медонанд, ки хати сужети ҳамосан ҳаким Фирдавсӣ дутоба мебошад: *яке* — ғояи доду некиву рӯшноист, *дигаре* — бедоду бадиву торикист. Ачдодон аз қамолӣ нафосату балогати завқ ду ғояи номбурдаро, ки миёнашон талошу душманин ҳамешагӣ барпост, дар симон ду олиҳа — фариштаи Хурмуз ва деви Аҳриман тасаввур кардаанд. Фирдавсӣ ба воситаи ҳодисаҳои сершумори афсонавӣю таърихӣ намонш медиҳад, ки агар мардумон Хурмузро гӯш кунанд, Аҳриман мағлуб мешавад ва зиндагӣ, ба таъбири имрӯза, гулгул мешукуфад, вале агар одамон ба раъйи Аҳриман раванд, зулму ҷаҳлу торикӣ ҳукмфармо хоҳанд шуд. Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки халқ аз забони мӯъбадон (донишмандон), нахлавонон, духтарони ҷасури худ, гоҳе бевосита аз номи издиҳом низ ҳақиқатро меғӯяд, доду некиро талаб мекунад, муқофоти бади пиндору гуфтору рафтори бадро оқибат медиҳад.

Устод Улуғзода низ ҳамин риштаҳои асосин ғоявии ҳаким Фирдавсиро устувор нигоҳ доштааст. Дostonхо ва лаҳзаҳои интихобкардаи нигоранда ба хати асосин ҳамоса ҳалал намерасонанд.

Кори Улуғзода танҳо аз ихтисор кардани матни «Шоҳнома» ва ба наср гардонидани он иборат набудааст. Ин кор нисбатан осон буд ва аз дасти ҳар кас меомад. Ҳунар он аст, ки ба хати сужет ва ҷанбаи ғоявии ҳамоса таъсир нарасонда, дар асоси миқдори ками воқеаҳо ҳашамати аслии «Шоҳнома» ҳам низ нигоҳи ғояву мавзӯиву мазмун, ҳам аз ҷиҳати сужету образу характерҳо ва амсоли инҳо риоя карда шаванд. Ба ин маънӣ дар китоби мансур мисолҳо воমেҳуранд. Яке аз онҳо.

Баъди ҷуштани пили сафед Зол Рустамро ба тасхири сипандкӯҳиён, ки Наримонро кушта буданд, фиристодани мешавад. Дар нигориши Сотимхон Улуғзода

«Рустам замоне ба ҷандеша рафту пурсид:

— Падар, оё сипандкӯҳиён ғайр аз куштани бобоям гуноҳи дигаре ҳам доранд?

— Чӣ, магар ин гуноҳ кам аст? — таъҷуб кард Зол.

— Чангро ку онҳо сар накарда буданд, аввал бобоям лашкар кашида буд?

— Бо ин ту чӣ гуфтан меҳоҳӣ?

— Маълум мешавад, ки гуноҳ ба сипандкӯҳиён набудааст? Оё ту розӣ мешавӣ, ки ман хуни бегуноҳонро бирезам?

— На, — посух дод Зол, — розӣ намешавам, аммо хисориёни Сипанд, ғайр аз ин ки хуни бобокалонат ба гардани онҳост, аз шоханшоҳи мо фармон намебаранд, хироч намегузоранд, ҳол он ки Сипандкӯҳ дар дохили шаҳриёрии Эрон аст. Кадом шох мегузорад, ки дар поре аз мулки ӯ худсарон, нофармонбардорон ҳукм биронанд? Фармон ба Наримон аз Фаридун буд, ин бор аз Манучеҳр аст.

Рустам донист, ки вай бояд ин саркашонро ҷазо бидиҳад. Ба тараддуи лашкаркашӣ афтод⁸.

Зарурати ин шакку шубҳаи Рустамро, ки устод Улуғзода илова намудааст ва он ҳилофи мантики бадени «Шоҳнома» ҳам нест, характери ақлун ташаққульбанди Таҳамтан тақозо кардааст. Маълум аст, ки ҳаким Фирдавсӣ тарафдори ҷанги дод асту душмани қаттоли ҷанги бедод ва Рустам бошад, ифодакунандан ҳамин идеали олишон мебошад. Аз ин рӯ, вай бояд муҳаққақ созад, ки барои хуни ниёш Наримон, ки ҷангро ҳудаш сар карда буд, оё ба диҷи Сипанд лашкар қозида ва хунҳо рехтан раво бошад? Маълум шуд, ки сипандкӯҳиён саркашанд ва ба туфайли ин саркашии онҳо аз мамлакат ҷудо афтодани як қитъаи он ба яғонагию тавонони кишвар ҳатман футур хоҳад расонд. Тавасути ин пора нигоранда ду ҷанбаи характери қаҳрамони марказии ҳамосаро ба ҷилва сардааст: *яке* — толиби ҷанг будан, *дигаре* — ватанпараст будани Рустам аст. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар иловани зерини нигоранда барзиёд метобад:

«Ба ҳамин равиш Рустами ҷавонпахлавон бо фармони падараш — шоҳи Зобул ба макру ҳила ҷӯйҳои хуни бегуноҳонро равон сохт» (с. 85).

⁸ Достонҳои «Шоҳнома». Нигориши С. Улуғзода. — Душанбе: Маориф, 1986, с. 83. Минбаъд саҳифа дар охири иқтибос зикр хоҳад шуд.

С. Улуғзода идеали Фирдавсро хуб фаҳмида, онро равшан нигоҳ доштааст. Чунончи, дар бораи Рустами Достон, ки ҳанӯз ба дунё наомадаасту он ифодакунандаи нияти олишони иҷтимоии ҳамосасарои бузург хоҳад шуд, чунин пешбинӣ ба вучуд омадааст:

«аз онҳо паҳлавонписаре ба ҷеру чун пили дамон
ба дунё меояд, ки ӯ ҷаҳонро аз бадхоҳону бадандешон
пок мекунад ва решаи ҷангу ҷидолро барканда ба
Эронзамин пирӯзӣ ва хушбахтӣ меоварад, дар ҳамаи
кишварҳо, ҷи Руму ҷи Ҳиндустон ва ҷи Эрону Тӯрон,
подшоҳон номи ӯро дар тоҷу ниғини худ менависанд»
(с. 64).

Маънии ин пора дар асли «Шохнома» чунин шакл дошт:

Бибуррад пайи бадсиголон зи хок,
Ба рӯи замин барнамонад мағок...
На Сагсор монад, на Мозандарон,
Заминро бишӯяд ба гурзи гарон.
Аз ӯ бештар бад ба Тӯрон расад,
Ҳама некуӣ з-ӯ ба Эрон расад.
Ба хоб андарорад сари дардманд,
Бубандад дари ҷангу роҳи газанд.
Бад-ӯ бошад эронӣро умед,
Аз ӯ паҳлавонро хирому навид⁹.

Мисоли дигар — аз разми Рустаму Сӯҳроб. Писар ҷӯёи падар аст, аз Ҳаҷиру ҳуди Рустам мекурсид, онҳо инкор мекунанд; пай мебарад, ки ҳарифаш Рустам аст, Хуммон ӯро бовар мекунонад, ки шахсан Рустамро дидаасту мешиносад, аммо ин Рустам нест. Ӯ бори охирин ба Рустам муроҷиат мекунад, сулҳу ош-тӣ пешниҳод менамояд. Ин манзара яке аз лаҳзаҳои пуртаъсири ҳамоса ва аз лиҳози ғоя муҳим мебошад, ки дар ҳар ду асар ҳам равшан акс ёфтааст — ҳаким Фирдавсӣ:

Зи Рустам бипурсид хандон ду лаб,
Ту гуфтӣ, ки бо ӯ баҳам буд шаб,
Ки «шаб чун будӣ, рӯз чун хостӣ?»
Зи пайкор дил бар ҷӣ ороистӣ?
Зи каф бифган ин тирӯ шамшерин кин,

⁹ Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома, иборат аз нӯх ҷилд.—Душанбе: Ирфон, 1964-66. Ҷилди 1, с. 277. Баъд аз ин танҳо ҷилду саҳифаҳо зикр хоҳанд шуд.

Бизан чанги бедодро бар замин
 Нишинеи хар ду пиёда ба ҳам,
 Ба май тоза дорем рӯи диҷам.
 Ба пеш чохондор паймон кунем,
 Дил аз чанг ҷустан пушаймон кунем.
 Ҳамон то каси дигар ояд ба разм,
 Ту бо ман бисозу биёрой базм.
 Дили ман ҳаме бан ту меҳр оварад,
 Ҳаме оби шармам ба чеҳр оварад.
 Ҳамоно кӣ дорӣ зи гурдон наҷод?
 Кунӣ пеш ман гавҳари хеш ёд.
 Зи ман ном пинҳон набояд-т кард,
 Чу гашти ту бо ман кунун ҳамнабард.
 Магар пури Дасти Сомӣ ялӣ?
 Гузин номвар Рустамӣ зобулӣ?»

(Ҷ. м, с. 285).

Устод Улуғзода:

«Эй паҳлавон, шаб ба ту чӣ тавр гузашт ва сахар чӣ гуна бархостӣ? Ханӯз азми чанг дорӣ? Чаро? Биё хар ду пиёда шавему силох аз даст биҷафканем, кинаро аз дилхо бишӯем, бо ҳам бинишинеи бинӯшем, ёр шавем. Намедонам аз ҷист, ки дилам ба ту меҳр гирифтааст. Ту бешак аз наҷоди гурдонӣ номдорӣ, набояд зоту насабат ва номатро аз ман пинҳон дорӣ. Ба гумонам, ту ҷаҳотпаҳлавон Рустамӣ Достонӣ» (с. 169).

Бадбахтона, Рустам ин қарат — бори охирин — ҳам иқрор намекунад, ки Рустам аст: ӯ Сӯҳробро наменишносад, пешниҳоднашро макру хила мешуморад; дар пеш назари вай ғайр аз ному шарафи худ ва истиқлоли кишвараш чизе наметобад.

Охирин суҳану воқасин илтиҷои Сӯҳробӣ ҷонкананда низ ба сулҳу оштии ду лашқару ду мамлакат, ба тасаллои падари ҷигархун мансубанд. Ин лаҳза ҳам дар хар ду асар муҷалло тасвир ёфтааст — дар ҳамонаи манзум:

Ки «Ақнуи чу рӯи ман андаргузашт,
 Ҳама кори туркон дигаргуна гашт.
 Ҳама меҳрубонӣ бад-он кун, ки шох
 Сӯи чанги Тӯрон наронад сипоҳ (...)
 Набояд, ки бинанд ранҷе ба роҳ
 Мақуи ҷуз ба неқӣ дар эшон нигоҳ.

(Ҷ. 2, с. 295)

Дар нигериши нависанда:

«Ман мемирам, сипохи Тӯрон бе сардор монд, холаш душвор гашт. Хоҳиш мекунам, падар, ту восита шав, ки шох Ковус сипохи маро наёзорад, ман ба сипо ваъдаи подоши хизмат дода ва умедхо бахшида будам. Ниятам буд, ки тӯро ёбам, то падару писар якҷиҳат шуда шахриёри Эрону Тӯронро ба даст оварем ва ҳар ду кишварро ба ҳам пайвандем» (с. 172).

Устод Улуғзода ҳар кучо, ки як фикри пешқадамонаи ҳаким Фирдавсро дар бораи файзу баракати сулҳу оромӣ ва кулфатҳои ҷангу носозӣ пайдо кардааст, бодикқат омӯхта, эҳтиёткорона ба наср гардонидааст. Инро ба зами мисолҳои боло аз пораи зерин ҳам хондан мумкин мебошад, чунончи Фирдавсӣ:

Зи бедодии подшоҳи ҷаҳон

Ҳама некуиҳо шавад дар нисон.

Назояд баҳангом дар дашт гӯр,

Шавад баччан бозро дида кӯр,

Бибурад зи пистони нахчир шир,

Шавад об дар чашман хеш кӯр,

Шавад дар ҷаҳон чашман об хушк,

Надорад ба нофа-дарун бӯй мушк.

Зи кажҷӣ гурезон шавад ростӣ,

Падид ояд аз ҳар сӯе костӣ.

(Ҷ. 3, с. 75—76)

Улуғзода:

«Агар подшоҳ бедодгар бошад, ҳамаи некиҳо маҳв мешаванд, оху дар дашт сари вақт бача намеорад ва шохин ҷӯҷаи кӯр мезояд, шир дар пистони ҷонварҳо ва оби чашмаҳо меҳушканд, ростӣ аз қачӣ гурезон мешавад, аз ҳар сӯи костӣ падид меояд» (с. 191).

Дар пораи иқтибосшудаи китоби мансур муҳимтарин натиҷаҳои бедодии сарвари кишвар сабт шудаанд. Агар ҷои феълҳо дар ду қариба иваз мешуд, яъне «зӯйидан» ба оху ва «овардан» ба шохин нисбат меёфт, саҳеҳтар мебуд. Ҳамчунин, пеш аз «қачӣ» чизе, ҳамчун «қачқорӣ» ё «рафтору кирдори қач» ва монанди инҳо илова мегашт, авло буд, зеро ростӣ аз қачӣ ҳамеша гурезон аст, аммо муроди ҳаким Фирдавсӣ, агар хато нашавад, ин аст, ки дар сурати дастури қонунӣ гардидани қачӣ нишоне аз ростӣ нахоҳад монд.

Устод Улуғзода ба овардани нуқтаҳои ифодакунандаи идеали шоири бузург моҳиятан содиқ монда, шак-

лан дар мавриди зарурӣ тасҳеҳу таҳрир ворид наму-
дааст. Чунончи, Исфандиёр ба муқобили душманони
каттол, ба интиқоми ниёву сиву ҳашт бародар ва кул-
ли ҳамватанонаш бархоста қавл медиҳад, ки «дар ҷанг
пирӯзӣ ёбам», «дар кишвар сад оташқадаи нав месо-
зам, дар биёбонҳо садто работ бино мекунам ва ҷоҳ-
ҳои об меканонам, ба бечорагон аз ҳазина сад ҳазор
дирам ато мекунам» (с. 269-70). Дар асли «Шоҳнома»
ҳам сад оташқада, сад работ ва сад ҳазор ганҷу ди-
рам ҳастанд. Ҷоҳҳо низ миқдор доранд: «дах ҳазор»
(дар нусхаи қалами маҳфузи шаҳри Ленинград —
«сад ҳазор»). Нависанда, шояд бинобар игрок буда-
наш, «ҷоҳҳои об» гуфтаасту мондааст. Ғайр аз ин, се
ҷузъи дигар тамоман ҷартофта шудааст, ки дутояш но-
ҷиз ва ихтисорпазир аст: 1) «ҳама бераҳонро ба дин
оварам», 2) «садувон бар замин оварам», аммо ҷузъи
сеюм — дарахтзор қардани атрофи ҷоҳҳо («нишонам да-
рахт аз бари ҷохсор») қимате дошт, агар меистод, бад
набуд (ҷ. 6, с. 190-91).

Ҳаким Фирдавсӣ тавассути Симург Рустамро оғоҳ
мекунонад, ки Исфандиёр шоҳзодани асил асту кушта-
наш бадбахтӣ хоҳад овард (ҷ. 6, с. 386). Ин ҷузъро
устод Улуғзода ҳам нигоҳ доштааст («Исфандиёр шоҳ-
зодааст, агар ту хуни ўро бирезӣ, зиндагониат талху
шӯр мешавад, то зинда ҳастӣ, аз ранҷу сахтӣ ҳалос
намешавӣ» — с. 321). Ва инро сабаб он аст, ки шох,
дар назари ҳаким Фирдавсӣ, донотарину ҷасуртарин,
оқилтарину одилтарин кас бояд бошад ва чунин одам-
ро набуд қардан, албатта, некӣ нахоҳад дошт. Сулҳу
осоиштагӣ, ки беҳашон адолат бошад, аз шохӣ барта-
ранд. Рустами Фирдавсӣ борҳо Исфандиёрро ба сулҳу
сафо меҳонад, аммо вай гӯш намедихад. Рустам пай-
кони қаттоли Исфандиёркушро дар даст дорад, аммо
боз, бори охирин, ба вай хитоб мекунад, ки деви ки-
наро аз худ дур андозад, лекин ў ҳамоно толибу ро-
ғибӣ ҷанг асту бас. Рустам «чу донист», «ки лоба ба
қор наёяд», аз офаринанда омурзиш пурсиду ҷашми
Исфандиёрро нишон гирифт (ба ягон узви дигари ў
тир кора намекард). Хулосаи бадеии Фирдавсӣ чунин
аст: шахсе, ки азалан подшоҳ бошад ҳам, агар аз рӯи
ғарази тахту тоҷ аз сулҳу оштии сар печадӯ хуни но-
ҳақ рехтан хоҳад, ҳақи ҳалоли ў марг асту бас.

Дар назари ҳаким Фирдавсӣ яке аз ду гавҳари бо-
арзиштарини ҳастӣ **дониш** аст (гавҳари дигар — ҷон).

Ҳангоме ки Искандар пеши дониши файласуфи Ҳинд-тан дода, «чوماву симу зар» ва «чоме гуҳар» мебахшад (ч. 7, с. 42), ҳаким қабул намекунад: «Ман зару гавҳари нухуфтае дорам («зар барзиёд аст — Р. М.), ки ҳар чизи хостаамро аз он меёбам ва аз боиси он касе бо ман душман намешавад, ва ҳам вай монанди сарват чуфти аҳриман нест, шабҳо ба муз, посбон намегирам ва ба ҳар роҳе ки равам, аз дуздон бок надорам. Ин зару гавҳари ман дониш аст» (с. 341).

Дар ҳамин достони «Шоҳнома», яъне «Подшоҳии Сикандар» шоир қадру манзалати донишро аз тариқи бадеӣ намоиш додааст. Чунончи, Кайд донишмандону устодони кишварҳои гуногунро оваронда, дар натиҷаи заҳмату пӯйишҳои бисёру тӯлонӣ чоме созондааст, ки обаш аз нӯшидан адо намешавад. Ин ҷоду нест, балки чизи табиист, ки устодон дар зарфи ҷом моддаи обкашакро тарзе ҷо кардаанд, ки аз ҷавфи ҳаво рутубати обро мекашаду ҷамъ мекунанд (аз қабилӣ оҳанрабоӣ қажрабо). Ҳаким Фирдавсӣ тавассути ҷом, аз як тараф, азамати ақлу заковат ва ҳунари одамиро ҷилва дода бошад, аз тарафи дигар, ба туфайли образи Искандари Мақдунӣ идеали асосии худро баён намулдааст: лашкаркаши беҳамто бинобар хотири донишу ҳунари аҳли кишвари Кайд даст аз истилои он мебардорад. Ишора кардани айнӣ маврид аст, ки диди Искандари идеалии ҳаким Фирдавсӣ — Искандари донишманду донишпарвар — баъдан дар адабиёти тоҷикӣ форс, махсусан дар достонҳои Низомӣ, ва Абдурахмони Ҷомӣ идомаю такмил ёфтааст.

Ҳар як санъаткори пешқадам ҳатман толибу роғиби он аст, ки илму ҳунар миёни мардумон ривоч дошта бошанд. Ҳаким Фирдавсӣ бори дигар ҳам, дар достони «Хусрави Парвиз», ба мӯъҷизоти илму ҳунар мутаваҷҷеҳ шуда, асосҳои илмӣю техникаи хайкали духтар ва хайкали савораи муаллақро возеҳ тасвир кардааст. Беҳуда нест, ки ин лавҳаи пурарзишро низ нигоҳанда нигоҳ доштааст.

Достоне дар «Шоҳнома» нест, ки Фирдавсӣ дар он суҳан аз адлу адолат наронда бошад. Инсондӯсти бузург дар ин масъала тасвирро ба ҷое расонидааст, ки подшоҳ ҳатто дар дилаш ҳашм гираду ситамро пеша кардани шавад, «ба нистонҳо — дар шавад шир хушк, набӯяд ба нофадарун низ мушк» (ч. 7, с. 490). Вале

хамин ки подшоҳ андешаро дигар карда, чини пешониро кушод, «зи пистони говаш биборид шир».

Дар ҳамосаи безаволи инсонпарвари бузург Фирдавсӣ харчанд воқеаҳо асосан дар сарзамини аҷдодони мо — Эронзамину Тӯронзамин — рӯй медиҳанд, аммо домани ҳодисот гоҳе то Ҳинду Чин, Руму Миср ва амсоли инҳо густариш ёфта, дар рӯйдоди онҳо ва ақду ҳалли масъалаҳо намояндагони халқу мазҳабҳои мухталиф иштирок кардаанд. Шоистаи таъкиди махсус мебошад, ки шоири бузург ҳеҷ гоҳе қавме ва ё мазҳабро айб нагузоштааст, мазаммате накардааст ва дар ҳама ҳолат меъёри баҳои шоир пиндору гуфтору рафтори шахсе конкрет будааст, ки майл ба қониби неки дорад ва ё бадӣ. Баръакс, дар «Шоҳнома» намунаҳои бисёре ҳастанд, ки аз ҳамкорихон сиёсиву тичоратӣ ва фарҳангии халқу кишварҳои гуногун шаҳодати равшан медиҳанд. Духтар додану духтар гирифтани ба ҳимояи кишваре ҷиҳодгари лашкари давлате дигар магар ҳамкорӣ нестанд? Ё худ, мусобиқаи кашшофии шоҳмоту нардро гишем. Донишмандони Ҳинд бозии шоҳмотро ихтироъ карданду барои имтиҳон ба Эрон фиристоданд ва Бузургмехри аллома роҳи бозии онро пайдо кард. Эронӣён дар навбати худ бозии нардро эҷод карданду ҷиҳати имтиҳон ба Ҳинд равои карданд...

Устод Улуғзода дар баёни ҷузъиёти ифодакунандаи идеали суҳансарои кабир диққати зарғарӣ ба харҷ дода, муҳимтарин нуқтаҳоро дар шакли мафҳуми дастрас нигоҳ доштааст. Масалан, лаҳзае, ки баёнгари доди Баҳроми Чӯбина мебошад:

«Ғоҳи сафару ҷанг ба мардумон бадӣ накунад, озуру зиён нарасонед» (с. 411).

Улуғзода ин маъниро чун китоби Баҳром ба лашкариёнаш оварда бошад, Фирдавсӣ чун натиҷаи юриш ба қалам дода буд:

Хамерафт то кишвари хузиён,
Зи лашкар қасеро наёмад зиён.

(Ҷ. 8, с. 497).

Аз дунболи байти мазкур Фирдавсӣ лавҳаеро меорад, ки саворе аз лашкариёни Баҳроми Чӯбина ҷуволӣ коҳи занеро мегираду пулашро намедиҳад; зан пешаи Баҳром шикаст мебарад, сипахсолор фавран он

сипоҳиро ёфта, «миёнаш ба ханҷар дуним кард». Сотиҳон Улугзода ин лавҳаро андаке поинтар овардааст ва он бағоят муносиб афтодааст.

Талоши тоҷу тахтро ҳаким Фирдавсӣ зимни чандин достон баён кардааст. Ба ин ғараз ҳатто бародарро мекушанд, чашии падарро кӯр мекунанд, ба зиндонаш меандозанд... Аммо қаҳрамононе, ки зарра-зарра омоли шоирро дар худ таҷассум кунандаанд, дар талоши тахт нестанд, балки сазовортару ҳақдортари онро меҷӯяндӯ меёбанд ва оварда, сари тахт мешинонанд. Тимсоли ин ҳолат дар «Шоҳнома» бисёр акс ёфтааст. Яке аз онҳо Баҳроми Чӯбина аст, ки Хусравӣ падаркушро қониби Рум сур кардаасту тахти Эрон бе-соҳиб мондааст ва ӯ ба анҷӯман хитоб мекунад:

«Акиун то падид омадани номдоре аз насли шоҳон, шумо киро ба тахту тоҷ сазовор медонед?» (с. 441).

Албатта, ба ин мартаба ҳуди Баҳроми сипаҳдор сазовор буд ва пурра метавонист бегуфтугӯ тоҷу тахтро ишғол намояд. Аммо вай маслиҳатро ба дигарон меандозад ва савганд меҳӯрад, ки пешниҳоди онҳоро даст-гирӣ хоҳад намуд:

Ба дорандаи офтоби баланд,

Ки бошам шуморо бад-ин ёрманд.

(Ч. 9, с. 73).

Мардум бо як овоз Баҳроми Чӯбинаро бардоштанд. Ӯ ба ин сазовор буд.

Дар «Шоҳнома» номаҳон бисёре оварда шудаанд,— аз номи шоҳон, занону духтарон ва дигарон. Аммо номае ҳам ҳаст, ки ба матнине **номаи таърихӣ** шумурдан меарзад. Онро Рустами Хурмузд, ки дар муқобили лашкари Саъди Ваққос — тозиёни аҷнабӣ қаҳрамонона ҷангидан дорад, ба бародараш навиштааст. Дар нома эҳтиросоти баланди ватанпарварии ҳуди Фирдавсӣ ҳис карда мешавад. Яқин аст, ки шоири бузург он хараҷу мараҷ, он бедодиҳо, он ҳолатҳое, ки баъди истилои араб хоинону динфурӯшон ҷоҳу мартаба ғирифта, хирадмандону софдилони содиқ сарсонӣ поймол шуда буданд, пешакӣ тавассути номаи як нафар диловар аз тариқи пешгӯӣ ба қалам додааст. Табиист, ки ин маъниро баъди истилои араб Фирдавсӣ, ки дар замони ӯ дини ислом аллакай ҳокими мутлақӣ мафкура ғардидааст, наметавонист баён кунад.

Аз шӯрангезии он мактуб буд, ки устод Улуғзода
як порай онро дар китоби худ иктибос кардааст. Би-
нобар арзиши баланди тарбиявиро таърихӣ номаи Рус-
тамин Хурмузд як порай он ин ҷо нақл мешавад:

Чу бо тахт минбар баробар шавад,
Хама ном Бӯбаку Уммар шавад.
Табах гардад ин ранҷон дароз,
Шавад носазо шохи гардандароз.
На тахту на дайҳим бинӣ, на шаҳр,
Зи ахтар хама тозиёнрост баҳр (...)
Биранҷад яке, дигаре бар хӯрад,
Ба доду ба баҳшиш касе нангарад (...)
Зи паймон бигарданду аз ростӣ,
Гиромӣ шавад кажживу костӣ.
Пиёда шавад мардуми чангҷӯй,
Саворе, ки лоф ораду гуфтугӯй.
Қашоварзи чангӣ шавад беҳунар,
Нажоду хунар камтар ояд ба бар.
Рабояд хама ин аз он, он аз ин,
Зи нафрин надонанд боз офарин.
Нихон батар аз ошкоро шавад,
Дили шохашон санги хоро шавад.
Бадандеш гардад писар бар падар,
Падар ҳамчунин бар писар ҷорагар.
Шавад бандаи беҳунар шаҳриёр,
Нажоду бузургӣ наёяд ба кор.
Ба гетӣ касеро намонад вафо,
Равону забониҳа шавад пурҷафо.
Зи эрониву турку аз тозиён
Нажоде падид ояд андар миён.
На деҳқон, на турку на тозӣ бувад,
Суханҳо ба кирдори бозӣ бувад (...)
Зиёни қасон аз пай суди хеш
Бичӯянду дин андар-оранд пеш.
Набошад баҳор аз зимистон падид
Наёранд хангоми ромиш набид.
Чу бисёр аз ин дoston бигзарад,
Қасе сӯи озодагон нангарад (...)

(Ҷ. 9, с. 424—26).

Дар бораи маънии калимаи «деҳқон» бояд гуфт, ки
тафсири он дар адабиёту матбуоти советии тоҷик но-
пурра мебошад, зеро онро фақат «заминдору давлат-

манд» фаҳмидан кам аст. Ҳамон навъе ки аз сарчашмаҳои таъриху адабиёти қадим, чунончи, «Шоҳнома», бармеояд, **деҳқон** ҳамрадифи **озода**, **асилзода**, **донишманд**, **зиёӣ**, **фозил**, **эронӣ** ва амсоли инҳо омадааст. Равшан мебошад, ки дар пораи боло «деҳқон» ба маънии «эронӣ» аст.

Шоистан илова аст, ки Фирдавсӣ яке аз байтҳои ибратбахши ватанпарваронаи «Шоҳнома»-ро аз забони қаҳрамони номбурда — Рустами Хурмузд дар муқоризаи муқобили аҷнабиёни араб овардааст:

Бигӯяш, ки дар ҷанг мурдан ба ном
Беҳ аз зинда, душман бад-ӯ шодком.

(Ҷ. 9, с. 435)

РУСУМИ МАРДУМӢ. «Шоҳнома» бегуфтугӯ асарҳои комили бадеист. Он ба фаҳмиши имрӯзаи «бадеият» пурра ҷавоб мегӯяд. (Ин таъкид аз он рӯст, ки баъзе мутахассисони муосир ба осори классикӣ тоҷику форс, ҳоса ҳамосаи он, назари паст доранд). Дар баробари асарҳои комили бадеӣ буданаш «Шоҳнома» қомусест — қомуси ҳодисоти таърих, қомуси ҳафтарӯзи миллий, қомуси биниши эстетикӣ, расму оинҳои мардумӣ ва амсоли инҳо. Ойинҳои майдони ҷанг, базм ороштан, тӯю мотам, ҷашнҳои умумихалқӣ ва ғайра дар «Шоҳнома» фаровон акс шудаанд. Шоистан таъкид мебошад, ки хеле расмҳои бо ҳавсалаи тоҷик акс кардаи ҳақим Фирдавсӣ ҳоло ҳам миёни мардум зиндаанд. Ин бештар дар оинҳои тӯю азо, зодаи кӯдак, пазириши меҳмон ва ғ. мушоҳида мешавад.

Сотимхон Ҳуҷӯзода ҳам ба баёни русуми мардумӣ эътибори нозук равона кардааст. Чунончи, пораи зерин аз «Азодори Фаридун» ва муқоисаи он бо ҷанг баёни «Огоҳӣ ёфтани Фаридун аз қаштаи шудани Эрач» дақиқкорӣ нигоҳандаро намоиш медиҳад. Фирдавсӣ оварда буд:

Бияфтод аз асп Офаридун ба хок,
Сипаҳ сар ба сар ҷома карданд ҷок. (...)
Дарида диравшу нагун карда кӯс,
Руҳи номдорон шуда обнӯс.
Табира сияҳ кардиву рӯи пил,
Пароганда бар тозиаспон-ш нил (...)
Барафшонд бар тахт хоки сиёҳ,
Ба қайвон баромад фиғони сипоҳ.

Хаме кард ҳӯю хаме канд мӯй,
Хамерехт ашку хаме сахт рӯй.

Миёро ба зуннори хунин бубаст,
Фиканд оташ андар сарою нишаст.
Гулистон-ш барканду сарвон бисӯхт,
Ба якборагӣ чашми шодӣ бидӯхт.

(Ч. 1, с. 157—59)

Аз мазмуни хамин пораи «Шоҳнома» устод Улуғзода ин лавхаро оростааст:

«Фаридун фарёде кашиду аз асп валтид. Лашкариён чомаҳо чок карданд ва ҳок бар сар пошиданд. Фаридун ба хуш омада дод зад, дар ҳок чӯлид. Духулҳо, аспон ва сари пилонро нил молида сиёҳ карданд, байрақхоро дарронданд. Баъд тобутро бардошта ҳама пиёда равон шуданд.

Дар шаҳр Фаридун бар тахти фирӯзии Эраҷ хоки сиёҳ афшонд, қасри ўро оташ зад, гулистонашро аз бех барканд ва сарву санавбархоро сӯзонд. Сари буридан Эраҷро дар канор гирифта мӯю рӯй меканд ва меполид» (с. 42).

Худованди «Шоҳнома» ишорае дорад, ки чашни мубораки анъанавии Мехрагон дар замони Фаридун пайдо шуда буд, чунончи:

Майи равшану чехраи шохӣ нав.
Чаҳон ғашт равшан сари моҳи нав.
Бифармуд, то оташ афрӯхтанд,
Ҳама анбару заъфарон сӯхтанд.
Парастидани Мехргон дини ўст,
Таносониву хӯрдан ойини ўст.
Кунун ёдгор аст аз ў моҳи меҳр,
Бикӯшу ба ранҷ эҷ манмой чехр.

(Ч. 1, с. 114)

Хонандан огоҳ худ пай хоҳад бурд, ки байти охирии пораи боло ба сокинома вобастагӣ дорад. Дар асл ҳам шоири бузург дар се байти дигар гузарон будани чаҳони одамиро таъкид намудааст.

Расм шудани чашни Мехрагон дар китоби устод Улуғзода муфасссалтар омадааст. Нигоранда сабаби пайдоиши чашни мазкурро нишон додааст, ки он ғалаба бар захҳокиёни аҷнабист:

«Фаридун дар сари моҳи Меҳр тоҷ бар сар гузошт,

подшоҳ шуд. Халқ ӯро сарнагункунандаи шоҳи ситамгар ва озодкунанда аз салтанати бегонагон медонист, бинобар ин ба подшоҳиаш хушнуд шуд ва таҳнияташ кард.

Ба ёди ғалаба бар истилогарон ва озод шудани кишвар аз ситамгарони аҷнабӣ рӯзи тахтнинишнии Фаридун — сари моҳи Меҳр рӯзи муборак дониста шуд. Аз он баъд ҳар сол сари он моҳро бо номи Меҳрагон ҷашн гирифта, дар он рӯз гулханҳо меафрӯхтанд ва анбару заъфарон месухтанд» (с. 30).

Яке аз ташвишҳои ҳамазамонаи падару модарон пайдо кардани ҷуфти шонистан фарзанд мебошад. Волидонӣ дуруст ҳамеша ғами хубию покизагии наслшонро меҳуранд. Сом аз дил бохтани писараш Золи Зар ба Рӯдоба, ки аз нажоди Заҳҳок аст, дилтанг мешавад: «намедонам, аз пушти ин мурғпарварда ва он девнажод чӣ насле ба вучуд хоҳад омад» (с. 63).

Андешани Сом дар «Шоҳнома» чунин баён шудааст:

Аз ин мурғпарварда, 3-он девзод
Чӣ гуна барояд ҳамоно нажод?

(Қ. 1, с. 275)

Аён аст, ки нигоранда мафҳумҳои пурмағзи матни асло ро нигоҳ доштааст.

Расми қадимае миёни мардум зинда аст, ки айёми нишот ё аз хушҳабаре садақа мекунанд. Ин таомули некро ҳар ду адиб борҳо тасвир кардаанд. Чунончи, Зол муждан ризояти падарро мефаҳмаду «ба дарवेशон дираму динор садақа кард ва инчунин дарбориёни худро низ аз бахшишҳои шоҳона маҳрум нагузошт» (с. 64). Дар «Шоҳнома»:

Дирам доду динор дарवेशро,
Навозанда шуд мардуми ҳешро.

(Қ. 1, с. 279)

Алҳол ҳам одат аст миёни мардум, ки фарзанд дарди дилашро ба модар мегӯяд на ба падар, суханаши онди падар бошад ҳам, аввал онро пеши модар меорад. Дар ҳамоса ин чиз ҳаст. Як мисолаш Исфандиёри Рӯйинтан мебошад. Ӯ (ҳам дар достони Фирдавсӣ, ҳам дар баёни Улуғзода) ғилаашро аз падараш Гуштосп, ки борҳо ваъдан тахту тоҷ кардаасту аммо онро намени-

хад, ба модараш Катоюн мегӯяд. Модар ба Исфандиёр маслиҳати дуруст медиҳад, ки: «ганҷ дорӣ, фармон дорӣ, сипоҳ дорӣ, аз ин зиёд чӣ меҳохӣ? Падарат як-то тоҷ дораду бас, дигар ҳама лашкару кишвар азони туст» (с. 298). Ин оғози ҷанбаҳои нави зинт пайдо кардани характери Исфандиёр буд, ки маслиҳати модарашро наменвисандад, ба замон роз гуфтани маслиҳат пурсиданро маҳкум мекунад; аз падараш рӯирифт подшоҳӣ меҳаҳад ва билохира аз дасти Рустам Пилтан бинобар ғарази тоҷу тахт кушта хоҳад шуд. Исфандиёр аз нигоҳи бадеият яке аз образҳои тобони «Шоҳнома» мебошад, аммо чӣ метавон кард, ки ин ҷо имкони тафсир маҳдуд мебошад.

Ҳаким Фирдавсӣ, ки худ тимсоли олии завуқ ҷаҳмиши эстетикӣ халқи худ буд, рамзи рангҳои низ нозук истифода карда, масалан ранги сиёхро ба душмани ҷонии Эрон Афросиёб нисбат дода мегӯяд, ки «*дирафшаш сиёҳ асту ҳафтаи сиёҳ*» (ҷ. 2, с. 11). Ин назокиро табиист, ки устод Улуғзода ҳам риоя намудааст: «*дирафшаш сиёҳ аст, ҳафтаи ӯ ҳам сиёҳ*» (с. 138).

ОБРАЗҲОИ ШОҲАСАР. Дар воқеаҳои «Шоҳнома» персонажҳои бисёре амал мекунанд. Амалиёти баъзеҳо бештар, баъзеҳо камтар. Яке аз хусусиятҳои мутафовити ин шоҳасар аз аксари қуллӣ достонҳои дигар дар ин аст, ки ҳеҷ қаҳрамон саросари воқеоти он иштирок намекунад. Зотан ин имкон ҳам надорад: «Шоҳнома» эпосея мебошад. Ин ҳолат ақидаи он адабиётшиносоне тасҳеҳ мекунад, ки асоси ягонагии яклухтии асарӣ ҳамосавиро танҳо дар қаҳрамони марказӣ мебинанд.

Чуниин пиндоштан ҳам хато мебуд, ки дар «Шоҳнома» қаҳрамони ягона амал намекарда бошад. Чуниин қаҳрамон ҳаст ва он **халқ** мебошад. Муроди Фирдавсӣ ҳамин будааст, то нишон диҳад, ки халқ ҷовид асту дар ҳама ҳолат боқӣ мемонад, зеро пурзӯру бурдбор мебошад; ҳамчунин шоир меҳаҳад, таъкид кунад, ки пирузии халқ ба сарварони оқилу одилу ботадбир ва шӯҷоъ вобаста бошад, ҳорию зорию бандагӣш марбути он аст, ки одамони ноқасу нобакор, хонну бешарафу бетадбир дастболо шаванд. Ҳақ будани ақидани шоирро дар мисоли қалонҳои имрӯза ҳам дидан мумкин аст, зеро дар паст рафтани иқтисодиёт ва табиҳии вазъи экологии республика, ки заминаш афсонавор ҳосилхез аст ва муҳити маънавӣ, ки бар тамаддуни

қадимаи ғанӣ устувор мебошад, беш аз ҳама ва пеш аз ҳама раҳбарон ҷавобгаранд.

«Шоҳнома» ҳамосаи мардонагист, дар вай қаҳрамонии гурӯҳи калони мардону занон, ҷавонону духтарон тараннум шудааст. Ҳар яке аз персонажҳои мусбати «Шоҳнома» саҳифае аз олами мардонагии худ ба ҷилва меорад.

Нахустқаҳрамон Каюмарс аст, ки одамонро шикор ва зисти муқимӣ омӯхтааст. Пасон Хушангу Таҳмурасу Чамшед меоянд, ки аз зуҳури ҳар яке инсон саодате дармеебад. Чашни Сада, ки то ба ин қарибиҳо пойдор буд, дар замони Хушанг, ба шарофати кашфи **оташ**, бунёд ёфтааст.

Образи Коваи оҳангарро, ки ба муқобили бедодиҳои Заҳҳоки морон мардона бархоста, ўро аз байн бурдааст, аз ҳодисаҳои нодиртарики адабиёти умумиҷаҳонӣ метавон шумурд. Достони Қова хеле қадимтар аз замони шоир маълум буда ва дар «Худойномак» ва ҳатто Авесто ҳам омадааст. Ҳаким ин қаҳрамонро ба ибрати ҳамзамонон ва пасояндагон зинда кард; ба ҳукмдорони замонаш огоҳӣ дод, ки «Ҳарчи султон қодир ояд, ҳаме аз ў қодиртаранд — Гушҳо бар достони Коваи оҳангараст» (Баҳор); маҳз ҳамин оҳангари муқаррарӣ қодир аст, ки пешдомани чармини худро бо ғайри сар бардошта, кулли мардумро бар алайҳи зулм бар по кунад. Мутахассисон, мутаассифона, ин образро ва умуман қаҳрамони «Шоҳнома»-ро алҳол пурра таҳлил накардаанд.

Фаридун — яке аз симоҳои дурахшони ҳамосаи Фирдавсӣ мебошад. Ў аз рӯи адолат ҳукм меронад; дар мамлакат ошоштатиро рафокат, муттаҳидию рафохият барқарор менамояд.

Характерноктарин ҷиҳати Манучеҳр — набераи Фаридун — аз нигоҳи таркиботи бадеии асар, ин аст, ки дар замони ў Сому Золи Зар ба майдони қор меоянд ва аз пайдоиши Зол, билхоса Рустами Достон, марҳилаи наво дар ҳамосаи шуруъ меёбад.

Рустамро шоҳсутуни бинои ҳамосаи ҳаким Фирдавсӣ метавон шумурд, зеро шоир муҳимтарин ғояҳои баъшарии ватанхошию ҷанги дод, сулҳҷӯию башардӯстӣ ва амсоли инҳоро ба туфайли образи ин шахси наҷиб ба хонанда пешниҳод намудааст. Гузашта аз ин, шоир қабир муҳаббати зан, меҳри фарзанд, иштиёқи дидори дӯст барин эҳсосоти гарму табиии одамиро низ

асосан дар ниҳоди ҳамин образ гузоштааст. Хулоса, образи Рустам бағоят серпахлӯст ва тамоми тарафҳои инсонӣ паҳлавонӣ ӯ хеле барҷаста намоён мебошанд.

Аксари дostonҳои «Шoҳнома» *барoати истeҳлол* доранд. Яъне шоир дар оғози дoston ба ҷиғунагии ҳалли зиддияти дар поён тасвиршаванда ишораи нозуке ме-намояд. Адабиётшиносони классики тоҷик чунон намунаи барҷастаи барoати истeҳлол порои зеринро аз «Дostonи Сӯҳроб» нишон додаанд:

Яке дoston аст пуроби чашм,
Дили нозук аз Рустам ояд ба хашм.
Агар тундбод барояд зи кунҷ,
Ба хок афканад порасида турунҷ.

(Ҷ. 2, с. 191).

Хонандаи зирак пай хоҳад бурд: Рустам коре мекунад, ки дили нозук аз ӯ меранҷад; агар тундбод аз кунҷ — ҷои гайриҷашмдошт ояд, меваи норасидаро ба хок меафканад, яъне **Рустам Сӯҳробро набуд мекунад.**

Мурод аз овардани порои мазкур мутаваҷҷеҳ намудани хонандаи гиромӣ ба нуқтаест, ки соҳиби ҳамоса ба Рустами Ҷаҳонпахлавонаш муҳаббати беандозае дорад: ӯро ба ҷон парваридааст, ба як офтоби меҳри умум табдил додааст ва битоҳира ҳамин одами идеялӣ фарзанди азизашро, ки ҷӯи падар аст, бо дostonи худаш ханҷар мезанад. Ин муаммо, ки намоишдиҳандаи иқтидори беҳамтон санъаткории Фирдавсӣ, сахл намебошад: шоир ҳодисаю ҳолатҳо ва масъалаҳои сершуморро ба ҳам омехта, дар қиём ду гавҳар ҳосил мекунад, ки яке меҳри падарию фарзандӣ ва дигаре меҳри **Ватан** аст. Шоир ин ду гавҳарро ба талоши ҳамдигар меандозад ва меҳри кишвар ғолиб меояд. Талош, албатта, талоши ошкоро набуд, балки талоши бадеист. Рустам Сӯҳробро намениносад, вай медонад, ки синну соли фарзандаш алҳол дар давраи кӯдакисту ба паҳлавонӣ нарасидааст, бинобар ин, намениносадаш ва ҳатто Ҳаҷири асир ҳам (аз камоли муҳаббат ба Эронаш) Рустамро пинҳон медорад: «**Ӯ** Рустам буд. Ҳаҷир қариб буд, ки номи ӯро ба забон гирад, аммо лаб фуру басти ва андешид, ки:

«Агар ин шермард Рустамро бишиносад, мумкин аст ногоҳ ба болои ӯ тозаду гардашро ба осмон ба-

рорад ва лашкари Эронро бепаноҳ созад. Он беҳ, ки
номашро пинҳон кунам». Пас ба Сӯҳроб чунин гуфт:
— *Аз Чин солоре ба ҷаводории шоҳаншоҳи Эрон
ба даргоҳи вай омада буд*» (с. 161).

Ба ин ақида, ки меҳвари гоյавии характери Рустам
на аз ягон чизи дигар, балки маҳз аз меҳри меҳан си-
ришта шудааст, лаҳзаи дигар низ гувоҳ буда метаво-
над. Таҳдиди Афросиёб ба Эрон равшан мешавад. Кай-
ковус Рустамро аз Зобулистон даъват мекунад, ба наз-
ди ӯ Геви паҳлавонро мефиристад. Рустам, ки ба ди-
дори паҳлавон пазмон буд, базм меорояду ба дарбори
шоҳ таъхир мекунад. Кайковус аз нописандии Рустам
хашм гирифта, ба Гев мефармояд, ки Рустамро зинда
ба дор кашад. Гев фармон намебарад. Ковус паҳлаво-
ни Тусро мефармояд, ки ҳар дуру ба дор кашад. Тус
аз назари шоҳ Рустамро берун баровардани мешавад,
то ғазаб пасанда шавад, аммо Рустам барошуфта, ба
Тус дасте меафшонаду бадар меравад. Сарони сипоҳ
аз пайи Рустам шуданд:

Бирафтанд бо ӯ сарони сипоҳ,
Паси Рустам-андар гирифтанд роҳ.
Чу диданд бар раҳ гави ҷилтан,
Ҳама помдорон шуданд анҷуман.
Ситоиш гирифтанд бар паҳлавон,
Ки ҷовид бошию равшанравон.
Чаҳон сар ба сар зери пои ту бод
Ҳамеша сари тахт ҷои ту бод
Ту дони, ки Ковусро мағз нест,
Ба тезӣ сухан гуфтаниш нағз нест. (...)
Таҳамтан гар озурда гардад зи шоҳ,
Мар эрониёро набошд гуноҳ,
Ки бигзарад ин шаҳри Эрон ҳаме,
Кунад рӯи фархунда пинҳон ҳаме.

(Ҷ. 2, с. 243)

Гуноҳи эрониён нест, ки шоҳи бемағз сарвари он-
ҳосту Рустамро озурдааст ва ба ин сабаб онҳо, яъне
эрониён, дар асорати душман бимонанд. Ҳамин далел,
яъне муҳофизати Эрону Эрониён аз душман Рустамро
водор мекунад, ки бо Кайковус ошӣ шаваду ба набар-
ди мардуму адолат бархезад.

Ҳаким Фирдавсӣ махсусан дар хони дуюм аз «Ҳафт
хони Рустам» чанбаҳои додҷӯиву ватанхоҳии қаҳрамо-

ни худро равшан ва эътимодбахшу пуртаъсир таъкид намудааст. Рустам омода аст, ки дар сурати бедод будани кораш ҷазояшро бинаду талаф шавад, вале агар кораш бахри дод бошад, ӯву лашкараш набояд талаф шаванд, то кишварашро шоду обод нигоҳ дорад. Ҷихати намуна пораеро аз нолаи Рустам дар дами ташнагии ҷонситон мулоҳиза кунед:

Агар дод бинӣ ҳаме кори ман,
Магардон ҳаме тира бозори ман
Дар ин кор гардӣ маро дастгир,
Масъӯзон ба ман-бар днли Золи пир
Мадеҳ ранҷи ин лашкарамро ба бод
Ману лашкару кишварам шод бод

(Ҷ. 2, с. 59, ҳошия)

Гурӯҳи қахрамононе дар «Шоҳнома» ҳастанд, ки ҷавонанду ҷавонмарг мешаванд. Пешкадамтарини ин гурӯҳ Эраҷ, Сӯҳроб ва Сиёвушанд. Ҳам дар пиндору кирдору гуфтор, ҳам дар анҷоми ғоҷеавӣ умумияти томе миёни ин се қахрамон мавҷуд аст: ҳамагон софу беғашанд, соҳибдилу бахшоишгаранд, адолату ватану покизагию ҳақиқатро ҷонсупорона дӯст медоранд, яке аз дасти бародарони харис, дигаре аз дасти падари раҳгумзада ва сеюмӣ аз дасти бобон беҳиради худ нобуд мешаванд.

Ин қахрамонон ба кулли маъниҳо идеали шоири бузургро ифода кардаанд, зеро ӯ гуфтанист, ки агар хирси шаҳвонӣ, озу кина, ҳилаю найранг, чаҳлу фиреб боло гиранд, покиву доду ҳусн курбон мешаванд ва ин нишони вайронии низоми зиндагист, ин аз растохези ногузир дарак хоҳад дод. Ин ақидани ҳакими бузургро таърих борҳо исбот кардааст.

Устод Улуғзода муҳимтарин ҷанбаҳои ҳӯю ҳислати қахрамононро, ки дар вақташ ҳаким Фирдавсӣ орошта буд, дар китоби мансур нигоҳ доштааст.

Ҳамон навъе ки ишора шуд, худованди «Шоҳнома» образҳои бисёре офаридааст. Барои дидани ҳамаи онҳо ин ҷо имкон маҳдуд мебошад. Аммо гурӯҳи персонажҳое ҳастанд, ки ҳамаи онҳоро лоақал мухтасаран номбар накардан мумкин нест. Инон занону духтарони шоҳасаранд.

1. **Рудоба** — шоҳдӯхтари кобулӣ; «мӯи шабгуни дӯтобаашро ба ҳам печонда» аз болои коҳ ба поён, барои

Зол фуруд меорад, то махбубаш бо ин каманд боло барояд (с. 60). Дар бораи Рудоба — ҳамсари Золи Зар чизи бисёр гуфтан хочат надорад, зеро худ мин сухан кофист, ки ӯ Рустами Достонро ба ҷаҳон овардааст.

2. **Синдухт** — маликаи Қобулистон, модари Рудоба; модари меҳрубону сахтгир ва ҷорасоз, зани оқилаю ҷасур ва инсонпарвари ҳақиқист. Синдухт ба пешвози Сому лашкари вай мебарояд, то балон қаттоли ба сари Қобулу қобулиён омадаро дафъ кунад ва дафъ ҳам мекунад. Ин пораи «Шохнома»-ро аз ҷумлаи пуртаъсиртарин ҷойҳои ҳамоса метавон шумурд:

Чунин гуфт Синдухт бо пахлавон,
Ки: «Бо ройи ту пир гардад ҷавон. (...)
Гунаҳгор агар буд, Меҳроб буд,
Зи хуни дилаш мижжа пуроб буд.
Сари бегуноҳони Қобул чӣ кард?
Қучо андар-овард бояд ба гард (...)»
Наёяд чунин кораш аз ту писанд,
Миёни ба хун рехтан бармабанд
Қунун омадам, то ҳавон ту ҷист?
Ба Қобул туро душману дӯст кист?
Агар мо гунаҳгору бадғавҳарем,
Бад-ин подшоҳӣ на андархӯрем.
Ман, ӣнак, ба пеши туам мустаманд,
Бикуш қуштани, бастаниро бубанд,
Дили бегуноҳони Қобул масъӯз,
Қ-аз ин тирагӣ андар-ояд ба рӯз.

(Ҷ. 1, с. 318—19, 321)

Дар нигориши устод Улуғзода:

«Ҷаҳонпахлавоно, панди ту пирро ҷавон мекунад (...) Гунаҳгор агар буд, Меҳроб буд, лекин мардумони Қобул чӣ гуноҳ доранд, ки ту ба рехтани хуни онҳо ва сӯзонидани шаҳрашон камар бастай? Бегуноҳонро мекушӣ, магар аз он ки хуршеду ноҳид ва зӯру ҳуш офарид, наметарсӣ?... (...) Ман ба назди ту омадам, го нияту мақсадатро бидонам. Дар Қобул душмани ту кист? Агар мо гунаҳкор ва бадғавҳарему лоқи шаҳриёрӣ нестем, ӣнак, дар пешат истодам, маро бастани бошӣ, бубанд, қуштани бошӣ, бикуш, аммо ба ҷони қобулиҳои бегуноҳ ситам раво мадор, ки назди худованд гуноҳи азим мекунӣ ва равони худро тира мегардонӣ (с. 73).

Мағзи носозӣ дар порои мазкур ин аст, ки Синдухт аз авлоди Заҳхоки морон мебошад, ҳамон Заҳхоке, ки на танҳо душмани Эрону эронӣён, балки умуман аҷали одамизод буд. Аммо адолат, ки аз тухми муҳаббати поку устувори Рудобаю Зол рӯида буд, ғалаба мекунад: Манучехру Сом бо Мехроби Кобули ошӣ мешаванд, ба кавли устод Улуғзода «ишқ бар таассуби мазҳабӣ ғалаба кард ва кинаро ба меҳр табдил дод, душманонро бо ҳам дӯст ва хеш гардонид» (с. 80). Чолибтарин нуктаҳои моҷарои мазкур, аз як тараф, муҳаббат осонхунандаи ҳама гуна мушқилот бошад, аз тарафи дигар, фаъолияти мардонаи Рудобаю Синдухт мебошад. Назари Фирдавси бузург ҳам, албатта, бар ҳаминхост.

3. **Таҳмина** — шохдӯхтари Самангон; мардонагии Рустамро шунда, ғоибона ошиқаш шуда буд, нимишабӣ густохона назди ӯ меояд ва изхори ишқ менамояд. Ё Сӯҳробро ба дунё меорад. Шоири бузург образи модарони бисёрро офаридааст, ки яке аз некутарини онҳо ҳамин Таҳмина мебошад. Лозим доништа шуд, ки узри таъхир пеш оварда, поре аз мӯи Таҳмина барои Сӯҳроб накл карда шавад, то решаи қадимаи оини мардуми азодор равшан гардад:

Ҳама зор бигрифт бар тоҷу тахт,
 Ҳама гуфт, эй хусравонӣ дарахт!
 Биёвард он ҷарман бодлоӣ,
 Ки дар рӯзи равшан бад-ӯ буд роӣ.
 Сари аспӣ ўро ба бар дар-гирифт,
 Бимонда ҷаҳоне бад-ӯ дар ғирифт.
 Гаҳе бўса зад бар сараш, гаҳ ба рӯӣ,
 Зи хун зерӣ суммаш ҳама ронд ҷӯӣ.
 Зи хуи мижа хокро кард лаъл,
 Ҳама рӯӣ молид бар сумму наъл.
 Биёвард он ҷомаи шохвор,
 Гирифташ ҷу фарзанд андар канор.
 Биёвард ҳафтону дирӯ камон,
 Ҳамон найзаву теғу гурзи гарон.
 Биёвард зину лағому сипар,
 Лағому сипарро ҳамезад ба сар.
 Камандаш биёвард, ҳаштод ёз,
 Ба пеши худ андар фикандаш дароз.
 Биёвард он ҷавшану ҳӯди ӯӣ,
 Ҳама гуфт, к:-«эй шерӣ пархошҷӯӣ!»

Ҳама теги Сӯхробро баркашид,
 Фашу думи аспаш зи нима бурид.
 Ба дарвеш дод ин Ҳама хоста,
 Зару симу аспони ораста.
 Дари кох барбасту тахташ биканд,
 Зи боло дар-оварду нашташ фиканд.
 Дари хонаҳоро сиях кард пок,
 Зи коху равоқаш баровард хок.
 Фурӯ хишт ҷое, ки буд ҷои базм,
 Аз он базмгаҳ рафта будаш ба разм.
 Бипӯшид пас ҷомаи нилгун,
 Ҳамаи нилгун гарк гашта ба хун.

(Ҷ. 2, с. 315—16)

4. **Гурдофарид** — духтари «гирояндаву гарданкашу номдор»-и Гаждахам, барои мудофияи диҷи (қалъаи) Сапед дар либоси ҷанги мардонавор бо Сӯхроб, ки аз ҷониби Афросиёб ба ҷанги Эрон омадааст, набард мекунад. Ин шерзанро (ифодаи Фирдавси) бисёр донишмандону адибон (аз ҷумла Николай Гаврилович Чернышевский) дар катори беҳтарин образҳои ҷанони диловар дар адабиёти ҷаҳон шумурда ва ситудаанд.

5. **Манижа** — дар роҳи мақсад устуворона мубориза мебарад; ҷасорати беназире зохир менамояд; ба маҳбуби гирифтораи мардона кӯмак мерасонад. Вай барои Бежанаш тасаллобахши оқида ҳам ҳаст. Ҷунони, замоне ки Бежан аз гирифториаш дар сарои шоҳдӯхтар ба тағ меояд, «Манижа ба ӯ гуфт:

— Ҳеҷ хавотир макаш ва дилатро шод дор. Ба мард ҳар гуна ҳол пеш меояд, гоҳе базм пеш меояд ва гоҳе разм. Дам ғанимат аст» (с. 230). Ин суҳбати пурмаъниро Сотимхон Улуғзода худ насохта, балки аз «Шоҳнома» гирифтааст:

Манижа бад-ӯ гуфт: «Дил шод дор,
 Ҳама кори нобударо бод дор.
 Ба мардон зи ҳар гуна кор оядо,
 Гаҳе базму гаҳ қорзор оядо».

(Ҷ. 4, с. 310)

6. **Қатоюн** — духтари қайсари Рум, ҳамсари Гуштосп, модари Исфандиёр — зани хирадманд асту адолатпарвар; ба писараш ду қарат панди оқилона медиҳад: *яке* — тез нашудан бо падар (ҷ. 6, с. 284—285)

ва *дигаре* — нарафтан ба ҷанги Рустам (ҷ. 6, с. 297—300). Ин зан — идеали шоир Фирдавсӣ. Падару писар панди аз таҳи сарзадаи ўро гўш накарданд, ҷазои саҳт диданд. Образи Катоюн чун модар аз як ҷиҳати дигар ҳам ҷолиби диққат аст. Ў ба фаросат хатарро дармеебад ва меҳоҳад, ки Исфандиёр лоақал фарзандонаш Баҳману Нўшозару Меҳриўшо ҳамроҳаш набарад ва мегўяд: «ба дўзах мабар кўдаконро ба пой» (ҷ. 6, с. 300). Аммо ҳам ҷавоб ва ҳам азми Исфандиёр ҷолибанд: *«Писаронро набурда наметавонам, ҷавон аз падар дур бошад, пастманиш ва бадхулқ мешавад»* (с. 392). Ин ҷузъро дохил кардани Фирдавсӣ ва нигоҳ доштани Улугзода бесабаб намебошад, зеро чунон ки ҳаёт фаровон нишон додааст, падар аз тарбияи писарон лоақал замоне фориг монад ва ё писар аз назари падар дур гардад, дарвоқеъ аксар вақт «манишпасту тираравон» (ба таъбири Фирдавсӣ) мешавад.

7. Фирдавсӣ *зани ползбонро* (дар достони «Подшоҳии Баҳроми Гўр») дар фаросат аз шавҳараш болотар гузоштааст (ҷ. 7, с. 486—93). Зани зирак дар савораи ношинос Баҳроми Гўрро пай мебарад, аммо шавҳараш не. Зан ҷасур асту вазъи табохро саҳту ошкор мегўяд. Зан барра кушонда ва меҳмондорӣ карданист (яъне сахист!), аммо шавҳар саҳтӣ мекунад, зан оқибат гапашро мегузаронад.

8. *Гулнори* канизак — ба Ардашери хизматгори Ардашон ошиқ мешавад, нимишабӣ омада камандаш мебартояд, билохира тақдирашро бо ӯ пайваستا, дукаса мегурезанд.

9. *Гурдия* — хоҳари Баҳроми Чўбина, бист сол баъди вафоти падараш зери саробонӣ бародар буд; дар ҳолатҳои вазнини бародар маслиҳатҳои дуруст меод, аммо бародар аз қайсарӣ гўш накунад ҳам, ба хоҳараш ҷина намегирифт. Баъди хоинона кушта шудани бародар Гурдия либоси ҷангии ўро пўшида, силоҳи ҷангиашро гирифта бо душман меҷангад ва солори ҳокони Чин Тувургро нобуд мекунад.

Образи Гурдия ҷаҳор паҳлуи бағоят муҳим дорад, ки дар намоиши ҳамаи онҳо суҳанофарин муваффақ шудааст:

яке — ӯ хоҳар аст ва дар ҳама гуна ҳолат барои бародар дилсўзтарин шахс мебошад ва номуси ўро ҳифз менамояд;

дигаре — ватанхохи шўълаварест, ки барои шарафи вай мардона мечангад;

сеюм — дар ҳунару чолокӣ ва часорат маҳорате дорад, ки мардони мард ҳайрон мондаанд;

чорум — дар хираду адолат ҳамаҷон надорад, шаҳри харобгардидаи Райро ба тадбир аз Хусрав мегирад ва аз нав обод месозад.

Умуман Гурдия чунон образест, ки ҳама тарафхон зоҳирию ботинии хислати духтарони эронинаждро ба ҷилва овардааст.

10. *Озода* — канизаки бисёр хушрӯй ва дар ҷанг бе-назири Баҳроми Гӯр; бо оҳувон ҷангиданро кори мардон намешуморад; сангдили Баҳромро ошкоро ба рӯ-яш мегӯяд ва аз ин густоҳиаш тағи пои шутур кушта мешавад. (Ин ном миёни тоҷикдӯхтарон алҳол ҳам аз ҷумлаи зеботарин ва пахншудатарин номҳост). Дар си-мон Озода меҳру ҳусну дод ва тавассути Баҳром кину қубҳу бедод инъикос гардидаанд.

11. *Фарангис* — ҳамсари вафодори Сиёвуш, ки аз хо-тири муҳаббати поку олишон ва ҳақиқату адолат аз падари золимаш Афросиёб рӯй метобад. Шоири бу-зург тавонистааст намонш диҳад, ки Фарангис тимсо-ли ситораи тобноқест дар осмони ҳамсариву модарӣ.

12. *Пӯрон* — ҳамагӣ шаш моҳ дар тахти Эрон ме-шинаду касал шуда мемурад; саросар адолат ҷорӣ ме-намояд, ба бечорагон аз ҳисоби хазинаи давлат чиз медиҳад, чунончи:

Касеро, ки дарвеш бошад, зи ганҷ
Тавонгар кунам, то намонад ба ранҷ.
Мабодо зи гетӣ касе мустамад,
Ки аз дарди ӯ бар ман ояд газанд.
Зи кишвар кунам дур бадхохро,
Бар ойини шоҳон кунам гохро. (...)
Ҳамедошт ин зан ҷаҳонро ба меҳр,
Наҷаст аз бари хок боди сипеҳр.

(Ҷ. 9, с. 408, 411)

13. *Озарм* — баъди Пӯрон ба тахт нишаст, ҳамагӣ ҷаҳор моҳ; вай ҳам бимурд; ин ҳам адолатгустар буд:

Нахустин чунин гуфт, к-«эй бихрадон!
Ҷаҳондидаву коркарда радон!
Ҳама кор бар доду ойин кунем,
К-аз ин пас ҳама хишт болин кунем.

Хар он кас, ки бошад маро дӯстдор,
Чунонам ман ўро чу парвардигор.
Касе, к-ӯ зи паймони ман бигзарад,
Бипечад зи ойину роҳи хирад,
Бурида сарашро барорам ба дор,
Зи деҳкону тозиву румишумор.

(Ч. 9, с. 412)

14. **Ширин** — зани донишманду бовафои Хусрав. Бино ба гуфтаи ӯ, занонро се чиз ҳатмист: шарму ҳаё, пушт (насл) ва болову рӯй:

Ба се чиз бошад занонро беҳй,
Ки бошанд зебои тахти меҳй:
Яке-он ки бо шарму бо хостаг,
Ки чуфташ бад-ӯ хона оростаг,
Дигар он ки фаррух писар зод ӯй
Зи шӯву хучаста бияфзоад ӯй.
Савум — он ки болову рӯяш бувад,
Ба пӯшидагӣ низ мӯяш бувад.

Баъди 53 рӯзи кушта шудани падар Шерӯя моиндараши Ширинро хостгорӣ мекунад. Ширин мебинад, ки чораи дигар нест, ду шарт мегузорад: 1) Шерӯя тамоми бонгарини Ширинро бо хату мӯҳр баргардонад. Шерӯяи булҳавас фавран ин хоҳиши Ширинро иҷро менамояд. Ширин ҳамаи канизакону ғуломонашро озод менамояд; 2) Ширин хоҳиш мекунад, ки дари даҳмаи Хусравро барояш кушоянд. Шерӯя амр медиҳад ва даҳмаро мекушоянд. Ширин ба даҳма даромада, рӯяшро ба рӯи Хусрав мегузораду заҳр меҳӯрад; ҷон медиҳаду тан ба нопок намедихад.

Ширин дар «Шоҳнома» гавҳари обдорест. Адибони бузурги баъдина ҳамчун шайх Низомӣ ва Амир Хусрав ин гавҳари обдорро боз ҳам суфтаанд, боз тобноктар кардаанд.

15. **Судоба** — ҳамсари хушрӯй, вале худкомаю «шумпай»-и Кайковус, моиндари Сиёвуш; дар муқобили ҳама занону духтарони Фирдавсӣ қарор гирифтаасту бадкиною золима мебошад. Аз ғояти хирс дар ишқи нопок Сиёвуши бегунохро ба ҳалокат мерасонад. Дар охир ўро Рустам ба қини Сиёвуш «зи парда ба гесуш берун кашид, зи тахти бузургӣ дар хун

кашид, ба ханчар ба ду нима кардаш» (ҷ. 3, с. 252). Суханофарини беҳамто дар асоси ишқи нопокӣ ҳайвонӣ ҷаҳор образи барҷаста — Ширину Судоба ва Сиёрушу Шерӯяро эҷод кардааст, ки ҳар яке дар мақоми худ заминӣ ва ибратангез мебошад.

Дар фароварди рӯйхати занону духтарони «Шоҳнома», ки бештаринашонро баршумурдем, бояд гуфт, ки шоири бузург кулли ҷанбаҳои ҷинси занро ҳаётиву эътиҳодбахш ба тасвир кашидааст. Дар ҳамосаи Фирдавсӣ ҳам аз меҳри нотақрори **модари меҳрубон** нашта бурдан мумкин асту ҳам аз ҷонсӯзиҳои бемисоли **ҳаҳари мушфиқ**, ҳам покию латофати **ҳамсари вафодор**ро дарёфтани мумкин асту ҳам ишқи садоқати **маъшуқаи ширинро**. Бо як сухан — шоири кабир ҳама гуна мушаххасоти ҳар ҷаҳор тоифаи занонро бо камоли маҳорат ва дар ғояти ҳақиқату ибрат ҷилва кунандааст.

Ақсари кулли ин занону духтарони «Шоҳнома» аз китоби мансур кам ё беш мавқеъ гирифтаанд. Аммо баъзеашон, ҳамаҷун Озарму Пӯрон, бинобар дур афтоданашон аз хати сужети баргузида берун мондаанд. Ҳамин персонажҳои нақлшуда низ аз омол ва диди эстетикиву ҳаётии шоири аъзам башорат дода метавонанд.

Иловаю ихтисорот. «Шоҳнома»-ро ки беш аз дусаду сӣ ҷузъ ҳаҷм дорад, пурра ба наср гардонидан дар айни замон имкон надошт. Аммо умуман имкон дорад, ки дар замон шароити мусоиди фарҳангӣ шоҳасар пурра ба наср гардонда шавад, балки ҳар яке аз достонҳо ба силсилаи асарҳои мансуру саҳнавӣ, мусиқию рассомӣ ва ғ. табдил дода шавад. Ҷавҳари ғоявию бадеии «Шоҳнома» ба ҳамаи инҳо бемалол кифоя мекунад.

Нигоранда бисёр достонҳоро сарфи назар кардааст, аз ҳеле достонҳои интиҳобшуда низ пораҳои ба сужету зиддият камтар алоқамандро партофтааст. Устод Улуғзода ба саволи нигорандаи ин сатрҳо «Барои мансур кардани достонҳои дигари «Шоҳнома» эҳтиёҷ мебинед?» ҷавоби мусбат дода ва достонҳои «Баҳроми Гӯр» ва «Хусраву Ширин»-ро дар радифи аввал номбар намудааст. Фикри нависанда, бешубҳа, аз рӯи ҳақиқат мебошад.

Сотимхон Улуғзода ҳақиқати ихтисороту тафсилоти

қиссаҳои ҳақим Фирдавсӣ дар доираи ду меъёр амал намудааст:

яке — кӯшидааст, то сужети асар мӯъҷазу матин бошад, аз ин хотир аз баҳри саҳифа-саҳифа пораҳо гузаштааст;

дигаре — кӯшидааст, то ба ҳадди ғоявии нуктаҳои шоири бузург содиқ бошад, аз доираи устод таҷовуз нанамояд. Бояд таъкид кард, ки адиби замони мо дар ин масъала ҳамеша муваффақ гардидааст, яъне чизе аз нуктаи ғоявии ҳақим нақостааст ва пашизе ба он наафзудааст.

Мисоле ба тасдиқи ҳақим фикр. Шоири бузург акидаеро таъкидан талқин намудааст, ки сифатҳои асоситарини шоҳ донишмандию ростгӯйиву додгари мебошанд. Чунинчи, Фаридун ба писаронаш, ки барои имтиҳони Сарвшоҳ рафтанианд, мегӯяд:

Ба чарбӣ суҳанҳои посух диҳед,
Чу пурсад суҳан, рои фарруҳ диҳед.
Аз эро ки парвардан подшо
Набояд ки бошад магар порсо.
Суҳангӯю равшандилу покдин,
Ба қоре, ки пеш оядаш, пешбин.
Забон ростиро биёраста,
Хирад хоста, ганҷ нохоста.

(Ч. 1, с. 126)

Дар нигориши устод Улуғзода:

«Сипас ӯ (Фаридун — Р. М.) *шоҳзодагонро чунин насиҳат кард:*

— *Гуфтори Сарвшоҳро ба гӯиши ҳуш бишнавед, ба суҳанонаш бо забони чарбу гӯё ҷавобҳои оқилона бидиҳед. Парвардан подшоҳ бояд ки порсо, ростқавл, ҷўяндаи донишу хирад (...) бошад»* (с. 32—33).

Ҳақим Фирдавсӣ шоири муқаррарӣ ва ҷангноманависи оддӣ набуд, балки ҳам санъаткори бузург буду ҳам донишманди зубдан ҷангҳо ва таърихи онҳо. Ин ду ситораи неқ дар шахси Абулқосим қирон карда буд. Модоме, ки суҳан омад, бояд гуфт, ки дар шахси ҳақим Фирдавсӣ қирони саъди дигар ҳам ҳаст: муҳаббати беандоза ба кишвару халқу тамаддунаш ва шавқу рабати рӯҳбахш ба ранҷи эҷод, ки солиён тӯл кашадааст. Яъне дар ҷибилли ин ҳақим ҷаҳор ситораи неқ як омадааст. Дар муддати ин ҳазор соли гузашта хомӯш нашудани партави ситораи Фирдавсӣ, балки то-

рафт фурузонтар гаштани он дурусти фаҳмиши боло-ро исбот менамояд.

Мисоле аз достони «Подшоҳии Хурмузд» оварда мешавад, то намудор гардад, ки шоири бузург на-тан-ҳо тактикаю стратегия, балки ҷанбаҳои психологӣи ҷангро низ ҷи дараҷа дақиқу ибратангез медониста-аст.

Баҳроми Чӯбина бар муқобили Совашоҳ, ки лаш-каре чун мӯру малах (ба қавли Фирдавсию Улуғзо-да — «мӯру пашша») то дарвозаи Хирот овардааст, ҳамагӣ дувоздаҳ ҳазор нафар ҷанговар (сӣ қарат кам-тар аз лашкари Сова) интиҳоб менамояд, зеро лашка-ри бисёр ба ҷанги мардонаю пурсуръат ҳалал мерасо-над (худи Фирдавсӣ гуфта буд, ки **дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор**). Ғайр аз ин, Баҳром ҷавонони пур-зӯру ҷолокро не, балки фақат ҷиҳилсолаҳоро интиҳоб менамояд, чунки марди «**чилсола ботаҷриба аст ва мардонагӣ дар вай бештар**. Қадри нону намакро ме-донад. Аз таънаи бадгӯён, аз нангу бадномӣ метарсад. Зану фарзанд, хонавода дорад, ки аз баҳри онҳо ҷо-наширо дареғ намедорад. Ҷавон ба ҷиз фирефта меша-вад; сабру тоқаташ кам; зану фарзанд, замину кишт надорад, ки барои онҳо фидокорӣ намояд; арзандаро аз беарзиш фарқ намекунад. Чун бидуни таҷриба кас хи-рад намеёбад, ҷавон аслу моли корхоро намебинад; агар дар ҷанг пирӯз гардад, аз шодӣ худашро гум мекунад, ва агар ба танаҳ андак осебе расад, ба душман пушт менамоёнад» (с. 410. Дар «Шоҳнома» — ҷ. 8, с. 490—492).

Басо ибратангез аст ин диди шоири ҷабир.

Аз дохили баъзе ҳикоятҳои достонҳо ягон-ягон ҷизи зоҳиран хурде сарфи назар шудааст, ки буданаш аҳа-мият дошт.

Дар достони «Фаридун» ҷузъе ҳаст: Сарвшоҳ ҳам мисли Фаридун, духтаронашро ном надода буд; баъди арӯс қарда фароварда оварданашон Фаридун ҳам ба писаронаш ном медиҳад (Салм, Тур ва Эрач) ва ҳам ба арӯсонаш (мутаносибан: Орзу, Моҳ ва Сихӣ). Агар нигоранда дар ҷумлае ин ҷузъро ҳам нигоҳ медошт, бад намешуд.

Дар «Достони Сиёвуш» байте дорои нуктаи муҳим-ме ҳаст, ки носазо нхтисор шудааст: Афросиёб фармон медиҳад, ки Сиёвуш дар шахсе кушта шавад, то ғиё-хе наръяд:

Кунедаш ба ханчар сар аз таи чудо
Ба шаххе, ки ҳаргиз наруяд гиё.

(Ч. 3, с. 212)

Нукта ин аст: «*Чое ки хуни ӯро аз ташт ба хок рехтанд, яке гиёҳи сурх рӯид, он гиёҳро имрӯз ҳам хуни Сиёвуш меноманд...*» (с. 221). Адиби бузург бар асари тазоддҳои беҳисоби мардию номарди, шарафу бешарафӣ, доду бедод ва ғайра, ки мутаассифона, номардиву бешарафиву бедодӣ ғалаба кардаанд, ва натиҷааш фоҷиан чигарсӯзи Сиёвуш гардидааст, тазодди дигари бадене сохта, баръакси муроди Афросиёб — хун резондан дар шах бегӣҳ — гули сурхе месабзонад, ки холо ҳам мардум муқаддасаш медоранд:

Гиёҳе баромад ҳамон гаҳ зи хун
Бад-он ҷо, ки ташт шуд сарнагун.
Гиёро диҳам ман кунунат нишон,
Ки хонӣ ҳаме хуни Асёвушон.

(Ч. 3, с. 223)

Ин чузъ, яъне рустани гули Сиёвушон, ки рамзи хусну назокат ва умеду зиндагист, он қадар маънии амиқи бадеӣ дорад, ки қалам аз баёнаш очиз омад. Месазад, ки ин чузъ аз мӯъҷизаҳои бадени санъаткори бузург доништа шавад.

Ихтисори зерин ба маънии баён каме ҳалал расонидааст. Бузургмеҳр муаммони дурчи сарбастан қайсари Румро бомуваффақият мекушояд ва ба таҳсини ҳозирон сазовор мешавад. Пас, «*анҷуман хотима ёфт ва ҳозирон пароканда шуданд, Бузургмеҳр ҷеҳраи шоҳро пажмурда ва дилашро озурда дид (...)*» (с. 356). Имкони пайдоиши тасаввуре ҳаст, ки пажмурдагию озурдагии Нӯшинравон аз кашфиёти Бузургмеҳр бошад. Дар асл сабаби ин ҳолат он ситаму ҷафохое буданд, ки шоҳ дар ҳаққи ин донишманд пештар карда буд ва агар ҳамин маънӣ дар ишорае пеш аз калимаи «пажмурда» меомад, айни муддао мебуд.

Дар асли фикраи зерин пеш аз «Рахшро» калимаи «тан» ҳаст (яъне «тани Рахшро»), ки нигоранда онро партофтааст, бинобар ин, фаҳмиши маънӣ ба андаке таҳаммул муяссар мешавад: «*Таҳамтан Рахшро сатурд ва зин барниҳоду савор шуд*» (с. 107).

Нигоранда аз «Достони Баҳроми Гӯр» хунарнамони

шоҳзодаро бо охувон тасвир карда, дар поёни хикоя
чузъеро ихтисор кардааст (с. 376), ки буданаш барои
ошкор сохтани тинати аслии Бахроми навчавон ман-
фиатдортар буд: Баҳром дар «Шоҳнома» Озодаро ба-
рои маломати берахмиаш мушт зада аз асп меафтанад
ва поймоли шутур кунанда мекушад («зери пой ҳаюн-
бар бимурд»), вале дар китоби мансур бо як мушт за-
дан қаноат мекунад.

Шоистаи илова мебошад, ки Бахроми «далеру са-
буксору худкомро» (ч. 7, с. 417) баъди вафоти падараш
эронӣён ба шохӣ намехоҳанд ва меғунд, ки «аз ин
тухма нурдоғ дудему дард». Баҳром бедодиқ беақлии
падарашро эътироф карда, қавл медиҳад, ки аз роҳи
доду хирад берун нахоҳад рафт.

Устод Улуғзода ба чузъиёти муҳимтарини бадеӣ
эътибори ҷиддӣ дода, ҳар чузъи ба сюжет мутааллиқ
ва ба образи характер даркориро нигоҳ доштааст. Му-
ваффақияти бешак дар ин масъала ёри устод аст. Ам-
мо дар «Шоҳнома»-и мансур ягон-ягон ҷойҳое воমেҳу-
ранд, ки баҳсомез метобанд. Чунончи, дар «Шоҳнома»
Борбад «чомаҳо сабз кард» (ч. 9, с. 307), вале дар ки-
тоби мансур «сарулибоси идона пишид» (с. 455). Дар
«Шоҳнома» ҷиҳати пинҳон шудан миёни шоҳҳои да-
рахт Борбад барбату рудаширо ҳам ба сабз ранг ме-
кунад, ки дар китоби мансур ин нест. Ғайр аз ин, як
чузъи хеле хурди «нангу набард» ҳам партофта шу-
дааст, яъне асбоби мусиқнаш барои ромишгар дар
айни замон асбоби нангу набард аст:

Хама чомаҳо Борбад сабз кард,
Ҳам он барбату руди нангу набард.

Ҳамчунин, дар китоби мансур пайдарпайи се навоёи
суруди Борбад бо се ҷоми Хусрав ҳалалдор шудааст.

Боз як мисоли дигар, ки нобарҷо ихтисор шудааст.
Ин мисол ба характеристикаи замони Ҳушанг дахл до-
рад:

Чу ин карда шуд, ҷоран об сохт,
Зи дарёе бароварду хомун навохт.
Ба ҷую ба рӯд обро рох кард,
Ба фарри кай ранҷ кӯтоҳ кард.

(Ч. 1, с. 42)

Қобили диққати махсусест, ки нигоранда ба «Шоҳнома» иловаҳо низ доранд, яъне ин ё он лавҳа ва ё лаҳзаро мукамалтар тафсир додаанд, чунончи, дар «Шоҳнома»:

Каюмарс шуд бар ҷаҳон кадхудой,
Нахустин ба кӯҳ-андарун сохт ҷой.
Сари тахту бахташ баромад зи кӯҳ
Палангина пӯшид худ бо гурӯҳ.
Аз ӯ андар омад ҳаме парвариш,
Қи пӯшидани нав буду нав хӯриш.

(Ҷ. 1, с. 36)

Ҳамин мазмуни мухтасар дар китоби мансури устод Улуғзода чунин тафсил ёфтааст:

«Дар қадимтарин ривоятҳои аҷдодони мо — қавму қибилаҳои Бохтария, Сугд, Эронзамини бостонӣ чунин омадааст, ки инсонҳо нахуст дар ҷангалҳо мезиштаанд; хӯрокашон меваҳои ёбӣ, пӯшокашон барги дарахтон будааст; на кишту корро медонистаанд ва на шикорро.

Як вақт аз Байнашон Каюмарс ном марди доное баромада, ба онҳо шикори ҷонваронро ёд додааст.

Каюмарс ойини подшоҳиро ба ҷаҳон овард ва нахустин подшоҳ ӯ шуд. Бохирад марде буд, ақли ҷўян-даву офарандае дошт. Аз санг ва ҷўб олатҳои бурандаву шикофанда тарошида, ба воситаи онҳо ба шикори ҷонварон пардохт: дар ҷангалзору кӯҳсорон дарандаю ҷаранда фаровон буд.

Каюмарс мақомгоҳашро аз ҷангалзор ба кӯҳсор кўчонида, пойтахти худро дар вай устувор кард.

Мардумон чун шикорро ёд гирифтанд, ба хӯроквориишон гўшт зам шуд, — машаққати пайдо кардани хӯрок осонтар гардид. Аз ин гузашта, онҳо метавонистанд акнун дар хуниқиҳо тани бараҳнаашонро бо пўсти ҳайвонот пўшонанд.

Нахуст худи Каюмарс пўшоки баргинашро ба палангина табдил дод. Одамииён ром кардани ҷонваронро ҳам ёд гирифтанд.

Каюмарс дар бошишгоҳи кўҳии худ аз ҳар чинси ҷонвар ҷуфт-ҷуфт нару мода нигоҳ дошта парвариш кард. Мардумон аз вай дўшидани шири буз ва мода-говро омўхтанд.

Саги ёбӣ ба одамон унс гирифт ва боқадр шуд,

зеро онҳоро аз хучуми душманон ва ҳайвоноти даранда огоҳ мекард.

Мардумон хурӯсро ҳам азиз медоштанд, зеро ақида доштанд, ки бонги хурӯс торикиро мепароканад ва мардумонро ба ибодати саҳаргоҳӣ ба кору меҳнат дават менамояд.» (с. 5—6).

Ҳангоме ки ҳаким Фирдавсӣ «Шоҳнома» менаҷгошт, аз ҷумла «Достони Каюмарс»-ро танзим мекард, китобҳои бисёре аз ривоятҳои қадима дар дасти хонандагон мавҷуд буд. Ва ҳам қиссагӯён низ миёни мардум кам набуданд. Аммо замоне ки баъди ҳазор сол устод Улуғзода ба нигориши «Шоҳнома» пардохт, аз он навъ китобҳои ривоят ягон-ягон дар китобхона монданду бас. Қиссагӯён ҳам аз маърака берун монданд. Расму таомулҳои шоистаи мардумӣ низ ба кӯшиши мутасаддиёни мафкура тағӣ пардаи фаромӯшӣ монданд. Аз ҳамин сабабҳо ба баёни муфасссалтари ҳолати подшоҳии Каюмарс ва қаҳрамононҳои ин марди наҷиб ҳаким Фирдавсӣ эҳтиёҷ надида бошад, устод Улуғзода дидаанд.

Вобаста ба тафсилоти зерини Сотимхон Улуғзода инро ҳам гуфтаи ҷонз аст, ки хонандагони замони Фирдавсӣ аз фаҳмиши ниёгони худ онд ба некию бадӣ (дар тимсоли Ҳурмуз ва Аҳриман) бештар огоҳ буданд, аммо ҳамзамонони мо аз он тақрибан хабар надоранд. Шоири ҷабир гуфта буд:

Ба гетӣ набудааст кас душмано,
Магар дар нӣҳон римаи Охармано.
Ба рашк-андар Охармани бадсигол
Ҳаме рой зад то биболид бол.
Яке бачча будаи ҷу гурги сутург,
Диловар шуда бо сипохи бузург.
Сипаҳ карду наздики ӯ роҳ ҷуст,
Ҳаме тахту дайҳими Кайшоҳ ҷуст.
Ҷаҳон шуд бар он девбачча сиёҳ,
Зи бахти Сиёмак, ҳам аз бахти шоҳ,

(Ч. 1, с. 37)

Устод Улуғзода овардааст:

«Аммо давлати ӯро (Каюмарсро — Р. М.) душмани бадкине дар камин буд. Аҳреман («Аҳриман» дар вазн мувофиқтар аст — Р. М.) — деви бадӣ, зулмат ва аҷал.

ки бо Хурмузд — худои некӣ; рӯшноӣ ва ҳаёт доим ба ҷангу ҷидол аст, аз тахту бахти Каюмарс раишк бурд ва роҳи душманӣ пеш гирифт. Аҳреман бачаи гургусурате дошт, ки аз сипоҳиёни Каюмарс буд. Вай бо таълими Аҳремани калон дар хуфия аз ҳамҷинсонаш лашкаре сохт ва фитна сар кард.

Чун ӯ беш аз ҳама аз писари шоҳ — Сиёмаки далер ҳаросон буд, аввал вайро аз миён бардоштани шуд» (с. 6).

Мисоле дигар аз иловаҳои устод Улуғзода:

«Чун ба наздики қароргоҳи девон расиданд. Хушанг ба тале баромада нигоҳ кард, дид», ки девон «ду-се карат зиёданд» ва ба хулосае омад, ки «онҳоро мағлуб наметавон кард, магар бо тадбир». Хушанг тадбир ба қор мебарад: «нисфи сипоҳашро ба муқобили девон равон кард ва фармуд, ки ба ҷанг дароянду бардурӯғ гурезон шаванд, ҳудаш бо ними дигари сипоҳ дар паси кӯҳ шинак гирифт. «Ҳангоме ки «девҳо лашқари» гурезон»-ро таъқибкунон аз наздики камингоҳи Хушанг гузаштанд, Хушанг бо сипоҳи шинакгирифтааш якбора аз паси кӯҳ ҷафта худро ба онҳо зад» ва лашқари девон торумор гардид (с. 7—8).

Тафсилоти нигоранда ҳалал не, балки нафъ расондааст. Ӯ ҳанӯз дар дебоҷа хонандаро огоҳ карда буд: «агар мани насрнавис гоҳо «тасарруфе» дар каломӣ шоир карда бошад, пас ин тасарруф танҳо барои равшантар ифода намудани матлаби шоир ё маънии баъзе воқеаҳои дostonхост ва беш аз он ки қондаҳои ҳоси насри бадеӣ талаб мекунанд, нест» (с. 473).

Гоҳе Улуғзода як байти муъҷази Фирдавсро ваҷҳтар тафсир медиҳад, ки даркорист, масалан:

«Аз Сиёмак писаре монда буд, ки Хушанг ном; ӯ хушу хирадро аз бобояш, зӯру тавоноиро аз падараш мерос гирифта буд, Каюмарс ба ҷон дӯшташ медошт, ҳама қорро бо машварати ӯ мекард. Набераи ба умр ҷавон ва ба ақл пир гӯё вазири бобояш буд» (с. 7).

Ин маъниро ҳаким Фирдавсӣ дар як байт гуфтааст:

Сиёмак ҳуҷаста яке пур дошт,
Ки назди нӣё ҷон дастур дошт.

(Ч. с. с. 40)

Азбаски устод Улуғзода барои наврасон менигорад, гоҳе дар фароварди фаслу бобҳо масъаларо равшантар

чамъбаст менамояд, то матлаби шоири бузург дастрасу нишонрас бошад. Масалан, фасли «Набарди Рустам бо Афросиёб» чунин чамъбаст шудааст:

«Ба хамин тарз, Рустами Дастон ба гоҳи сахттарин бадбахтӣ ва мусибате, ки ба сари ватанаш омада буд, ба майдон баромада, дар роҳи озодӣ ва истиқлоли он мардона корзор кард ва қахрамониҳои хайратбахше аз худ ба зухур овард» (с. 139).

Аз рӯи баёни ҳоким Фирдавсӣ, пеши даҳман Рустам Рахшро ҳам гӯр мекунамд (ҷ. 6, с. 452), аммо дар китоби устод Улуғзода омадааст, ки «ба болои гӯраш хайкали мрамрини ўро гузоштанд» (с. 330). Аҷаб не замоне расад, ки ворисони сипосгузори Фирдавсӣ баъри Раҳши дилвару ҳамкору ҳамроҳи Рустам чунин хайкале гузоранд!

Устод Улуғзода вобаста ба «Қалилаю Димна» номи устод Рӯдакиро зикр карда, ба он сифати «нобино»-ро ҳам илова намудааст (с. 361), ки ҷои баҳс аст. Ҳарчанд ҳоким Фирдавсӣ «гузарандае пеш биншонданд, ҳама нома бар Рӯдакӣ хонданд» (ҷ. 8, с. 363) мегӯяд ва баъзе донишмандони замони мо (ба мисли профессори Университети давлатии Ленинград, шодравон Абдурахмон Тохирҷонов) низ тарафдори ҳакин ақида ҳастанд оқизии модарзоди Одам-уш-шуароро муҳаққак доништан гумон аст. Азбаски муаллифи «Шоҳнома» ба нобиноии устод Рӯдакӣ ишора надорад («гузоранда» — ба эҳтимоли қавӣ тарҷумон-гардонанда аз арабӣ ба форсии дарист), дар китоби мансур ҳам набудани сифати мазкур авло буд.

Дар ин пора ба гулшан таъсифи «зарнигор» зам гардида, сачъ пайдо шудаасту аммо маънии андаке ҳалал дидааст:

«Аз рӯзҳо як рӯз бар тахти булҷуриноя нишаста дар гулшани зарнигор майи хушгӯвор меҳӯрд» (с. 96—97).

Иловаи калимаи «нафарашон» дар ин мисол бемаврид менамояд, зеро сухан дар бораи девҳо меравад:

«Таҳамтан шамшери кин баркашида онҳоро сур карду чандин нафарашонро кушт» (с. 116).

Нигоранда ҷузъро ҳангоми тасвири ҳунарнамоии Баҳроми Гӯр тағйир додааст — Озода гуфта буд, ки охуи модаро нар гардон (яъне бо тир шох гузор) ва нарро мода, аммо дар китоби мансур Баҳром шохҳои

оҳуи нарро ҳам меафканад, ҳам ду пайконро ба ҷои шохҳо медӯзад:

Ту он модаро нарро гардон ба тир,
Шавад мода зи тире ту наппир (...)
Хамон гаҳ, ки оҳу шуд андар гурез,
Сипахбуд суруҳи он нарро тез
Ба тире ду пайкон зи сар баргирӣфт,
Канизак бад-ӯ монда андар шигифт.
Ҳам андар замон нарро ҷун мода гашт,
Сараш 3-он суруи сияҳ сода гашт.
Хамон бар суруғи мода ду тир
Бизад ҳамчунон марди нахчиргир.
Ду пайкон ба ҷои суру бар сараш
Ба хун-андарун лаъл гашта бараш.

(Ч. 1, с. 387—388)

Ин пора дар тафсири устод Улуғзода чунин омадааст:

«Озода гуфт:

— Мардони мард бо оҳувон намеҷанганд. Агар тавонӣ, нарасро мода гардону бас. (...)

Баҳром камонро зеҳ карду бо як тире дупайкони, ки дошт, ҳар ду шохе ҷонварро аз сараш канда партофт. Нарӣ бешоҳ монанди мода гашт. Озода дар ҳайрат монда ба камонкаши эҷозкор офарин хонд. Аммо ин ҳунарнамои Баҳром ҳоло кам буд: нахчир аз садамаи тир ва шояд аз дард ғалтида сарҳам шуда буд, ки сайёд боз ду тир андохт, ҳар ду тир ба ҷойгоҳи ду шохе оҳу халида рост шуд. Ҷонвар ду тире ларзонро ба ҷои ду шох ба сари хушораи бардошта дар ҳавлу ҳарос фирор кард» (с. 375—376).

Муфиди таъкид аст, ки ин қабил ҷойҳои шубҳадору баҳсомез дар дostonҳои «Шохнома» бағоят нодиранд.

Устухонбандӣ. Устод Улуғзода дар бандубасти устухони асар тариқи ҳаким Фирдавсро асосан риоя намуда, танҳо дар як-ду маврид дигаргуни ворид кардааст. Ду мисол.

Мисоли аввал. «Достони ҷанги ду шохзода — бародарон ва пайдоиши шатранҷ (шохмот)»-ро аз силсилаи дostonҳои Қисрон Нӯшинравон (ҷ. 8, с. 308—352) бароварда, ба силсилаи дostonҳои Рустам (с. 245—254) дохил намудааст, ки дар ҷои худ мустаҳкамтар буд.

Мисоли дигар. «Гуфтор андар овардани Барзӯй «Қалила ва Димна»-ро аз Ҳиндустон» (с. 357—363) баъд аз фаслҳои «Гунаҳкори бегуноҳ» ва «Дар дурч чӣ ниҳон аст?» ҷой гирифтааст. Ҳол он ки ба паҳлавӣ баргардонандан китоб, яъне Бузургмехр дар фасли пешин аллакай очиз шуда буд. Дар «Шоҳнома» ҷои фаслҳо баръакс аст.

Аз нигоҳи ғиреҳбандии сӯжет миёни достонҳои «Шоҳнома» достони «Фаридун» ҷои махсусро ишғол менамояд. Низоъ миёни бародарон аз тақсими кишварҳо пеш омад: Фаридун дар маркази салтанат, яъне Эронзамин писари хурдиаш Эраҷро нигоҳ дошт, ки ҳилофи расм буд, зеро одатан валиаҳди асосӣ писари калонӣ мебоист мешуд. Дар назари Фаридун Фирдавсӣ аз харҷи ақлу фаросат, ҳиммату ҷасорат ва амсоли инҳо болотар меистанд, ки ҳам ба Салму ҳам ба Тур аз ин ҷизҳо камтар насиб шудааст.

С. Улуғзода гоҳе ба ҷузъиёти сӯжети «Шоҳнома» дигаргунӣ дохил намудааст. Масалан, шоҳзодагонро имтиҳон кардани Сарвшоҳ. Дар ҳамосаи Фирдавсӣ роҳи ҳалли имтиҳонро Фаридун ба писаронаш пешақӣ гуфта буд. Аммо С. Улуғзода ба нияти гармтар кардани воқеа даҳолати Ҷандалро воҷиб медонад:

«Ҷандал ҷунин касеро пайдо кард ва аз вай ба ивази дираму динор он ҷиро ки доништан мехост, донист» (с. 33).

Ин дигаргунӣ сабаби дигари муҳимтар ҳам дорад: нависанда дар донишу фаросат фарқ доштани бародаронро аз ибтидои ташаккули характерҳо нишон додан мехоҳад. Бесабаб нест, ки ӯ баъди саволи якум (аз хоҳарон кадомӣ калон асту миёна кадому хурдӣ кадом?) ва гирифтани ҷавоби саҳеҳ саволи дуюмро ҳам аз забони Сарвшоҳ меорад, ки он дар ҳамосаи Фирдавсӣ нест:

«Сарв боз пурсид:

— Чӣ гуна донистед?

Бародарон ин дафъа дар ҷавобаш дармонданд, саросема шуданд; калонӣ бо назари таъну маломат ба Ҷандал нигарист, ки яъне: ҷаро ту ин суолро пешбинӣ накардӣ ва ҷавобаширо ба мо ёд надодӣ?

Лекин бародари хурдӣ, ки боҳуштар буд, ба шоҳ гуфт:

— Яздони пок, ки духтарони туро насиби мо гардонид ва мӯро ба даргоҳи ту раҳнамо шуд, нахост, ки

мо дар шинохтани калону хурди инҳо дармонем, ӯ ин
рози нуҳуфтаро ба дили мо ошкор кард» (с. 34).

Тасвир ва санъатҳо. Чунин пиндоштан, ки Фирдав-
сӣ шоири ҳамосасаросту тасвиркорӣ накардааст (яъне
образҳои шоирона нагуфтааст), ғалат хоҳад буд. Маъ-
ниҳои бикре, ки қисми онҳоро устод Улуғзода ҳам ни-
гоҳ доштааст. Чанд намуна аз ҳамин маънӣ.

Фирдавсӣ:

Чӯ равшан бувад рӯи хуршеду моҳ,
Ситора чаро барфарозад кулоҳ?

(Ч. 2, с. 205).

Улуғзода:

«То хуршеду моҳ ҳастанд, чаро бояд ситорагон сар-
варӣ кунанд?» (с. 144).

Фирдавсӣ:

Бифармуд, то рафт пеши Ҳачир,
Бад-ӯ гуфт: «Кажжӣ наёяд зи тир».
Ба ҳар кор-дар пеша кун ростӣ,
Чу хохӣ, ки нағзоядат костӣ.
Сухан, ҳарчи нурсам, ҳама рост гӯӣ,
Ба кажжи макун рою чора маҷӯӣ.
Чу хохӣ, ки ёбӣ раҳой зи ман,
Сарафроз бошӣ ба ҳар анҷуман.

(Ч. 2, с. 255).

Улуғзода:

«Аз ту ҳарчи бипурсам, ҷавоби рост бидеҳ, қачӣ
макун ва ҳеҷ чизро пинҳон мадор. Чунон ки тир ҳаргиз
қач намеравад, сухани мард ҳам бояд ҳамеша рост
бошад. Он гоҳ туро озод хоҳам кард, сарафрозӣ хоҳам
дод, ганҷ ва хилъат хоҳам бахшид» (с. 160).

Фирдавсӣ:

Кунун гар ту дар об моҳӣ шавӣ!
Ва ё чун шаб андар сиёҳӣ шавӣ!
Ва ё чун ситора шавӣ бар сипеҳр,
Бибуррӣ зи рӯи замин пок меҳр,
Бихоҳад ҳам аз ту падар кини ман,
Чу бинад, ки хишт аст болини ман.
Аз он номдорони гарданкашон
Қасе ҳам барад назди Рустам нишон,
Қи Сӯҳроб куштасту афганда хор,
Ҳамехост қардан туро хостор.

(Ч. 2, с. 292)

Улуғзода:

«Аммо ту аз дасти падарам амон нахоҳӣ ёфт. Агар-чи моҳӣ шавӣ ва дар об равӣ, ё чун шаб дар сиёҳӣ пинҳон гардӣ, ё ки ситора шавӣ ва ба синеҳр барой, падарам туро меёбад ва кини маро аз ту меситонад. Охир аз ин номдорон касе хабар ба Рустам хоҷад бурд, ки Сӯҳроб туро меҷуст ва аммо хирасаре ба ханҷар синаи ӯро дарид ва писарат ба хорӣ дар хок хуфта-аст» (с. 171).

Дар ин суҳанон, ки мазмуни пуртаъсири онро таъбирҳои анъанавии халқӣ пуртаъсиртар кардаанд, ифтихороти самимонаи як навҷавони софдилу содадил бар падари номдораш тамоман табиӣ садо медиҳад.

Намунае дигар. Фирдавсӣ:

Маро гуфт, к-ин аз падар ёдгор

Бидору бубин, то кай ояд ба кор.

Кунун коргар шуд, ки бекор гашт,

Писар пеши чаҳми падар хор гашт.

(Ч. 2, с. 293)

Улуғзода:

«Ин аз падарат Рустам ёдгор аст, бо худ бидор, ки шояд ба кор ояд». Дареғо, ки пас аз бекор шудан ба кор омад» (с. 172).

Ковус барои таҳқиқи мурдаи ду кӯдак, ки аз рӯи даъвои Судоба, чалаҳои ӯянду бинобар афтударафти Сиёвуш партофтааст, ситорашиносонро супориш медиҳад, онҳо ҷавоб меғӯянд — дар «Шоҳнома»:

Саранҷом гуфтанд, к-ин кай бувад,

Ба ҷоме, ки заҳр оганӣ май бувад.

Ду кӯдак зи пушти касе дигаранд,

На аз пушти шоҳанду з-ин модаранд.

(Ч. 3, с. 44)

Дар китоби Улуғзода:

«Май дар ҷом огандаи заҳр, аст, яъне ҳар ду кӯдак аз каси дигаранд, на аз шоҳ ва шоҳбону» (с. 184).

Аз достони «Сиёвуш»-и ҳаким Фирдавсӣ:

Набинӣ, ки аз мо ғамӣ шуд зи бим,

Ҳама табл кӯбад ба зери гилем.

(Ч. 3, с. 81)

Аз китоби устод Улуғзода:

«У (Афросиёб — Р. М.) бо ин ҳадяҳо ва гуфтугӯи сулҳ ақли маро дуздида, худ дар зери гилем табл мекубад» (с. 192).

Сотим Улуғзода аксаран маъниро гирифта, дар шаклу либоси вай дигаргуние дохил менамояд. Чунончӣ, Фирдавсӣ:

Бад-ӯ гуфт, к-«Аз марди бозоргон

Биёби кунун тег, динорагон.

Яке ҳадя бахшам-т Лӯхроспӣ,

Ниҳода бар он мӯҳри Гуштоспӣ.

Чу онро ситонӣ, шавад хун дилат,

Бувад зери хоки сияҳ манзилат».

(Ҷ. 6, с. 265)

Улуғзода:

«Аз дасти марди бозаргон ҳадяи Лӯхроспӣву Гуштоспиро биситон. Ҳадя — марг аст. Аз ин бағд манзилат зери хоки сиёҳ хоҳад буд» (с. 295).

Пораи овардашуда андаке таҳаммулро ҳам мелараварад, зеро дар нигориши устод Улуғзода марг — ҳадяи Лӯхроспу Гуштосп доништа шудааст, хол он ки Лӯхросп — бобои Исфандиёр зинда нест ва ба шахси нобуда нисбат додани ҳадя каме носозӣ дар фикр пайдо мекунонад. Шояд аз хотири ҳамин носозӣ бошад, ки ҳаким Фирдавсӣ «ҳадяи Лӯхроспӣ» («Лӯхросп» не) гуфтааст, ки «бар он мӯҳри Гуштоспӣ» ҳаст.

Устод Улуғзода ташбеҳи воқеии ҳаким Фирдавсиро аз ваҷҳи обу хишт овардааст — дар «Шоҳнома»:

Бидонист Баҳром, к-ин буд зишт,

Ба об андар афганда шуд хушк хишт.

(Ҷ. 8, с. 551)

Дар Достонҳои «Шоҳнома»:

«Чӯбина донист, ки кори зиште кардааст. Аз хиҷолат арақ бароварда чун хишти ба об афтода гардид» (с. 419).

Сотимхон Улуғзода хеле мақолу маъниҳои барҷастаи шоири бузургро нигоҳ доштааст. Чунончи, Фирдавсӣ:

Сухан Салм пайванд кард, аз нахуст

Зи шарми падар дидагонро бишуст.

(Ҷ. 1, с. 141)

Улуғзода:

«Нахуст ховархудой (Салм — Р. М.) шарму ҳаёи
фарзандиро аз чашму рӯяш шуста сухан пайванд кард
ва ба мӯъбад гуфт (...)» (с. 38).

Фирдавсӣ:

Чу ӯ кушта шуд, пушти ховархудой
Шикаста шуду дигар омад-ш рой

Улуғзода:

«Мағлубияти лашкари Кокуй ва ҳалоқи ӯ пушти
Ховархудойро суст кард» (с. 48).

Фирдавсӣ:

Ба гул нангарад он ки ӯ гилхур аст.
Агарчи гул аз гил ситудатар аст.
Киро сирка дору бувад бар чигар,
Шавад з-ангубин дарди ӯ бештар.

(Ч. 1, с. 249)

Улуғзода:

«Шумо гулро аз гил фарқ намекунед. Воқеан гил-
хор ба гул наменигарад. Хар киро сирка доруи чигар
бошад, ангубин дардиширо даво намешавад» (с. 56).

Фирдавсӣ:

Дили равшанам шуд ба ту бадгумон,
Нагӯй ба ман то зехӣ ё камон?

(Ч. 1, с. 280).

Улуғзода:

«Кистӣ ту? Чикорай? Камон ҳастӣ ё тир?» (с. 65).

Гоҳе нависанда аз қиёси лаҳзаҳои дигари худи
«Шохнома», осори классикон, ҳамчунии афсонаҳои хал-
қӣ санъаткорӣ ҳам мекунад. Масалан, зимни тасвири
пили сафед, ки куштани он аввалин корнамоии Руста-
ми навҷавон ҳисоб меёбад, тавсифҳои истифодаи шуда-
анд, ки дар «Шохнома» нестанд: «Пили сафеди ҷангии
Зол, он даҳшати душманон, занҷираширо қанда боду
ҳар кӣ ва ҳар чизи пешомадаро хартум зада меаф-
канд, бо ду ханҷари дандонаш мешикофт, бо ҷаҳор су-
туни пояш паҳш мекард» (с. 82). «Ханҷари дандон»
ва «сутуни по» бамаврид афтодаанд; агар ба «хар-
тум» ҳам сифате, аз қабилӣ «гурз» ё «бало» илова
мешуд, тавсиф пурратар мегафт.

Вобаста ба тавсиф ишора метавон кард, ки ҳам дар ҳамосаи Фирдавсӣ, ҳам дар «Шоҳнома»-и маъсури Улуғзода ин санъат мавқеи бештаре дорад. Як мисол — устод Улуғзода дар ситиши модӣне, ки Раҳш курраи ўст, мегӯяд: *«модиёни тезтаки пуштфарохи фарбеҳсинаи кӯтоҳлинги миёнборик (...) ду гушаи ро мисли ду ханчари обдор рост карда медавид»* (с. 133). «Кӯтоҳлинги», «ду ханчари обдор» дар «Шоҳнома» айнан ҳастанд. «Тезтак» ҳарчанд дар ҳамин ҷо дида нашавад ҳам, умуман дар «Шоҳнома» бисёр воқеаҳо рафтаанд. «Фарбеҳсина» ва «миёнборик» низ дар ҳамоса замина доранд («бар фарбеҳ», «миёнаш низор»). Сифати «пуштфарох» ҳам бамаврид аст.

Дар «Достонҳои «Шоҳнома» назар ба дигар санъатҳои лафзӣ саҷъ бештар истифода шудааст, ки ин ду ваҷҳ дорад: *аввал* — дар оғози садаи ёздаҳум, яъне замоне ки «Шоҳнома» бунёд меёфт, саҷъ чун як унсурӣ шевон насл ронҷ шуда буд, *сонӣ* — нигоранда бо асарҳои манзуме сарувор дорад, ки дар ҳар байт (ҷумла) ду калимааш муқофост.

Аз мисолҳои зерин намудор мебошад, ки нигоранда дар асоси қофияҳои шоир саҷъ сохтааст:

Фирдавсӣ:

Ки бар Сомӣ ял рӯз фархунда бод
Дили бадсиголони ӯ канда бод

(Ҷ. 1, с. 215)

Улуғзода:

«Эй ҷаҳонпахлавон, имрӯзат фархунда ва дили бадхоҳонат канда бод» (с. 49).

Фирдавсӣ:

Зи хорош гахвораву доя хок,
Тан аз ҷома дуру лаб аз шир пок.

(Ҷ. с, с. 217)

Улуғзода:

«Санги хоро барояш гахвора, доя хок, тан аз ҷома дуру лаб аз шир пок» (с. 50).

Фирдавсӣ:

Сипахдори Зобул ба Кобул бимонд,
Чунин меҳри ӯям бар оташ нишонд.

(Ҷ. 1, с. 283)

Улуғзода:

«Золи Зар дар Қобул монд ва шиқаш маро бар
отаи нишонд» (с. 65—66).

Фирдавсӣ:

Бигӯй он чи донию чонро бикӯш
Ба ё чоман хун ба тан-бар бипӯш.

(Қ. 1, с. 315)

Улуғзода:

«Он чӣ медонӣ, бигӯ ва ба халосии қонат бикӯш, ё
ки чоман хун бар танат бипӯш» (с. 71).

Фирдавсӣ:

Ту бо хубрӯён биёмехтӣ —
Ба бозию аз ҷанг бигрехтӣ.

(Қ. 3, с. 94)

Улуғзода:

«Ту бо канизакони хубрӯй ба бозӣ омехтӣ ва аз
ҷанг гурехтӣ» (с. 196).

Сиёвуш мардона ба истиқболи маргаш рафтанист.
Вай бо Фарангисаш видоъ мекунад. Аз Қайхусраваш
умедхо дорад, ки кини ўро хоҳад ситонд. Сари асп
шабрангашро ба бағал мегираду аз ҷумла мегӯяд:
дар «Шохнома»:

Варо борагӣ бошу гетӣ бикӯб,
Зи душман ба наълат заминро бирӯб.

(Қ. 3, с. 207)

дар китоби мансур:

«Замин бикӯб ва бо наъли пӯлодинат кишварро аз
душманон бирӯб» (с. 218).

Илова метавон кард, ки Фирдавсӣ ин байтро бори
дигар ҳам такрор кардааст — ҳангоме ки Қайхусрав
эҳтиёҷ ба асп дорад, Фарангис аз ҷарогоҳи Шабранги
Беҳзод хабар медиҳад ва суҳанони вопасини Сиёвуш,
аз ҷумла байти болоро ба хотир меорад (қ. 3, с. 308).

Гоҳе нигоранда чихати ҷанбаи хиссии маънӣ ради-
фи шоирро ҳам баъди сачъ риоя намудааст — ҷунон-
чи:

дар «Шохнома»:

Зи кори ҷаҳон монд андар шигифт,
Дижам гашту лабро ба дандон гирифт.

Бад-эшон чунин гуфт, к-«Ин рӯз чанд
Бубандед ҳарду лабонро ба банд.
Ки эдар ман аз баҳри ҷанг омадам,
Ба ранҷ аз пай ному нанг омадам».

(Ҷ. 6, с. 256—257)

дар китоби мансур:
«(Исфандиёр) *ночор монд, лабашро газид, пас оҳис-
та гуфт:*

— *Ин чанд рӯз дуятон гунгу кар бошед. Ман ба
ҷанг омадам, аз пай ному нанг омадам»* (с. 292).

Гоҳе сачъҳои устод Улуғзода на дар асоси кали-
маҳои ҳамкوفияи ҳаким Фирдавсий, балки калимаҳои
дигари худӣ ҳамон байтҳои «Шоҳнома» сохта шудаанд.
Масалан:

дар «Шоҳнома»:

Ту барҳез акнун аз ин хоби хуш,
Баровез бо Рустам кинакаш!

(Ҷ. 6, с. 400)

дар китоби мансур:
«*Эй шердил, хоб бас аст! Рустам омад, бедор шаву
барҳез ва ба вай баровез!*» (с. 392).

Дар ин пора; алалхусус дар ҷумлаи сонин он, му-
хитарин калимаҳое, ки ифодакунандаи задаи манти-
қианд, дар сачъ омадаанд:

дар «Шоҳнома»:

Ҳар он кас, ки ӯ пӯшиши шоҳ ёфт,
Ба бахту ба тахти меҳӣ роҳ ёфт.

Дигар, он ки бо ҷоман шаҳриёр
Бубинад маро марди носозгор,
Дили бадсиголон шавад тору танг,
Бимонад руҳи дӯст бообу ранг.

(Ҷ. 8, с. 361)

дар китоби мансур:
«*Эй тоҷи ту бартар аз ҷарху моҳ, ҳар ки пӯшиши
шоҳ ёфт, ба тахти бузургӣ роҳ ёфт. Дигар ин ки ҳар
гоҳ мардумон маро дар ҷоман шаҳриёр бинанд, дили
бадхоҳонам аз рашк танг ва руҳи дӯстонам аз шодӣ
бообуранг хоҳад шуд...*» (с. 360).

Дар мисоли зерин нигоранда калимаеро аз кофияи
шоир овардааст, дигареро ҳудаш сохтааст:

дар «Шоҳнома»-и манзум:

Шудаи шодмонӣ, рухаи аргувон,
Ки танро ҷавон диду давлат ҷавон

(Ҷ. 1, с. 94).

дар «Шохнома»-и мансур:

«(Фаридун) доништу аз шодӣ чехрааш чун гули аргувонӣ («аргувон» не? — Р. М.) шукуфт. Бахташро ҷавон ва давлатро ҳамгӯинон дид» (с. 24).

Сачъҳое ҳастанд, ки худи нигоранда сохтааст, яъне берун аз кофияҳои китоби «Шохнома». Чунончи:

«Охир, ошёнӣ ту ҷои дилхоҳи ман ва ду боли тӯ сарпаноҳи ман аст» (с. 52).

Мисоли дигар:

«Раҳи гуррон шуда худро ба саворон зад, якеро бо дандон сар аз таҷ биканд ва дигареро ба лағад бар хок афканд» (с. 140).

Боз:

«Агар шоханишоҳ ба зудӣ лашкар наёвараду чора насозад, ин паҳлавон Эронзаминро харобазор ва гурдони Эронро нагунсор хоҳад кард» (с. 150).

Дар ин пора услуби нодир ба кор рафтааст:

«Роҳи биёбон гусист ва воҳи ободонӣ сар шуд. То ҷое ки чашм мерасид, беша буду дарахтзор, кишт буду марғзор» (с. 225). «Буд», ки дар шеър вазифаи радифро адо менамояд, дар ин маврид пеш аз калимаҳои мусаччаъ омадааст. Ин навъи сачъ барои насри тоҷик бегона нест, аммо нисбатан кам истифода мешавад.

Устод Улуғзода гоҳе навъи нодир сачъ — сачъи мутавазирро ҳам ба кор бурдааст. Нудрати ин сачъ ба мураккабии шартӣ он вобаста мебошад — калимаҳои мусаччаъ баробарҳарфу баробарвазн бошанд, аммо ҳамкофия не. Дар ин мисол калимаҳои «рафт» ва «гашт», сачъанд:

«Ба ҷустуҷӯи рафт, дар бешазору марғзорон гашт аммо аз Бежан нишоне наёфт» (с. 234).

Сачъи сатаркибаи пораи зерин ба хонанда барои тасавури равшани вазъи Гургини буздило ҳоин кӯмак мерасонад:

«Гуфтори парешон, нигоҳи гурезон ва тани аз тарс ларзони Гургин гувоҳи меододанд, ки худаи бегуноҳ нест ва дурӯғ мегӯяд» (с. 235).

Мавридҳои бисёре дар «Шохнома» воমেҳуранд, ки шоир чандин санъатро бо ҳам омехта кор фармудааст. Чунин ҳолат дар китоби С. Улуғзода ҳам дида мешавад. Чунончи, сачъ ва такрор:

«Бирав, гирди ҷаҳон бипӯй ва¹⁰ се духтар аз нажоди меҳтарон бичӯй, ки сазовори се фарзанди ман бошанд, аз як падару модар бошанд ва чандон ба ҳам монанд бошанд, ки кас натавонад якеро аз дигаре биносад» (с. 30).

Нигоранда санъати тазодди шоирро бинобар нуктаи муҳимме дар гардиши сюжет буданаши рӯяи карда, дар асоси қофияи байти ӯ сачъ сохтааст:

Фирдавсӣ:

Ба ханҷар заминро майистон кунем,
Ба найза ҳаворо найистон кунем.
Се фарзанд гар бар ту аст арҷманд,
Дари ганҷ бикшою лабро бубанд.

(Ҷ. 1, с. 123)

Улуғзода:

«Агар Фаридун ба ҷанг ояд, мо бо ханҷару найзаҳои хунрезамон заминро майистон ва фазоро найистон мегардонем, Ту дари хазинаро бикӯшо ва лаб фуру бубанд» (с. 31—32).

Ҳаким Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» санъаткорихон хайратангез бисёр дорад. Хонандаи соҳибзабон бо онҳо пурра дар «Шоҳнома», бо як қисми муҳимашон дар китоби мансури, устод Улуғзода шинос хоҳад шуд.

Забону услуб. Яке аз сабабҳои асосии ба наср баргардонидани «Шоҳнома» он аст, ки ба муруди замон хеле калимаю ибораҳои ҳамоса кӯҳна шуданду аз ин рӯ фамидани мазмунӣ асар душвортар гашт. Ғайр аз калимаю ибораҳои муқаррарӣ боз образи тобишҳои бадеие ҳастанд, ки фаҳмиданашон барои оммаи хонандагонӣ имрӯза, алалхусус навҷавонон, осон нест. Гап дар сари ин аст, ки бинобар нуқсонҳои ҷиддии таълими забону адабиёт дар мактаби миёнаву олӣ мардум аз адабиёти классикӣ ва системан образҳои он камбаҳра монд.

Ба ҳамин мақсад дар «достонҳои «Шоҳнома»» хеле нуқтаҳои зохиран ҷигили бадеӣ равшан карда шудаанд. Чанд мисол.

Меҳроб мурочнатан ба Синдухт аз ҷумла мегӯяд:
дар «Шоҳнома»:

Чунин худ кай андархурад бо хирад,
Ки мар хокро бод фармон барад?

(Ҷ. с, с. 289)

¹⁰ Саҳван «аз» ҷоп шудааст.

дар китоби мансур:
«Оё ақл бовар мекунад, ки бод фармонбари хок
шавад?» (с. 67).

Тамсили зикршудан Меҳроб зимин ҷавоби Синдухт
тафсир меёбад:
дар «Шохнома»:

Ки аз оташу обу аз боду хок
Шавад тирарӯи замин тобнок.

(Ҷ. 1, с. 289)

дар китоби мансур:
«Бод аз хок фармон намебарад ва оташ ҳам ҷуфти
об нест, аммо замин аз пайвастании инҳо тоб гирад ва
борвар мешавад» (с. 67).

Ҳаким Фирдавси нуктаро образнок «рангу бӯй» гуф-
тааст:

Ки рав, бадтани бадбахтро бигӯй,
Ки гар посухатро бувад рангу бӯй.

(Ҷ. 8, с. 369)

Устод Улуғзода «рангу бӯй»-ро кушодатар оварда-
аст:

«Рав, ба он бадбахт бигӯй: Агар ҷавобҳои ту маъ-
ни ва далеле дошта бошанд, баён кун» (с. 353).

Бешубҳа, кори Сотимхон Улуғзода дуруст аст, ки
аз муколама бехтарин ва пурмаънитарин калимаю
ибораҳои сохтани шоири бузургро дар китоби худ ни-
гоҳ доштааст, масалан:

дар «Шохнома»:

Бараҳна кашонаш, бубар то ба чоҳ,
Ки дар чоҳ бин он ки диди ба гоҳ.
Бахораш туй, ғамгусораш ту бош!
Дар ин тангзиндон завораш ту бош!

(Ҷ. 4, с. 327)

дар китоби мансур:
«...худи духтарро кашон-кашон ба сари чоҳи Бежан
бурда партояд ва бигӯяд, ки: «Ту Бежанатро бар гоҳ
(тахт) медидӣ, акнун дар чоҳ бубин! Ту хуррамбаҳо-
раш будӣ, акнун ғамгусораи бош!» (с. 233).

Аз ҳамин пораи овардашуда низ намудор аст, ки иктибоси калимаю таъбирҳои даркорӣ ӯҳдабароёна сурат гирифтаанд, яъне нигоранда мувофиқи талаби замони худ ва фаҳмиши хонандагони муосираш, ҳамчунин тибки имконоту гунҷоншоти сухани мансур бори дигар маънитарошӣ кардааст. Махорат ин аст, ки калимаю ибора ва ё маънии иктибосшуда миёни суханони худӣ нависанда чунон худнанд, ки заррае бегонагӣ ҳис намекунанд. Қас то китобхоро пеш гузошта, ба муқоисаи матншиносӣ напардозад, суханони худиву ориятиро аз ҳамдигар шинохта наметавонад.

Устод Улуғзода танҳо бо ихтисор ва ё илова «Шоҳнома»-ро нақл накарда, балки гоҳе суханро бо як адо-ти ночизе гардише медиҳад, ки боиси афзунии рағба-ти хонанда мегардад. Чунончи, ин суолу ҷиҳати таҷ-ҳул орифона дар асли асар дида намешавад:

«Акнун паҳлавонон метавонианд бо Бежани на-ҷотёфта ва маҳбубаи вафодори ӯ ба Эрон бозгарданд, аммо Таҳамтан магар метавонист интиқоми Бежанро аз Афросиёб нагирифта баргардад? На, ӯ Рустам наме-буд, агар разми кинхоҳӣ намекард» (с. 244).

Забони адабии тоҷик, хосса забони осори класси-кон дар мартабаи олии нафосату салосат ва одоб қа-рор дорад. Дар ин ду байт, ки аз «Шоҳнома» оварда хоҳад шуд, шоир «Рудоба» ва «шикам»-ро маҷозан «моҳ» ва «сандук» номидааст, «ҷарроҳ»-ро «бинодил», «тифл»-ро «шер» гуфтааст:

Нахустин ба май моҳро маст кун,
Зи дил биму андешаро паст кун.
Ту бингар, ки бинодил афсун кунад,
Зи сандук то шерро берун кунад.

(Ҷ. 1, с. 351)

Чунин байтҳо мисли алмоспораҳоеанд миёни саф-ҳои қиматбаҳо. Табиист, ки баъзеи онҳо дар «Шоҳно-ма»-и мансури С. Улуғзода низ нигоҳ дошта шудаанд. Масалан, пораи боло дар ин сурат омадааст:

«бонуро шароб нӯшонда маст кунед, то ки биму ан-деша аз дилаш бадар шавад, ҷарроҳ шерро аз сандук берун хоҳад овард» (с. 81).

Ҳаким Фирдавсӣ хангоми гуфтугӯи қаҳрамононаш суханони рехта ва пурмаъниву пуртаъсиреро истифода кардааст, ки қисме аз онҳоро устод Улуғзода ҳам ни-

гоҳ доштааст. Чунончи, Сиёвуш дар ҷавоби даъвати модарандараш Судоба ба шабистони падар мегӯяд, ки *«Марди шабистон нестам, дигар маро маҷӯй!»* (с. 176). Асли посухи Сиёвуш чунин аст:

Бад-ӯ гуфт: «Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дастон наям».

(Ҷ. 3, с. 21).

Мисоли дигар, боз ҳам аз «Достони Сиёвуш»:

Чунин дод посух Сиёвуш, ки «шоҳ
Маро дод фармону тахту кулоҳ.
Аз он ҷойгоҳ, к-офтоби баланд
Барояд, кунад хокро арчманд. (...)
Маро роҳ бинмо сӯи бихрадон,
Бузургону корозмуда радон.
Дигар найзаву гурзу тире камон,
Ба печидан андар сафи бадгумон.
Дигар тахти шоҳню ойини бор,
Дигар базму руду маю майгусор.
Чӣ омӯзам андар шабистони шоҳ?
Ба дониш занон кай намоянд роҳ?
Гар эдун, ки фармони шоҳ, ин бувад,
Аз он пас маро рафтан ойин бувад».

(Ҷ. 3, с. 22—23)

Ин маънӣ дар тафсири устод Улуғзода:

«Пас (Сиёвуш) ба падар чунин посух дод:

— Ту маро тахту тоҷ додӣ, ту чун офтобӣ, ки ба нури худ хокро арчманд мегардонӣ. Акнун маро сӯи хирадмандон ва доноён роҳ бинамой, падар, ойини подшоҳӣ ва сипоҳдорӣ, қавоиди ҷангу сулҳ биёмӯз. Дар шабистони роҳ, ки фармудӣ, замоне он ҷо бимонам, ман чӣ меомӯзам? Занон кай ба дониш роҳ менамо-янд? Аммо агар фармони шоҳ ин аст, фармон мебарам, аз амри ҳумоюнӣ ҳаргиз сар наметобам» (с. 177).

Дар ин пораи устод Улуғзода на танҳо рӯи маънавии матни ҳаким Фирдавси, балки рӯхияи сабки каллимабандию ибораборони шоири бузург риоя карда шу-дааст.

Нигоранда дар шаддан марҷони суҳанони худ аз дуррхон суфтаи шоири кабир низ моҳирона даркаши-дааст, чунончи:

«Бегоҳӣ, даме ки рӯз пероҳани зард пӯшид, Исфандиёр сипоҳро бардошт ва бору буна барниҳоду ба роҳ афтод. Тамоми шаб лашкар меронд. Чун хуришед кулоҳи заррин барафрошт ва рӯи замин яксара хандон шуд, дар ҷое қарор гирифтанд» (с. 281). «Пироҳани зард пӯшид рӯз», «сипаҳ баргирифт бунаҳ барниҳод», «лашкар ҳамеронд», «чу хуришед бифрошт заррин кулоҳ» ва «бихандид рӯи замин яксара»-ро худованди «Шохнома» гуфта буд (ҷ. 6, с. 226), ки устод Улуғзода нағз овардааст.

Мисоли дигар. Фирдавсӣ:

На марг аз тани хеш битвон сипӯхт,
На чашми замон кас ба сӯзан бидӯхт.

(Ҷ. 2, с. 42)

Улуғзода:

«Одаи на маргро аз тани худ дур карда метавонад ва на чашми замонаро ба сӯзан кӯр кардан» (с. 100).

Хоҳу нохоҳ «Шохнома» моли кас аст. Нигоранда дар асоси ин моли худро месозад. У тарзе месозад, ки суҳанони ориятӣ бегонагии худро бакуллӣ гум мекунанд, гуё онҳоро нигоранда аз қаъри ҳаёлаш кофта ёфта мебарораду мепайвандад. Суҳанони худии худӣ мешаванд. Устодӣ ҳамин аст.

Ибратангез аст, ки ҳаким Фирдавсӣ калимаю ибораҳои дурушту беруи аз одобрӣ кор нафармудааст. Дағалтарин калимаҳои таҳқиромез мору зоғу сусмор ва амсоли инҳоянд, ки дар ҳаққи аҷнабиёни араб гуфта шудаанд, чунончи:

Аз ин морхор ахриманчехрагон,
Зи дононо шарм бебахрагон (...)
Аз он зоғсорони бебуранг,
На хушу на дониш, на ному на нанг.

(Ҷ. 9, с. 499)

Ҷои андеша аст, ки ҳарчанд саросари «Шохнома» баёни набарди қаҳрамонон бо душманони Эронзамин мебошад, ин навъ дашномҳо дар ҳақ он душманон гуфта нашуда, балки дар бораи торочгарони араб раво доништа шудааст. Сабаби ин ҳолат шояд он бошад, ки душманини аҷнабиёни пешин ба таърих тааллуқ дошт,

аммо душманин ин аҷнабиён нисбатан нав аст, он бевосита ба шоир ҳам дахл дорад ва ӯ алҳол кини ниёгонии сарбаланду озодаи худро фаромӯш накардааст.

Дар кори устод Улуғзода аз сабки дилчаспи насри ҳалкӣ низ истифода шудааст. Азбаски чунин воситаҳои дилкаш дар мавриди мувофики худ қорбасти мешаванд, асар аз он осеба намебинад, балки мароқовартар мегардад. Як мисол:

«Вай (Ғуштосп — Р. М.) зуд аз шикоргоҳ ба мақомгоҳи худ баргашту ба вилоятҳо назди сарҳангон ва паҳлавонон қосидони худро равона карда, ба онҳо фармон дод, ки агар нишаста бошанд, бархезанд ва бар хоста бошанд, савор шаванду дар ҳеч ҷо наистода, ба пасту баланди роҳ нигоҳ накарда, гарди роҳ аз сару тани худ наафшонда, бо сипоҳашон ба зудии зуд назди ӯ ҳозир шаванд» (с. 264).

Тимсоли пораи мазкур намунаи дигаре ҳам метавон овард. Устод Улуғзода чизе аз ҳаким Фирдавсӣ гирифта, чизи дигаре афзуда, матлабро мукамалтар намулдааст. Чунончи, паҳлавон Тӯс (дар матни ҳаким Фирдавсӣ) бинобар таъкиди ба Тайсафунӣ пайтахт таъҷилан ҳозир шудани Зол аз ҷумла мегӯяд: *«ки гар гил ба сар дорӣ, акнун машӣӣ!»* (ҷ. 2, с. 35). Аммо нигоранда ин пораи мазмунану шаклан дилкашро нигоҳ дошта, барояш ҷуфти бағоят мувофиқи мусаччаъ пайдо ҳам кардааст: *«агар сар ба гил дорӣ, машӣӣ, гул ба даст дорӣ, мабӯю ба зудии зуд биё!»* (с. 98).

Қобили андеша дар пораи зикршуда ин аст, ки ҷои калимаҳои «сар» ва «гил» бинобар тақозои таносуби оҳангӣ бо фикран баъдина иваз карда шудааст, ки аз ин рӯ, сактае дар таносуби маънавӣ (*сар дар хок доштан*) руҳ додааст.

Донишмандонё ҳастанд, ки «парешон» будани «каломи мансур»-ро инкор мекунанд. Воқеан ҳам, масалан, аз ин пора чизеро партофтан ва ё ҷои калимаеро иваз кардан маҳол аст:

«Аждаҳо ғалтид ва тапид-тапиду мурд.

Дуд ва заҳр ба паҳлавон (Исфандиёр — Р. М.) асар кард, вай беҳуш гашт ва афтид. Башутан бо лашкар даррасид, лашкариён ғумон карданд, ки солорашон ҳалок шудааст, тарсиданд ва аз аспҳо пиёда шуда нолаву ғиғон бардоштанд; Башутан шитобон гулоб оварда ба сари паҳлавон рехт, Исфандиёр ба ҳуш омада ҷашм кушод ва ҳамчу масти аз хоб бедоршуда аз хок

бархост, аз ганҷураш пӯшоки тоза хост, ба об рафт ва сару тан бишуст. Гургсор шод шуда буд, ки Исфандиёр мурд, акнун пурдарду алам шуд, ки вай зинда гардид...» (с. 280).

Вазъи Гургсор ҳолатеро ба хотир меорад, ки бо шоири соҳибистеъдоди асри XVI тоҷику форс Урфии Шерози рӯй дода буд: шоир бемори вазнин, яке аз ҳарифонаш шод мешаваду ба аёдат меояд, мебиннад, ки акси чашмдошт, холи бемор рӯ ба беҳбудӣ дорад; тағйироти вачоҳати ҳариф аз назари жарфбини шоири ҳасос ниҳон намоишонад ва дар ҳамин маънӣ шеъри пуртаъсири мегуяд.

Устод Улуғзода латофату таровати забони шевон тоҷикиро хуб ба ҷилва оварда тавонистааст:

«Ба ин ҳамла сипоҳи Баҳром тоб наёвард, сафҳояш гусаст, қалбгоҳаш шикӯф шуд ва бөлҳояш дарид» (с. 452).

Дар асар роҳ ёфтани баъзе лаҳзаҳои баҳсталаб аз нигоҳи забону услуб як ҳодисаи табиӣ ба шумор меравад. Ягон-ягон ҷуни лаҳзаҳо дар «Достонҳои «Шоҳнома» вомерӯанд.

Дар сурати мавҷуд будани эҳтиёҷ нависанда таъбири тафсирталабро эзоҳ медиҳад, ки аз ин матлаб равшантар ошкор мешавад. Масалан, яке аз занони «хирадманду доно»-и гуштоспӣ, ки дар ихтоси дунман мондааст, тағйири либос карда бадар меравад ва ҳамин ҳолат, яъне тағйири либос кардани занак дар «Шоҳнома» *«ба кирдори туркон миёно бубаст»* гуфта шудааст, ки он барои хонандаи имрӯза чандон равшан нест. Аз ин рӯ, адиб овардааст:

«ба тан пӯстин ва ба сар телпаки намадин, ба по мӯзаи чармихонӣ пӯшида, худро ба қиёфани сипоҳӣ арҷоспӣ дароварда (...) бадар рафт» (с. 263).

Дар ин пора «оч» (устухони фил) носазо «чӯб» номида шудааст.

«Фиристода шаклҳои (дар «Шоҳнома» «мӯҳра»—Р. М.) сарбозони пиёда, аспҳо, филҳо, рухҳо, шох ва фарзину аз ҷӯби оч тарошидашударо бар рӯи тахтаҳо чида назди Нӯширавон гузошт» (с. 347).

Дар «Шоҳнома»-и мансур аҳён-аҳён мисолҳои ба чашм меҳуранд, ки калима ё истилоҳи аз тақозои вазну кофия истифодашуда айнан оварда шудаанд, ҳол он ки дар гуфтугӯ муродифи он бештар ба қор меравад. Ҷунони, Рустам аснон шикор гӯрхареро сайд карду

оташе гиронда, «бар он оташи тез бирён-и кард» (ҷ. 2, с. 57); дар ҷои дигар: «чу бирён шуд, аз ҳам биканду бихӯрд» (ҷ. 2, с. 193). Ҳамин таъбири «бирён кардан» дар китоби мансур ҳам омадааст, ин ҷо «кабоб» мувофиқтар менамояд, зеро амали **бирён** дар зарфе сурат мегираду кабоб — бевосита дар оташ.

ТАСҲЕҲУ ТАКМИЛИ НАШРИ СОНӢ. «Достонҳои «Шоҳнома» аз ду китоб иборат аст. Китоби якум соли 1976 ва китоби дуюм соли 1977 дар нашриёти «Маориф» ба таъри расид, ки теъдодаш панҷоҳҳазорӣ буд. Асар ғавран ба фуруш рафт ва нигоранда наشري дуюми онро бо тасҳеҳу такмил омодаи ҷоп намуд, ки дар нашриёти номбурдан Тоҷикистон соли 1986 дар як ҷилд ба таъри расид. (теъдодаш чихил ҳазор нусха).

Хеле сахву нуксонҳое, ки ҷопхона дар наشري аввал роҳ дода буд, бартараф гардидаанд, ҷунончи: наشري аввал:

«Аммо агар мегирам, то ки Сиёвуш ба паймоншиканӣ нангин нашавад,— ман баъдан аз Зобул ба Тӯрон сипоҳ меронаму бо гурзи хорошикан тобиши офтобро ба Афросиёб тира мегардонам» (к. 1, с. 163).

наشري сонӣ:

«Аммо агар ба давом додани ҷанг маҷбур шавем ман гуноҳро ба худ мегирам, то ки Сиёвуш ба паймоншиканӣ нангин нашавад,— ман баъдан аз Зобул ба Тӯрон сипоҳ меронаму бо гурзи хорошикан тобиши офтобро ба Афросиёб тира мегардонам» (с. 195).

Мисоли дигар. Нашри аввал:

«Аз он сӯ Хусрави Парвиз савора бар аспи сиёҳи зарринситоми зирехпӯш, тоҷи заррини мурассаъ ва ғавҳару ёқут бар сар (...) пеш (к. 2, с. 185).

Нашри дуюм:

«Аз он сӯ Хусрави Парвиз савора бар аспи сиёҳи зарринситоми зирехпӯш, тоҷи заррини мурассаъ ба ғавҳару ёқут бар сар (...) пеш омад» (с. 430).

Боз як мисол. Нашри якум:

Яке аз атрофиёни Баҳром, ки марди доно ва суҳангӯе буд, бо ин мақсад шабонгоҳ ба қароргоҳи душман рафт ва нисфишабӣ баргашта ба Баҳром хабар овард, ки бисёр сарбозони эронӣ (?) ба ин сӯ гузаштан доранд, лекин пеш аз разм аз сипоҳи худ ҷудо шудан наметавонанд (к. 2, с. 188).

Нашри дуюм:

«Яке аз атрофиёни Баҳром, ки марди доно ва суҳан-

гӯе буд, бо ин мақсад шабонгоҳ ба қароргоҳи душман рафт ва нисфишабӣ баргашта ба Баҳром хабар овард, ки бисёр сарбозони эронӣ хоҳиши ба ин сӯ гузаштан доранд, лекин пеш аз разм аз сипоҳи худ ҷудо шудан наметавонанд» (с. 433).

Боз як мисоли дигар. Нашри аввал:
«аз с. 813 то 733» (к. 2, с. 143).

Нашри сонӣ:
«солҳои 813 — 833» (с. 360).

Як гурӯҳи калони калимаю иборахоро нигоранда худ таҳрир кардааст, чунончи — нашри аввал:
«шаб ба ту чӣ тавр гузашта» (к. 1, с. 138).

Нашри сонӣ:
«шаб ба ту чӣ тавр гузашт» (с. 169).

Нашри аввал:
«тоҷ бар сар ниҳод» (к. 1, с. 33).

Нашри сонӣ:
«тоҷ бар сар гузошт» (с. 30).

Нашри аввал:
«Рустамро бишносад» (к. 1, с. 130).

Нашри сонӣ:
«Рустамро бишносад» (с. 161).

Нашри аввал:
«пушт менамояд» (к. 2, с. 164).

Нашри сонӣ:
«пушт менамоёнад» (с. 410).

Нашри аввал:
«мақомгоҳашро аз ҷангалзор ба кӯҳсор кӯчонида, пайтахти худро дар ин ҷо устувор кард» (к. 1 с. 5).

Нашри сонӣ:
«мақомгоҳашро аз ҷангалзор ба кӯҳсор кӯчонида, пайтахти худро дар вай устувор кард» (с. 5).

Нашри аввал:
«қадаре осонтар гардид» (к. 1, с. 61).

Нашри сонӣ:
«осонтар гардид» (с. 5).

Нашри аввал:
«ҷӯшидани шир» (к. 1, с. 6).

Нашри сонӣ:
«душидани шир» (с. 5).

Нашри аввал:
«аз қасди душманон» (к. 1, с. 6).

Нашри сонӣ:
«аз ҳучуми душманон» (с. 5).

- Нашри аввал:
«торикиро пароканда» (к. 1, с. 6).
- Нашри сонӣ:
«торикиро мепароканад» (с. 6).
- Нашри аввал:
«тавоноиро аз падар ба мерос гирифта буд» (к. 1, с. 7).
- Нашри сонӣ:
«тавоноиро аз падар мерос гирифта буд» (с. 7).
- Нашри аввал:
«меҳтару кеҳтар» (к. 1, с. 37).
- Нашри сонӣ:
«калону хурд» (с. 34).
- Нашри аввал:
«мешикофид» (к. 1, с. 86).
- Нашри сонӣ:
«мешикофт» (с. 82).
- Нашри аввал:
«ду гӯшаиро мисли ду ханҷари обдори душман рост карда медавид» (к. 1, с. 103).
- Нашри сонӣ:
«ду гӯшаиро мисли ду ханҷари обдор рост карда медавид» (с. 133).
- Нашри аввал:
«як падару як модар» (к. 1, с. 34).
- Нашри сонӣ:
«як падару модар» (с. 30).
- Нашри аввал:
«қас натавонист (...) бишносад» (к. 1, с. 34).
- Нашри сонӣ:
«қас натавонад бишносад» (с. 30).
- Нашри аввал:
«тоб мегирад ва боровар мешавад» (к. 1, с. 73).
- Нашри сонӣ:
«тоб гирад ва борвар мешавад» (с. 67).
- Нашри аввал:
«ту чун офтобӣ, ки ба нури худ хокро арҷманд гардондӣ» (к. 1, с. 146).
- Нашри сонӣ:
«ту чун офтобӣ, ки ба нури худ хокро арҷманд мегардонӣ» (с. 177).
- Нашри аввал:
«шахлҳои (...) тарошидашударо бар рӯи тахтаҳо ҷо ба ҷо гузошта назди Нӯширавон гузошт» (к. 2, с. 129).

Нашри сонӣ:

«шаклҳои (...) тарошидашударо¹ бар рӯи тахтаҳои назди Нӯширавон гузошт» (с. 347).

Ҳамаи мисолҳо гувоҳанд, ки дар таҳрири сонӣ сухан равшану равону пурратар шудааст.

Гоҳе номи фаслҳо низ тасҳеҳ ёфта, равонтар шудааст, масалан:

Нашри аввал:

«Ситезаи Рустам» (к. 1, с. 123).

Нашри сонӣ:

«Қаҳри Рустам» (с. 154).

Нашри аввал:

«Тарси Афросиёб дар хоб. Ошти хостани ӯ» (к. 1, с. 158).

Нашри сонӣ:

«Ошти хостани Афросиёб» (с. 190).

Нашри аввал:

«Биму ҳароси Арҷоси» (к. 2, с. 50).

Нашри сонӣ:

«Тарсидани Арҷоси» (с. 271).

Нашри аввал:

«Рустам боз ба ҷанг меояд» (к. 2, с. 101).

Нашри сонӣ:

«Набарди дуввуми паҳлавонон» (с. 322).

Дар достони набарди Баҳроми Чӯбина ва Хусрави Парвиз лаҳзаи қорзори ҷанговарон ҳаст, ки дар наشري аввал (к. 2, с. 203 — 205) бо як номи «Разми паҳлавонон» ба ду тақсим карда шудааст. Азбаски такрори сарлавҳа ба ду фасл сунъӣ менамуд, нигоранда онҳоро дар наشري сонӣ (с. 448 — 451) муттаҳид сохтааст.

Дар наشري сонӣ аз аломатҳои ёвар ҳам пурсамартар истифода шудааст, чунончи омадани тире дар сарлавҳаи «Пармуда — хокони нав» (пеш: «Пармуда хокони нав»), албатта, дар фаҳмиши осонтари хонандаи навҷавон кӯмак мерасонад. (Дар омади сухан ночор бояд гуфт, ки дар аксари кулли интишороти Душанбе аломатҳои китобатӣ дуруст риоя намешавад; гоҳе маъниҳои аксу номатлуб ҳам ҳосил мешаванд).

Дар наشري аввал хеле калимаю истилоҳоти имрӯз каммаъмул аз тафсир берун монда буданд, дар таъби охир эзоҳ ёфтаанд, чунончи: «сиёҳгӯш» (навӣи гурбаи ёбӣ), «хвард» (хӯрд), «муаррифӣ кардан» (шинос на-

¹¹ «Тарошида» сабуктар метобад.

мудан), «*кеш*» (мазҳаб), «*пайк*» (косид), «*диранг*» (охистагӣ), «*яздон*» (худо), «*Ноҳид*» (Зӯҳра), «*ҳомун*» (водӣ), «*парнийён*» (харир) «*зӣ*» (сӯи), «*гарданкашон*» (чанговарон), «*туз*» (матон нафис), «*муасфар*» (заъфарони ёбой), «*пур*» (писар), «*век*» (вой ба холи ту), «*родӣ*» (олиҳимматӣ), «*або*» (бо), «*гаши*» (фаровон) «*знёд*» («*зиндагӣ кунад*»), «*хур*» (офтоб), «*кундовар*» (чанговар), «*сутур*» (асп), «*гавз*» (чормағз), «*гоз*» (қайчӣ), «*эдар*» (дар ин ҷо), «*жӯпин*» (найзан кӯтоҳ), «*мушкӯ*» (ҳарамсаро), «*ойин бастан*» (зинат додан), «*барзан*» (маҳалла), «*подош*» (мукофот), «*ҳижабр*» (шер), «*газоф*» (беҳуда), «*ситудан*» (мадҳ кардан), «*кадхудо*» (хонадор), «*бароз*» (сир), «*пос*» (посбон), «*ғанавидан*» (ғанаб рафтан), «*сутӯҳ*» (дармондагӣ), «*гусистан*» (буридан), «*родмард*» (диловар), «*мулозимат*» (хизматгорӣ), «*муқозимат*» (муқобилат), «*пижӯҳидан*» (чустан), «*кӯҳа*» (коши зин), «*коно*» (гӯл), «*маниш*» (номус), «*маншур*» (фармон), «*ашқарӣ*» (сурхи зардтоб), «*ромииш*» (роҳат), «*наххос*» (ғуломфурӯш), «*қайфар*» (чазон кирдори бад), «*намаксуд*» (гӯшти намакзада), «*боб*» (падар), «*қабо*» (либоси пешкушода), «*шорсон*» (шахристон), «*тунбал*» (найранг)...

Файзи асосии нашри дуюм, дар назари мо, иловаҳои навин аст. Нигоранда ҳикоеҳои зеринро афзудааст, ки аз як тараф, асар мукамалтар шуда бошад, аз тарафи дигар, дostonҳои пешин равшантар шудаанд:

1) «Қиссаи шоҳ Ковус ва ҷанги Мозандарон» (с. 96 — 106),

2) «Хафт хони Рустам» (с. 106 — 119),

3) «Қори Қайковус дар Барбаристон ва дигар дostonҳо» (с. 119 — 122),

4) «Ба занӣ гирифтани Ковус духтари шоҳи Ҳомоваронро» (с. 122 — 131),

5) «Достони Баҳроми Гӯр» (с. 373 — 403).

Бешубҳа, бе ин дostonҳо, алалҳусус Хафт хони Рустам ва Баҳроми Гӯр «Шоҳнома»-ро пурратар тасаввур кардан имкон надишт.

Як қисми хеле ббарзиши иловаҳои навинро пораҳои соқинома ташкил додаанд.

Дар «Шоҳнома» пораҳои бисёри соқинома хастанд, ки ҷоири бузург дар онҳо таассуроташро аз ҳалли зидият ё пайдоишу равиши он, анҷоми воқеа, андешаҳои

худо роҷеъ ба ҳастию зиндагӣ, ҳаёту мамот, шодию андӯх, некию бадӣ, донишу ҷаҳл ва амсоли инҳо баён намудааст; муҳимтарин лаҳзаҳо ва ҳолатҳои зиндагии худро низ ба қалам додааст. Нигоранда дар наشري дубораи шоҳасари мансур аз баъзеи чунин пораҳои лирики хуш истифода кардааст. (Аз ҷумла мурочиат шавад ба саҳифаҳои 222, 381 — 382, 396). Дар натиҷа асар ҳам шавқовартар шуд, ҳам ҷанбаи маърифатӣ афзуд, ҳам ба асли табиӣ худ наздиктар гашт.

Дар наشري дуюм нигоранда гоҳе тавзеҳи бевоситаи худро низ ҷоиш доништааст. Чунончи, тафсири шоистае (с. 401 — 403) ба ҳақиқат ва оқибати «коммунизмӣ ҳаёли»-и Маздаки бузург муфиди хонандагон омадааст.

Қоғазу сифати табъи наشري аввал беҳтар буду наشري сонӣ пасттар. Аммо ҷои он дорад, ки гилае аз ороиши асар пеш оварда шавад. Нашри аввалро расом К. Туренко ороштааст. Бо зернавишташон мутобиқ наомадани аксари расмҳоро ҳамли ҷопхона кунему «дарди бахайр» донем, мавҳумию каммаънигии расмҳо тоқатнопазиранд. Ҳатто расме ҳам ҳаст (к. 1, с. 96 — 97), ки онро ба хонандаи навҷавон умуман нишон додан мумкин нест. Ба ёд оред мулоқоти аввалини Рудобаю Золи Зарро. Рудоба болои коҳ. Мӯйҳои дутобашро поин мекартад, то Золи Зар онро дошта боло барояд. Аммо Зол мӯйҳоро мегираду мебӯяду мебӯсад ва қаманд бар кунгура меафканад... Аммо дар расм мӯи Рудобаро Зол бо пояш кӯрдилони паҳш карда истодааст. Бинанда аз ин расм ҷӣ ибрат гираду ҷӣ ҳаловат барад?

Ҳайрият, ки ба наشري дуюм ин навъ тасвиротро илова нанамудаанд. Аз будани ҷизи ғачу зарарноки завқуш набуданаш, бегумон, авлост.

Ҳазор сол пеш, дар «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ» гуфта шуда буд, ки наққошон ба «Қалилау Димна» тасвирҳо афзудаанд, ки аз он ҳикояҳо ҳам ба дидан ва ҳам ба хондан хуш меоянд. Хонандаи кунҷков ҳақдор аст бипурсад, ки он ағъанаҳои ниёгон имрӯз кучо шуда бошанд?..

Ташнагии оммаи хонандагон, хосса навҷавонон, тақозо дорад, ки наشري сеюми «Достонҳои «Шоҳнома» ҳарчи зудтар ба майдон ояд. Умед ҳаст, ки қоғазаш нағзтар, сифати табъаш беҳтар, тасвироту ороинаш маънидортару лоиқи «Шоҳнома», ҳамчунин теъдодаш бештар хоҳанд шуд.

ФАРОВАРД. Дар анҷом рочеъ ба муваффақияти нигоранда сухан рондан маънӣ надорад, зеро аён аст, ки устод Улуғзода аз ўҳдаи вазифаи худ ба хубӣ баромадааст. Чонз аст, ки ин ҷо дар бораи як арзишӣ зоҳиран назарногири Достонҳои «Шоҳнома» сухан ба миён оварда шавад.

Кори устод Улуғзода дар асоси матни нӯхчилдаи «Шоҳнома», ки дар нашриёти «Ирфон»-и Душанбе (солҳои 1964 — 66) ба вуқӯ пайваста буд, сурат пазируфтааст. Ў аз хошия, яъне матнхое, ки дар поварақаҳо оварда шудаанд, низ фоида бурдааст. Мо шартан хостем, ки матнҳои хошиявиро аз китоби мансур хориҷ кунем, — нашуд: ё воқеа нопурра мемонад, ё зиддият ҳалдор мешавад, ё образ осеб мебинад...

Ҷихати исботи фикр ҳамагӣ як мисоли хурдакае оварда хоҳад шуд.

Мисол аз «Достони Баҳроми Гӯр» аст. Мехтаре дар базми Баҳроми Гӯр ба дараҷае маст буд, ки аспакӣ рафту афтид ва зоғе омада чашмони ўро кофту мехтар бимурд. Баҳроми Гӯр ин зулмро аз дасти май доништу онро ҳаром эълон кард. Баъди соли чавони навхона, ки қораш барор накарда буд, бо маслиҳати модараш аз шароби пинҳонӣ нӯшиду ҳам ба мурод расид, ҳам дар кӯча шери масти занҷиргусастан шоҳиро савор шуд. Дар чамъбасти ҳамин ҳикоят, ки май боз ҳалол эълон карда мешавад, нигоранда аз забони Баҳром овардааст:

«ҳар майхора бояд андозаашро донад ва чандон нӯшад, ки бар наррашер савор шавад, шер ўро ба зераш наорад, на чандон ки аз по афтода хобадӯ зоғи сиёҳ чашми ўро қанда барад» (с. 391).

Дар матни «Шоҳнома» (ҷ. 7, с. 458) қисми аввали сухани иқтибосшуда ҳаст, аммо қисми дуюмаш нест:

Ки чандон хӯрад май, ки бар наррашер
Нишинад, наёрад варо шер зер.

Лекин бе қисми охир (ки таъкидан ҷоп шудааст) чамъбасти ҳикоя ва ғояи асосии он нопурра хоҳанд буд ва ҳеҷ имкон надорад, ки Фирдавсии санъаткори фавқуллода бузург ҳамин нопуррагиро пай набурда бошад. Албатта, пай бурдааст, байте ҳам гуфтааст:

На чандон, ки чашмам кулоғи сиёх
Зи сар барканад масти хуфта ба роҳ.

Аммо ноширони «Шоҳнома» ин байтро дар ҳошия овардаанд. Сабаб ин аст, ки нусхаи муътамади Саид Нафисиро ба эътибор гирифта, ҳама гуна тафовути дигарро дар ҳошия ҷой додаанд. Табиист, ки эътимодноктарин нусха ҳам ҷои нокисе дошта метавонад ва, баръакс, нусхаи камэътибор низ метавонад дар ҷое матнро пурра гардонад. Бо мисоли фавқ, бешубҳа, ҳамин ҳодиса воқеъ шудааст. Зарур аст, ки матншинос дар ҷунин ҳолат таноби мантиқи бадеиро саҳт нигоҳ дошта бошад.

Баъди ҷоряк асри интишори ҷопи аввали Душанбе нашри дуюмаш оғоз ёфт. Мутаассифона, ин бор ҳамон матн собиқ тақрибан айнан ба таъб мерасад. Дар масъалаи ороишу сифати таъб ин аз вай пасттар аст; он бо тасвирҳои устодони гузашта музайян буд, ин аз онҳо холист.

Умед аз матнсозест, ки «Шоҳнома»-ро об карда хӯрад, аз асрори ҳамосасарой ва назокати забони порсии дариш ҷочикӣ аъло баҳраманд шаваду дар ҳар калимае бӯи Фирдавсро шиносад ва дар ҳосил матн дурусти «Шоҳнома»-и безаволро ба ҳаводоронаш ҳадя кунад. Дар ин кори ҷавонмардонаи пуршараф ба ӯ нашрҳои нави Маскаву Техрон кӯмак карда метавонист. Дар ҳамин қатор кори устод Улӯғзода низ манфиате дорад. Тавре ки як намунааш аз назар гузашт.

Инсоният торафт хирадмандтар шудан дорад. Хонандагони мо ҳам бояд пеш раванду хирадманд шаванд. Хирадро аз зиндагиву аз китоб мегиранд. «Шоҳнома» ҳазиниҳои бепоёни хирад аст. Ин сухан ҳавоӣ нест, онро обу оташи ҳазор соли гузашта исбот кард;

Бад-ин нома бас умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.

Фароварди сонӣ. Ҷон он низ дорад, ки ба як ҳодисаи андаке номатлуб дахл карда шавад. Ин ҳодиса «Шоҳнома»-ро «Книга царей» номидани донишмандону мутарҷимони русу аврупоист. Чунончи, академик Агафангел Крымский, профессор Евгений Бертельс, мутарҷим Силсилабону Лохутӣ ҳамин тавр зикр ва таънид кардаанд.

«Шоҳнома» номаи шоҳон аст ё шоҳи номаҳо?

Бегумон, шоҳи номаҳост, яъне Царь-Книга.

Ҳамон тавре ки русҳо Царь-Пушка доранд, Царь-Колокол доранд.

Ҳамон тавре ки имрӯз ҳам тоҷик амсоли ин таркибҳои сифати олии маънавиро фаровон истифода менамояд: шахбол, шахлаҷом, шахлут, шахнишин, шахной, шахруд, шахсавор, шахсуфа, шахтут, шоҳасар, шоҳбайт, шоҳбоз, шоҳбел, шоҳбулут шоҳбӯй, шоҳдору, шоҳдона, шоҳдухтар, шоҳкор, шоҳкоса, шоҳмард, шоҳпарда, шоҳпил, шоҳрағ, шоҳроҳ, шоҳриш, шоҳруҳ, шоҳтир, шоҳчин, шоҳчинор шоҳғазал...

Ин рӯйхатро ҳар хонандан тезхуш худ идома дода метавонад.

БОБИ ОХИР

САБАҚИ РОМАНИ МИЛЛИ

НИЯТИ НАВИСАНДА. Дар олами эҷоди бадеӣ низ мисли майдони қорзор қаҳрамонӣ содир мешавад. Саҳли мумтанеи Рӯдакӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ, «Маснавӣ»-и Мавлавӣ, ғазалиёти Ҳоҷа, эсори Абулмаонӣ, Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмад Махдумро чуз қаҳрамонӣ доништан чора нест. «Шоҳнома» ҳам, албатта, аз ҳамин ҳисоб аст.

Магар ин қаҳрамонӣ нест, ки Фирдавсӣ беш аз сӣ соли умрашро дар сари як асар сарф карда, калонтарин китоби манзуми адабиёти умумиҷаҳониро (ки ибтидо аз шаст ҳазор байт аст) ба дунё оварда, дар он таърихи бадеии халқашро дар ҳамбастагии узвӣ бо афкори фалсафӣ диди эстетикӣ нигоштааст?

Профессор Холиқ Мирзозода маҳорати нависандагии устод Улуғзодаро «баланд ва эътирофшуда» ба қалам дода¹², дар айни замон чунин изҳор кардаанд: «вале романи «Фирдавсӣ» (...) дар боби проблемагузорӣ ба дараҷаи асарҳои пешини адиб, алалхусс «Восеъ» нарасидааст». Ба ақидаи донишманди номбурда, нарасии асосии романи нави адиб дар заъфи проблемагузорӣ будааст: «Дар романи «Фирдавсӣ» проблемагузо-

¹² Х. Мирзозода. Романро проблема мебояд.— Адабиёт ва санъат, 1989, № 14 (6 апрель).

рӣ ба назар намерасад». Дар тафсири ин эътироз мунаккид гуфтаанд: «Роман дар мисоли саргузашти Фирдавсӣ мебоист дар партави фоҷиаи ҳалокати давлати марказонидашудан Сомониён эҷод мешуд, зеро дар он фоҷиаи эҷодию ғоявии Фирдавсӣ низ мавҷуд аст». Хулосаи Холик Мирзозода боз ҳам сахттар мебошад: «Холо роман тасвири муқаррарии тарҷуман холи шоир шуда мондааст».

Фикри донишманди мӯхтарам Холик Мирзозода баҳс ба миён меорад.

Въжеан ҳам нависанда проблемаи асосии романаширо аз авҷу суқути Давлати Сомониён насохтааст, зеро, ба пиндори мо, чизҳои аз он муҳимтареро пайдо кардааст, ки иборатанд аз муборизаи тезутунду ҳамешагии *некиву бадӣ, ростиву дурӯғ, адлу зулм, ҳақиқату ноҳаққӣ* ва амсоли инҳо. Гузориши масъала бар ин бунёдҳо арзиши замони асар ва мавқеи тарбиявии онро бе қиёс бардоштааст, чунки чигунагии зиндагиву ҳастӣ на танҳо дирӯз ба ин асосҳо вобаста буд, балки ин ҳамбастагӣ имрӯз ҳам устувор асту фардо низ устувор хоҳад буд. Дар пеши як халқ не, балки кулли халқҳо чунин аст. Ҳар як фарди бедор хоҳад дид, ки макру нопокӣ ҳар касе, алалхусус соҳибдастгоҳ чӣ мушкилот ба зиндагӣ овардааст овардан дорад.

Устод Сотимхон Улуғзода азм кардааст, ки моҳияти аслии «Шоҳнома»-ро аз тариқи бадеъ кушояд, ба хонандагон вонамояд, ки ин шоҳасар чаро аз ҳини пайдоишаш диққати ҳаман тоифаҳои ҷомеа, махсусан деҳқонону ҳунармандон ва зиёиёни пешқадамро ба худ кашидаасту чаро безаволӣ насиби он гардидааст?

«Фирдавсӣ» — асари эпикӣ мӯхташам буда, мавзӯю масъалаҳои бисёреро фаро мегирад ва дорони мазмуни васею мукаммалӣ таърихан дақиқ ва аз лиҳози бадеӣ ибратангез мебошад. Меҳвари ғоявии асарро ватанпарастӣ ташкил додааст, ки бесабаб намебошад. Фирдавсӣ дар вақташ аз фаросати баланд дарёфта буд, ки осоиштагии мардум узван вобастаи ягонагии кишвар ва устуворию адолати кулӣ мебошад, ҳамчунин, нороҳатии зиндагӣ аз парокандагии Ватан ва зулму тааддӣ меҳезад. Шоири бузург ба нияти пешгирии парешонии Ватан ва огоҳии ҳамватанон аз хорию залолати пешоянда «Шоҳнома»-и худро оғоз ниҳода буд. Пешбиниҳои талхӣ шоири покбин, мутаассифона, исбот шуд: парокан-

дагии кишвар шиддат кард ва «Шоҳнома» ҳанӯз ба поён нарасида Давлати Сомониён поён ёфт.

Шоире дар абадияти ватанпарвар ба ташбеҳ овардааст:

Ҳамчу Фирдавсӣ намирад ҳеч гоҳ
Ҳар ки аз ишки Ватан гӯё шавад¹³.

Рост гуфтааст шоир.

Ҳам фаҳмиши Сотимхон Улуғзода ва ҳам хусни тавачҷӯи Фирдавсӣ ба Сомониён аз нигоҳи амнияти халқу ватан асоси маҳкам доранд. Ба хотир орем, лоақал, намояндаи якумини ин хонадони шариф — Исмоилро, ки гуфтааст: **то ман бошам, бораи (девори) вилояти Бухоро ман бошам**, яъне то зиндаам, касе ҳад надорад, ки дасти тааддӣ ба раияи ман дароз кунад. Нависанда андешаи Фирдавсиро дақиқ ба қалам овардааст, ки «сарчашмаи диловарии сарбоз дар пайванди ногустагании **ӯст бо диёраш ва халқаш**»¹⁴ (Фирдавсӣ. — Душанбе: Адиб, 1988, с. 121).

Шоҳсутуни бинои осоиштагии мардум амнияти кишвар бошад, рухнхояш мавҷудияти адолат, устувории ҳақиқат, парастии илму ҳунар, эҳтироми инсон сарфи назар аз мансубияти мазҳабию тоифавиаш ва амсоли инҳо мебошанд. Ин ду ҳодисаи мутақод бебабаб нест, ки Фирдавсӣ, назар ба нигоштаи Сотим Улуғзода, бо супориши амири сомонӣ ба навиштани «Шоҳнома» сар мекунаду султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба танҳо подоши кироӣ намедихад, балки мефармояд, то шоири пири волоғухарро зинда-базинда тағи пой фил партоянд. Ин рафтори султон Маҳмуд дар ҳаққи Фирдавсӣ як ҳодисаи ҷузъӣ ва ё тасодуфӣ ҷаҳонгири номбурда набуда, балки бо қулли тарафҳои ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва ахлоқӣ мадании замон саҳт вобаста мебошад. Таҳқири шоири бузург, бочу хирочи қулфатбор, зардуш-тикушиҳо, хиндустонкушоҳо, фиску фасод, найрангу фиреб, ҷоплусӣ дурӯягиҳо ва монанди инҳо ҳама бо ҳамдигар узван алоқаманданд, ки сарҳалқаи ин силсила сиришти нопоки султон аст. Ин силсилаи сиёҳу манхус, албатта, оқибати нек надошт: султон дар замонӣ зиндагиаш ба лаънату дуои бадӣ мардумон гирифторме-шуда бошад, Фирдавсии аз ғазаби шох гурезон ба мағ-

¹³ Толиб Раҳматуллоев. Ҳар ки аз ишки Ватан гӯё шавад. — Комсомоли Тоҷикистон, 1988, 17 июль.

¹⁴ Таъкидҳо аз мо — Р. М.

зи чони мардум раҳ ёфту пинҳон шуд, шоҳасари офаридаи ӯ ба нукли маҷлиси хосу ом табдил гашт. Хулосаи бадени Сотимхон Улуғзодаро дар ин масъала бо як байти машҳури шоири асримиёнагӣ изҳор кардан мумкин аст:

Гузашт шавкати Маҳмуду дар замон намонд
Чуз ин ҷасона, ки нашнохт кадри Фирдавсӣ.

Партави ғоявии романи Сотим Улуғзода аз муборизаи ҳамешагии некию бадӣ ё рӯшноиву торикӣ, ки аҷлодони заковатманд аз тариқи образ **Хурмузу Аҳриман** номида буданд, равшан мегирад. Нависанда ҷабҳаҳои гуногуни ин муборизаро, ки хоҳу ноҳах омили ҳастӣ ва амал аст, табиӣ ва эътимодбахш намоиш додааст.

Дар тафаккури эстетикӣ мардум ақидае ҳаст, ки барои ҳар касе ҳамеша ва дар сари ҳар иқдومه ҳам парӣ (фариштаи раҳмон), ҳам дев (шайтон) якбораву якҷоя маслиҳатгаранд ва кас ташвиқи кадоме ро гӯш мекунад—ба ҳуди ӯ вобаста мебошад. С. Улуғзода ҳамин нуктаро, ки дар айни замон тухми ғоявии тамоми «Шоҳнома»-ро ташкил медиҳад, тавассути андешаи Фирдавсӣ чунин гӯшрас кардааст:

«Одамизода ба ақлу ҳуш, ки даромад, дар ибтидо сари дуруҳае қарор мегирад: роҳи хайр ва роҳи шарр. Ду ҳодиси роҳ. Хурмуз ва Аҳриман, яке ёро ба ин сӯ, дигарӣ ба он сӯ мекашанд. Он ки ҳодияш Хурмуз аст, Эраҷ шуд, ва он ки роҳбараш Аҳриман буд, Тур ё Салм гардид» (с. 13).

Далели барҷастае дар шинохти Хурмузу Аҳриман — масъалаи **чанги** дод ва **чанги** бедод аст. Фирдавсӣ, ки Рустам қаҳрамони чанговари идеалии ӯст, мегӯяд:

«Рустами ҷавонмард, покгинат ва некандеш байни чанги дод ва чанги бедод фарқ мениҳад: ҳар кӣ чанги дод мекунад, пирӯз мешавад, ва агар чанги бедод кард — шикаст меёбад. Бедодгар набояд пирӯз шавад ва агар шавад ҳам он пирӯзӣ барояш бадфарҷом хоҳад бӯд» (с. 101 — 102). Ин ҳикмат, ки **бедодгар набояд пирӯз шавад**, маънии амиқи ҳамешагӣ дорад ва гӯё Фирдавсӣ мехоҳад диққати ҳар яке аз ҳамзамонони мо низ ба он кашида шавад, то сарвари муассиса, идора, донишқада, хоҷагӣ ва монанди онҳо аз рӯи одатҳои даврони қарахтию ғафлат бинобар хоҳири ақрабӣ, ши-

носой ва ё ҳусни таваҷҷӯхи хосан худ не, балки аз рӯи лаёқату ҳунар, донишу одоб ва сифатҳои ҳамадони худ интиҳоб шавад. Агар дар талоши сарварӣ бедодгар ё беҳунар ғолиб ояд, ин пирузӣ на танҳо барояш, балки бештар аз ҳама ва пештар аз ҳама барои муҳиташ бадфарҷом ҳоҳад буд.

Ҳаким Фирдавсӣ андешан худро идома медиҳад ва бо такрорҳо таъкид менамояд, ки «*Чанги дод чанг барои ҳифзи кишвари худ, ҳуқуқи худ ва шарафу номи худ аст аз таҷовузи бегонагон; чанги бедод чангест ба тамағи кишвари дигарон ё барои ғорати дорони он-он. Чангҳои бедод кори шохони беҳирад аст. Хирад бародари дод аст, ҷое, ки хирад нест, дод нест*. Рустам ҳатто дар чанги бедод мағлуб шуданаширо аз ғолиб шудан беҳ медонад (...)» (с. 102). Барои хонандагони замони ҳозира равшан аст, ки чанги Бузурги Ватанӣ барои ҳалқҳои қаҳрамони советӣ чанги дод буду барои фашистони таҷовузгар чанги бедод.

Назарияи даҳ аҳриман (дев)-и Фирдавсӣ, ки аз инҳо иборатанд, ҳамеша аҳамияти бузурги тарбиявӣ доранд, зеро имрӯз ҳам, фардо ҳам воситаҳои асосии касби камолоти иҷтимоии шахс мебошанд; **оз** (тамаъ), **ниёз** (талбандагӣ), **рашқ**, **хашм**, **нанг** (беномусӣ), **кина**, **наммомӣ** (хабаркашӣ), **нопоқдинӣ**, **носипосӣ** ва **бедонишӣ** (с. 141).

«Фирдавсӣ» романи миллист. Аз тасвири воқеа ва кушониҳои гирехҳо, таҷассуми ақидаву ғояҳои нек, ҷиғанагии образи характерҳо, афту андом, гуфтугӯ ва нишастухези персонажҳо ва хоҳазо рӯи милли хувайдост. Ин масъаларо боре канкрет тасаввур кардан хоҳем, манзараи мухтасареро пеши назар орем:

«*Ширини бечора дар кунҷаки айвон рӯ ба девор карда ба ҳоли раҳмангезе нишастаасту падари хашмигаш ҷӯб ба даст болои сараш истода ӯро дашином медиҳад. Модар ҳам дар паҳлӯи Ширин нишаста буду меғирист — аён буд, ки аз калтаки падар ҳимоя мекунад. Занак ба ҳурмати Фотимабону бархоста ӯро бо таъзим истиқбол кард, мард ҳам ҷӯбаширо партофта хиҷолатомез аз сари духтараш дур шуд*». (с. 234). Ширин рӯ ба девор нишастааст, зеро аз бӯсан Бобакаш шарм медорад; ӯ гиряву тавба намекунад, чунки ҳам аз рӯи одоб нест, ҳам пушаймон нест; падар хашмолуд аст: масъала сари ору номус меравад, аммо духтарашро калтакборон намекунад, зеро падар духтарро наме-

занад; модар дар паҳлӯи духтар балоғардони ўст, зеро модар меҳрубон аст; ў меғирьяду ба шавҳараш муқобил намекунад, чунки ҳилофи одат аст; бо омадани Фотимабону гирех якбора яла мешавад, зеро хоҳири меҳмон азим бузург мебошад...

Адибон, донишмандон, ҳакимон ва умуман фарзандони бузурги халқе «миллатчӣ» ба маънои манфиаш, яъне бадхоҳи қавму миллатҳои дигар, буда наметавонанд, чунонки модардӯст ҳеҷ гоҳ душмани модарон нахоҳад шуд. Фирдавсӣ ҳам инсонпарвари бузург буд. С. Улуғзода ҳам ўро ҳамин тавр ба қалам додааст. Ба ин маънӣ аз романи «Фирдавсӣ» ду лаҳза барои мулоҳиза пешниҳод хоҳад шуд. Яке — аз сӯҳбати Фирдавсӣ бо ҳоким Аскофист, ки писари ў Масъуд ва духтари насронӣ бо ҳамдигар дил баста «ба кӯи сарбаستا даромада саргардон мондаанд». Дар сарӣ ҳамин мушкилот ҳаким Фирдавсӣ гузаштаи озодтари тоисломиро, ки худ тимсоли ин мочароро дар қиссаи «Зол ва Рудоба» баён кардааст, хотиррасон мешавад: «Дар замонҳои қадим, пеш аз зуҳури ислом, издивоҷ дар мавриди ихтилофи мазҳаб мамнӯъ набуд, ё ки бо фармони шох раво мешудааст» (с. 88). Яъне мувофиқи диди шоири бузург дар масъалаҳои асосии зиндагӣ, ки ташкили оила аз ҷумлаи онҳост, на танҳо ихтилофи қавму миллат, балки ғуноғун будани дину мазҳаб ҳам набояд мусодима шавад. Дигаре — аз мувоҳисаи ҳаким Фирдавсӣ бо шоири араб Мутаваъӣ ва шоирони арабизабону арабипарастӣ аслан тоҷик Абӯмузаффарӣ Балхӣ ва Ибни Абдулмалики Бустӣ. Мутаваъӣ ба Фирдавсӣ ҳаво-баландона хитоб мекунад, ки «чаро ашъори арабӣ намегуед?» Ҳаким бо тамкине, ки ҳоси ўст, ҷавоб медиҳад: «ҳоҷат набуд, меҳостам ашъори маро ҳаммеҳанони ман (...) бихонанд ва бифаҳманд». Мутаваъӣ дар ҳаво баландтар меравад ва меғӯяд, ки ҳаммеҳанони шумо ҷуз як идда олимону фозилон, ки худ арабиро медонанд, «ҳама бесаводон ва ҷоҳилонанд». Шоири гуманист посухи муносиб медиҳад, ки «арабони бесавод ашъори арабиرو ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд». Мутаваъӣ оташ меғирад: кӣ ҳақ дорад, ки аҷамиро бо «араб, ки ҳамнажоди расулиллоҳ аст ва Қуръони маҷид ба лисони вай нозил шудааст», баробар, ҳатто аз вай баландтар гузорад?.. Хуллас, ба ин баҳс ду шоири номбаршудаи тина-

тан камбағали тоҷик шарик мешаванд ва тарафи Му-
тавваъиро мегиранд. Абӯмузаффар тан медиҳад, ки
«форсӣ ширин аст, вале ба вай фақат гӯинома мета-
вон навишт ва хонд, аммо забони ҳикмат ва маонии
фасеҳу балеғ арабист» (с. 147). Ибни Абдулмалик, ки
назар ба характеристикаи мӯҷази нависанда, «каҷбаҳс
ва тундгӯӣ буд», луқма мепартояд, ки «ҳар кӣ мунки-
ри ин нукта бошад, нодон аст». Ҷавоби мантиқии Фир-
давсӣ ба ин андешаи носавоби Ибни Абдулмалик чу-
нин аст:

«шумо, ҷаноб, забони модарии худро бад дида, за-
бони бегонаро бар вай тарҷеҳ додаед, ин монанди он
аст, ки кас аз модари худ рӯй гардонаду модарандар-
ро хуш қунад, ва чунин кас бешак бадсиришт ва бад-
гавҳар аст» (с. 148).

Дар асоси ҳамин ду лавҳа ҳам хулосаи равшан ба-
ровардан мумкин аст, ки шоири бузург, аз як тараф,
ҳам патриоти асил асту ҳам интернационалисти бузург,
аммо аз тарафи дигар, душмани ашаддии маҳдудияти
назар ва миллатбадбинист — хоҳ он аз берун бошад,
хоҳ аз дарун.

Мавзӯи романи Сотимхон Улуғзода ба таърих ман-
суб аст: рӯзгори ҳаким Фирдавсӣ ҳазор сол пеш аз айё-
ми мо гузаштаст. Фирдавсӣ ҳам ҳамосаи худро на дар
бораи замони худ, балки доир ба ҳодисаю масъалаҳои
таърихи замони пешин эҷод карда буд. Аммо ин чу-
нин маънӣ надорад, ки дар ин ду асар замонҳо аз ҳам-
дигар мунқатеъ бошанд.

Аз «Шоҳнома» метавон чунин дарёёфт, ки назми
воқеоти замони қуҳан ба хотири раҳнамонист дар ҳал-
ли масъалаҳои имрӯзу фардо. Ибратангез аст, ки ҳа-
ким Фирдавсӣ ҳазор байти навиштаи Дақиқии шоирро
ба асарн худ дохил карда, дар айни замон чанд эрод
мегирад ва аз ҷумла меғӯяд: аз ӯ нав нашуд рӯзгори
қуҳан яъне, агар ба таъбири имрӯза гӯем, Дақиқӣ мав-
зӯи таърихро бо замони ҷории худ вобаста накардааст.

Сотимхон Улуғзода ҳамин масъаларо зимни гуфту-
гӯи Фирдавсию Фаррухӣ эътимодбахш нишон додааст.
Чунончи, Фарруҳии маддоҳи султон Маҳмуд хитобан
ба Фирдавсии дostonсаро аз ҷумла меғӯяд:

«Аммо, рост бигӯям, устод, чаро шумо ин ҳама ис-
теғдоди беназирро сарфи фасонаҳои қуҳан сохтед, як
бор ҳам ба дарбори султон наёмадед ва мадҳи ӯ нагуф-
тед, магар султони муаззами кишваркушӣ, динпано-

ҳи кофиркуш, адолатпеша ва раиятпарвар сазовори он нест, ки шоирон бо ҷону дил мадҳаш гӯянд, вассофаш бошанд, ҷокараш бошанд ва камтарин лутфу марҳаматашро тоҷи сар бикунанд? Банда якчанд мадеҳаш шуморо, ки дар «Шоҳнома» ба султон гуфтаед, хондам, маълумам шуд, ки шумо дар мадеҳа гуфтан сабки хо-се доштаед ва алҳақ устод будаед».

Ҳаким дар ҷавоб ҷунин мегӯяд:

«Чун «Шоҳнома»-ро ба номи султон кардам, мадеҳае чанд ба он зам карданам лозим буд,— гуфт Фирдавсӣ ва баъд аз сукути кӯтоҳе суханаширо давом дод: — Чун тааммули айёми гузашта кардам, донишам, ки он чи шумо «фасонаҳои куҳан» мегӯед, пур аз панду ҳикматанд, ибратомӯзанд. Одамии бояд ниёғони хешро бишносад, то бидонад, ки ҳудӣ ӯ кист ва ба ҷаҳон баҳри чӣ коре омадааст? Бидонад, ки неки чист ва бадӣ чист, одамият чист, мурувват чист? Меҳнатдӯстӣ биёмӯзад, некандешӣ ва некхоҳӣ биёмӯзад. Аз ин рӯ, банда бостоннома нигоштанро аз мадеҳасароӣ азло донишам, агарчи ҳосили ин шугл ба ҷуз бечорагиву бенавой нест. Инро беҳ аз он донишам, ки суханро «фақат сарфи мадҳу сано бикунам» (с. 153).

Ҳамин маънӣ дар мавриди дигар — зимни муколамаи султон Маҳмуду шоир ҳам таъкид ёфтааст. Подшоҳ иқрор аст, ки сухани Фирдавсӣ «олист» ва «Шоҳнома» «устодона нигошта» шудааст, аммо вай ҳам ақида дорад, ки он «фасона аст, ҳадиси куҳан аст». Ба ин ақида ҳаким ҷунин ҷавоб мегардонад:

«Шоҳам, агар гуфтори банда бечост, аз карами ҳу-моюни бахшоиш меҳоҳам. Дар «Шоҳнома» агарчи су-хан аз бостонзамон меравад, онро ҳадиси куҳан ё фа-сонаи куҳан наметавон гуфт. Дар ҷаҳон ҷизҳое ҳастанд, ки кӯҳна шудан надоранд; панду ҳикмат, андарз ва ибрате, ки аз пешиниён ба пасояндагон мерасанд, ҳа-меша наванд. Ҳар чӣ дар он рӯзгорон аз он ниёғони мо ба зуҳур омадааст, ҳоҳ нек ва ҳоҳ бад, ҳоҳ хато, ҳама пандомӯз аст. Бузургон гуфтаанд, ки таърих до-ниш мефизояд ва панду ибрат парварандаи хирад аст. Банда бо ҳамин эътиқод ранҷи сиёпанҷсоляро таҳам-мул карда «Шоҳнома» нигоштам» (с. 192).

Муроди Сотимхон Улуғзода низ аз таълифи рома-ни таърихӣ тарҷуман ҳолии «Фирдавсӣ» таълими ҳам-замонони ҳуд ва хонандагони пасоянда будааст, то ба-рон хушбӯрона қадам ниҳодан дар зиндагӣ аз рӯзгори

гузаштагон сабақ омӯзанд, рафтори савобашонро ба кор банданд, аз кирдору пиндори нодурусташон парҳез намоянд, «аз таҷрибаи рӯзгор баҳра бигиранд, то баҳри дафъи ҳаводис ба кор ояд».

Яке аз муҳимтарин ҳадафҳои устод Улуғзода нишон додани моҳияти «Шоҳнома» ва эътибори рӯзафзунӣ тоифаҳои гуногуни халқ ба ин асари безавол будааст. Шӯхрати «Шоҳнома» нисбатан барвақт, ҳанӯз таълифи он ба анҷом нарасида сар мешавад. Обрӯи он пеш аз ҳама дар миёни толибилмони мадраса оғоз меёбад, пас ба маъракаи мардумони оддӣ меафтад, дар ҳалкаҳои ҳунармандон хонда мешавад, ба базмҳои ҳосаи ҳокимону амирон ҳам роҳ меёбад. Нависанда шавқу рағбати мардумро ба ҳамоса дар ҳама ҷо — дар Божу Тобирон, Ҳироту Бағдод, Ғазнию Омул ва ғайра гаштаю баргашта таъкид намудааст, ки асоси маҳкам дорад. Ҷолиби диққат аст, ки «Шоҳнома»-ро деҳқонону ҳунармандон, зиёни пешқадам, ҳокимони равшанзамир бо дилу ҷон қабул мекунанд, гӯяндаашро болон данда мегузоранд; шоирони ҳасуди нотаъонибин, ҳокимони кӯрдилу сиёҳкор ночор ба даҳои шоир тан медиҳанд; танҳо ду-се муллобашараю шоиртарош, ки умуман имони устувор надоранд, ба муқобили шоҳасар ва соҳиби он ошӯб мебардоранд.

Ҳаким Фирдавсӣ шоҳасаре офарид, ки на танҳо миёни аҳли меҳнату ҳунар мухлисон дорад, балки онро ашрофзодагон низ бо завқи том мутолиа мекунанд. Лаҳзае ба ҳамин маънӣ аз мубоҳисаи гарму ҷӯшони духтарони қадраси Унсурӣ, Асҷадӣ ва Бӯсаҳли Хучандӣ фароҳам омадааст, ки нависанда онро дар мушоҳидаи маликушшуарои дарбори султон Маҳмуд нигоштааст, чунончи:

«Унсурӣ аз он гуна шавқи духтарон ба достони ишқи Фирдавсӣ (Достони Зол ва Рудоба — Р. М.) мутаассир шуда ба меҳмонсарои худ баргашт. Ба дилаш меғуфт, магар қасидаҳои ӯро бо он ҳама маъниҳои ҷамилу фикрҳои бикр ва ташбиҳоти балиғу шево, ки дар онҳост, мардумон, духтарон, ҷавонон бо ҳамин гуна шавқу ҳавас мехонанд? Оё он қасидаҳо дар эшон ҳамин навъ эҳсосот, шавқу шӯр меангезанд, ҳамин навъ мафтуниву дилбохтагӣ эҷод мекунанд? На. Онҳо фақат дар маҷлиси шоҳ, вазирон, аъён ашроф хонда мешаванд ва шояд аҳёнан дар маҳфили фозилони шеърдӯст ҳам» (с. 179).

Унсурию Фаррухӣ барин шоирони тавонои дарбор, ки бугзу ҳасад дар мағзи ҷонашон хона дошт, аризи аслии «Шоҳнома»-ро ночор эътироф мекунанд. *«Ба Фирдавсӣ инсоф бояд дод, ҳақиқатан устодона гуфтааст, — эътироф кард Фаррухӣ. — Эъҷоз кардааст»* — мегӯяд Унсурӣ сухани ӯро бурида (с. 180).

Нависанда шоеъ шудани анъанаи неки шоҳномахони ро борҳо мухтасаран ва ё батафсил зикр карда, хулосаи асоснокеро ҳам баён намудааст, ки *«То он замон ҳеҷ китобе ин қадар ба дили мардумон нанҷишта буд»* (с. 261).

Мартабаи «Шоҳнома» ба дараҷае буд, ки султон Маҳмуд натавонист онро ошкор рад кунад, бинобарин барои ҳамосаи ҳам мазмунан ва ҳам шаклану ҳаҷман беназир бист ҳазор дирам подош фиристод. Аммо ин қадриношиносӣ шӯҳрати «Шоҳнома»-ро ва соҳиби онро афзуду нақост. Шоирӣ таҳқирдида инъоми шоҳонаро ба навқари хазинадор, ходими ҳаммом ва шарбатфурӯш бахшид, дар ҳаққи султон Маҳмуд, ки *«на кеш дорад, на ойину дин»* ва азбаски *«андар табораи бузургӣ набуд, наёраст номи бузургон шунуд»*, ҳаҷвӣи сӯзоне эҷод карду номи Маҳмудро абадан дар таърих нақш кунонд, аммо ба нотандиҳиву дунҳимматӣ.

Султон шоирӣ қабирро нашинохту нанавохт, балки таҳқир кард. Чаро? Ҳар кас ҳар чиз мегӯяд. Ҷунончи: — султон аз фазлу фаросат дар бисот камтар дошту қимати аслии «Шоҳнома»-ро надонист;

— султон зирак буду дарёфт, ки «Шоҳнома» ба нафъи ӯ нест, балки иборат аст аз ситоиши Эронӣ эронӣён;

— тамоми вақти султон вақфи лашкаркашиву кишваркушоӣ буду барои мутолиа фурсат намеёфт;

— султон ба гуфтаҳои маликушшуаро Унсурӣ ва махсусан вазир Майвандӣ бовар мекард, инон бошанд аз ҳасаду ғурури нафс ҳақиқати «Шоҳнома»-ро пинҳон медоштанд;

— султон аз Фирдавсӣ ситониши самимона ва хушмаду тамаллук ҷашмдор буду аммо ин чизҳо аз Фирдавсӣ зоҳир нашуд...

Тақрибан ҳамаи ин тафсирухоро аз романи «Фирдавсӣ» дарёфттан мумкин аст. Шояд ҳар яке аз инҳо, яке камтару дигаре бештар, сабаб шуда бошад.

Маҳмуд, ҳамон султон Маҳмуд, ки «пои номуборакаш ба дарё мерасид, дуд мебаровард» ва ба забон ги-

рифтани номи Фирдавсро қатъиян манъ карда буд, хини лашкаркашии ёздаҳумаш ба Ҳиндустон аз вазири худ Ҳасанаки Микол ҳамин як байтро шунида:

Агар чуз ба коми ман ояд ҷавоб,
Ману гурзу майдону Афросиёб

аз ҷаври кардаи худ дар ҳаққи Фирдавсӣ пушаймон мешавад ва *«сила чихил ҳазор динор»* мефиристад, ки он суҳанофаринро дарёб намекунад.

Сотимхон Улуғзода ба роман чунён анҷоме насб кардааст, ки он хусни хотима аст ва ба масъалаи номбурда оид мебошад: *«Аммо табдили назари ҳам султон Маҳмуд ва ҳам дигар бадхоҳони Фирдавсӣ аз таъсири афкори халқ буд, ки шоирро дӯст медошту медорад ва ин дӯстдорӣ дар тӯли ҳазор сол ҳеҷ кам нашуда, балки ҳамона меафзояд»* (с. 268).

ОБРАЗҲОИ АСАР. Дар роман силсилаи калони образҳои бадеӣ эҷод шудааст, ки сарҳалқан он образи ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ мебошад.

Фирдавсӣ дар роман аз ҳар ҷониб чун шахси зиндаи воқеӣ намудор мегардад, вале пеш аз ҳама ӯ шоир аст, шоири ҳаким, шоири ҳақиқат ва халқ. *«Ҳар гоҳ ки ба ҳучраи худ даромада сари мизи таҳрираш менишаст, ташвишҳои зиндагиро дар паси дар мегузошт»* (с. 44).

Нависанда шарҳи ҳоли қаҳрамонашро мисли адибони кашолсухан пурраю муфассал, бо гурезҳои бешумора баён накарда, балки аз марҳалае шурӯъ менамояд, ки вай аллакай марди баркамол асту зан (Фотимабону), писару духтар (Хушангу Манижа) дорад ва дар ҳучраи пешгоҳи боғаш солҳост, ки *«Шоҳнома»* менависад. Устод Улуғзода романиро бевосита аз даври ни пурҷӯшу хурӯши зиндагии шоири бузург ва ибтидои мочароҳии сершумори ӯ сар карда, муҳимтарин масъалаю ҳодисоти ҳаёти пешини ӯ, аз қабили шавқу рағбат ба таърихи куҳану қорӣ, ташвиқи Абӯмансури Муҳаммад ба таълифи *«Шоҳнома»*, ҷустуҷӯи манбаъҳои қисса, пурсукови қиссадонони Хироту Бухоро ва ғайраро ҷо-ҷо дар мавриди худ ишора намудааст.

Соҳибасар халқияти маводи *«Шоҳнома»*-ро дуруст таъкид кардааст. Фирдавсӣ асари безаволи худро дар асоси қиссаҳои хаттию шифоҳии мавҷуда, ки мардум асрҳо, шояд ҳазорсолаҳо инчониб доир ба ҳодисоти таърих, панди рӯзгор, ҳамчунин орзуо омили мифоло-

гии худ эҷод кардааст, ба арсаи сухан мекашад. Аммо бояд эътибор дод, ки кори Фирдавсӣ танҳо ба риштаи назм кашидани қиссаҳои тайёр набуд. «*Маро лозим меояд, ки,—* меғӯяд Фирдавсӣ дар сӯҳбати Хусайни Кутайб,— *аз анвои ривоятҳои ҳар як дoston беҳтаринашро баргузинам ва сипас ин беҳтаринҳоро аз ҳар гуна зиёдатӣҳо, берабтиҳо ва ғайруҳу тоза, ноҳамвориҳоро ҳамвор кунам, ҷоҳои холиро пур кунам, миёни воқеаҳо равобити ботиниашонро дарёбам ва барқарор созам, маъно ва мафҳуми онҳоро бичӯям. (...) Хулоса, маҷмӯи ривоятҳо моддаи хоме беш нестанд*» (с. 58). Навишанда ҷои дигар — зимни мулоқоти Фирдавсӣ бо вазир султон Маҳмуд Исфароинӣ — хулосатан таъкид мекунад, ки «Шоҳнома» «*ифодаи андешаҳои шоир ва ҳақим дар бораи масъалаҳои рӯзмарраи замон ва ҷавобҳои ба он масъалаҳои дунёвӣ будааст*» (с. 108).

Маълум, ки «Шоҳнома» оsonакак ба дунё наомадааст. Фирдавсӣ сиву панҷ соли умри азизи худро барои он бахшидааст. Ҳамосасарони бузурги дигар ҳақим Низомӣ машаққати эҷодро бо кӯҳ кандану ҷон кандан баробар мекунад. Устод Сотимхон Улуғзода ҳам борҳо кори Фирдавсиро дар таҳриру такмили асар ба қалам додааст. Аммо ранҷи шоири бузург дар офариниши образ ё тароши сухан аз роман мушоҳида намешавад. Ҳангоме ки ин маънӣ дар сӯҳбате суол шуд, ҷавоб омад, ки «мавод набуд». Яъне азбаски худуди ҳуҷчат ҷун меёри тасвир дар роман қарор гирифтааст ва бинобар он ки на Фирдавсӣ ва на ягон муаллифи дигари пешин дар бораи ранҷу машаққатҳои эҷоди «Шоҳнома» чизе нагуфтааст, ин ҷиҳат дар роман ҳам сарфи назар шудааст. Ин маврид шояд усули ҳуди Фирдавсиро, ки ҷои холии қиссаҳо аз ҳазинаи таҳайюли худ киёсан пур кардааст, ба қор бурдан авлотар мебуд.

Фирдавсӣ бақои халқу миллат ва пойдорӣ давлатро дар ривоҷи сухани неомӯзи бадеӣ мебинад, мағзи суханро бошад дар ҳикмати таърих пайдо мекунад. Соҳиброман мақсаду идеали шоири бузургро аз ҷумла зимни муколамааш бо вазир зираку тирадили султон Маҳмуд Майвандӣ ин тавр ифшо кардааст:

«*Аслан манзури шоҳони Сомонӣ аз тарҷимаи «Худойномак» ва назм кардани он чӣ будааст?*

— *Таърихи пуришукӯху шавкати Аҷамро аз фаромӯшии нигоҳ доштан, ойину донишу фарҳанги ниёгонро зинда ғардонидан, аз таънаи арабон, ки аҷабиёнро аз худ*

таст ва фурӯмоя мешуморанд, халос шудан. Ҳамин буд, ки Оли Сомон шуарои форсизабонро мепарвариданд. Рӯдакиро мепарвариданд, зеро вай арабро ба фасоҳату балоғати сухани форсӣ иқрор мекунонд, забони таъни арабро мебаст. Алҳақ ҳамин тавр ҳам кард. Банда ҳам хостам дар пайи ин мақсуди олий хизмате, ки дархури тавони ман бошад, бидунам ва дар ин кори хайр саҳме дошта бошам» (с. 158).

Меғӯянд, ки улвияти ният аз улвияти ҳиммат аст. Шоирӣ бузург аз камали ҳиммати худ тухми нияти олий дар дили бузург кишт. «Маънӣ ва мақсади ҳаёташ, мавҷудияташро дар шоҳкитоби ояндаи худ медид. Азму ҷазми он дошт, ки ҷаҳони Аҷами кайҳо ғавтидари зинда гардонад ва ҳам забони модариашро ҷунон қувату пояндагӣ бахшад, ки то абад ҳеҷ як қувваи беруна ба вай футур расонда натавонад. Ин кори ҳудро бузург ва муқаддас медонист ва ҳозир буд, ки тамоми умр, тамоми нерӯи тану рӯҳ, тамоми хираду донишу заковаташро фидои он созад» (с. 44). Фирдавсӣ баъди ранҷи бедареги бисёрсола ба мақсадаш мерасад. «У дар рӯи Замин ҷунон як кохи муаззаме аз назм барафрошт, ки завол ҳаргиз ба он роҳ намеёбад, дар замин тухми бебаҳое, ки исмиаш Сухан аст, кишт» (с. 242). Худи Фирдавсӣ нағз медонад, ки «Ин кишти ҳамешасабз, ҳамешазой, ҳамешабаруманд» аст, вале маҳзун аст, ки он «ба худӣ ӯ чӣ ҳосиле овард?» Мутаассифона, баръакси адолат — «Нокомӣ, номуродӣ овард» (с. 242). Мисли ин ки дар биёбони регистон боғе бунёд карду ба ҳосил расонду аммо худ чизе наҷашид. Ҳомӣни муқтадири шоир — Абӯмансури Муҳаммад, Ҳусайни Қутайб, Абӯалии Аскофӣ ва Исфарионӣ — ҳама худ ба нокомӣ аз миён рафтанд, ки ин бешак ба коми шоир таъсир мекард.

Зимни образи Фирдавсӣ Сотимхон Улуғзода ба як масъалаи зоҳиран назарногир, вале ҳаётан ҳамеша муҳим: муносибати волидону фарзандон дахл карда, онро дуруст ҳал намудааст.

Шоир аз вафоти новакти писараш дарегоғӣ карда, аз ҷумла навиштааст:

Маро буд навбат, бирафт он ҷавон,
Зи дардаш манам чуи тани беравон...
Магар ҳамроҳони ҷавон ёфтӣ,
Ки аз пешӣ ман тез биштофтӣ?

Ин писар, ки мебоист падарро «зи бадҳо» «дастгир» мешуд, аммо хӯн бад дошт, аз ин рӯ Фирдавсӣ бо алам ишора кардааст:

Хаме буд хамвора бо ман дурушт,
Барошуфту якбора бинмуд пушт.

Сотимхон Улуғзода дар асоси ҳамин ишораҳо муносибатҳои падару писарро тафсиلى эътимодбахши бадеӣ додааст. Хушанг,—нависанда писари Фирдавсиро чунин номидаст,—чавони коҳилу камфаросатест, ки шояд натиҷаи эрка тарбият диданаш бошад, «ба ӯ таъна мезад, ки чаро умри худро ба қиссанависӣ зоғ кардӣ, дар мадҳи ҳокимон қасидаҳо навишта силаю ато нагирифтӣ?» (с. 97). Чои дигари роман сари ҳамин ҳолат андешаи шоир чунин сабт ёфтааст, ки ҳар гуна хонандаро ба изтироб ҳоҳад овард:

«Монанди ҳар падари дигар Фирдавсӣ ҳам орзу дошт, ки дар пириаш писари ягонаи ӯ такагоҳаш мешавад, аммо аз бахти бад Хушанг ҳатто баъди задор шудану фарзанд ёфтаниш ҳам айёшиву ҳарзагардии худро тарк накард. Ба шугли мулкдорӣ, ба қорубори рӯзгор на майле дошт ва на лаёқате. Ба болои ин вай мудом аз падариш шикоят мекард, ки умри худро сарфи қиссанависӣ карда, ҳама кори дигарро як сӯ гузошт ва оқибат ҳоли хонаводаро ба табоҳӣ овард; ба падар таънаҳо мезад, ки чаро ту ба чои қиссаи пардозӣ бесуд қасидаҳо ба номи ҳокимон нагуфтиву намегӯӣ ва аз онҳо монанди фалону фалон шоирони қасидагӯӣ бахшишӣ атоҳо намегирӣ, ки агар чунин мекардӣ, имрӯз мо шояд ба нозу неъмат мезистем. Ин таънаҳои фарзанди носипос бар дили хастаи падар захмҳои дарднок мезад. Аламнок аст, вақте ки фарзандон аз мақсуду омили волидайн бегонаанд ва онро намефаҳманд» (с. 71).

Устод Улуғзода муаммои фарзанди ношоиста ва падари ноқомро баён карда, роҳи (ба фикри мо, ягонаи) ҳалли онро ҳам ишора намудааст: ба Фирдавсӣ то охири умраш Абӯ Дулаф ва махсусан Бобак писарвор хизмат мекунанд. Яъне адиб гуфтанист: фарзонае, ки ҳастии худро батамом ба халқу саодати вай бахшидааст, падари халқ асту ҳамаи фарзандони неки мардум фарзандони ваянд. Таваҷҷӯҳ фармояд, ки Фирдавсӣ ба Абӯ Дулафи ровӣ чӣ мегӯяд: «ту ба ман ҳамчу фарзанди худам арҷмандӣ, Абӯ Дулаф, ман дар ин ҷаҳон аз ҳеч

кас ин қадар некиҳо, ин қадар сидқу вафодорӣ надидам, ки аз ту дидам, миннати ту дар ду ҷаҳон бар гардани ман аст» (с. 230 — 232). Ҷаҳон, назар ба андешаи Фирдавсӣ, бе чунин одамони софдилу меҳрубон «сард, хушк, берӯҳ мебуд. Барои ҳамин гуна мардумон зистан, «Шоҳнома» офаридан меарзид» (с. 232).

Нависанда ба ин масъала беҳуда эътибори ҷиддӣ намодааст. Пӯшида нест, ки дар замони барҷомондагӣ ва ғафлат одамони бисёре носазо маълумот (саҳехтараш: диплом), унвону мансабҳо ва мақоми раҳбариро ишғол карда, кулли соҳаҳои зиндагӣ, махсусан маънавиёти мардум зарбаҳои қорӣ заданд, зеро азбаски аз ўҳдаи иҷрои шонстан вазифа намебароянд, вазифаю мартабаро сӯиистифода намуда, барои манфиатҳои худ наздиконашон ба қор бурданд. Қисми зиёди инҳо зодагони қалоншавандҳо буданд (ва ҳастанд), ки ба туфайли падару амаку тағо ба мартаба носазо расидаанд.

Баръакси Хушанги сангиндилу кўтоҳандеш Манижа меҳрубону оқила нигориш ёфтааст. Нависанда ўро тибқи фаҳмиши урфии тоҷикон, ки духтар меҳрубонтар аст, оғаридааст.

Доираи образи Фирдавсӣ чун падар хеле васеъ мебошад. Ў на танҳо саробони фарзандони худ асту ғамии онҳоро меҳўрад, бо Бобаку Абдуллоҳ, кудакони Равшан, фарзандони Аббоси бофанда низ падарвор ғамхор аст; инчунин вай ин ташвиши муқаддас, вале гаронро ҷиҳати қалонсолони нотаъону бепаҳлоқ низ мекашад. Магар ташвишҳои Фирдавсиро барои наҷоти Аббос аз зиндон, барои аз хирочи вазнину ноҳақ раҳо қунондани мардум, хонадор кардани шоири бенаво Найсони, ҳиссиёти пурандӯҳи ўро аз шиканҷаи ваҳшиёнаи бандиён дар Бағдод, қушторҳои султон Маҳмуди ғазнавӣ дар Хуросону Ҳиндустон ва амсоли онҳоро магар ташвишу ҳиссиёти падарона шумурдан мумкин нест? Ин беғумон аз ҳиссиёти олии падарист. Афшурдаи сухан чунин аст, ки устод Улуғзода ҳақим Фирдавсиро чун падари халқ нишон дода тавонистааст. «Падари халқ» — ба маънии халқии тоҷикинаш, ки падарро бинобар саҳтигуру бурдбор ва меҳрубону дурандеш буданаш падари бузургвор меғўянд ва табиист, ки ба ин мартабаи олии ҳар як падар мерасад.

Як нуқтаи хурдак, вале муҷаллову мусаффоии образи Фирдавсӣ шавҳар ва сарвари хонадон будани ўст.

У ба ҳамсараш муносибате дар ғояти покиву эҳтиром дорад, ки идоман анъанаи аҷдодон аст, чунончи расм буд, ки мард сабоҳ аз ҷой бархоста, дар ҷӯй шустушӯй карда, пас, ҷамъи офтобро меду салом мекард ва ба хонааш баргашта, дуруди ҳамсарашро пазируфта, дастӣ ўро мебӯсид. Нависанда дар фасли «Шабӣ эҷод» лавҳае сохтааст, ки аз он муҳаббати шоир ба ҳамсараш ва ниёзманднаш ба лутфу меҳрубониҳои фариштавори ў, аз як тараф, ақлу фаросат, ҳунари баланди созандагиву навозандагӣ, ҳамкориҳо ва тасаллиҳои Фотимабону ба шавҳари азизаш, аз тарафи дигар, ҳубу хотирнишини чилвагар мешаванд. Фотимабону дар асар хеле кам дучор меояд. Гӯё аз даричае чехраи гарме ӯ намоён мегардаду халос. Аммо ин чехраи гарм бо рахшониаш дар дилу дидаи бинанда абадан нақш мебандад. Ба офаранда муяссар шудааст, ки ҳам дар хилкати занона, ҳам дар сиришти модарӣ, ҳам дар маснади инсонӣ, ҳам дар мақоми ҳамсарӣ бо санъатқоре як образи идеалие офарад. «Идеалӣ» донишманди ин образ на ба он маънист, ки хонанда дар ҳақиқати Фотимабону шубҳа орад. Балки аз ин лиҳоз аст, ки дар зиндагӣ ба марди эҷодкор ёр шудани чунин зани мувофиқ кам иттифоқ меафтад. Пайдоиши асарҳои гениалие, ки «Шоҳнома» низ аз ҳамин зумра мебошад, ҳақиқатеро ба исбот мерасонад, ки вучуди занона ҳамчун Фотимабону ниҳоят пазиру аст.

Хислати Фирдавӣ чунон барҷаста бунёд ёфтааст, ки баъзе ҷиҳатҳои онро, чунончи олиҳимматию сарбаландӣ ва ба ҳолату ҳодиса баҳои сазовор дода тавонистани ўро ишора накардан мумкин нест. Фирдавӣ ҳарчанд мӯхтоҷии моддӣ мекашад, аммо бе даъвати расмӣ ба ҳузури ҳоким Асқофӣ намеравад, хангоми вохӯрӣ такаббури ўро хис мекунаду дастони вайро намебӯсад: «*нафси асилзодаи аҷамӣ ва шоири номӣ ба риёву тамаллуқ тан намедод*» (с. 77). Ровӣ аз қироати «Шоҳнома» ҷизе пайдо мекард, «*хушнависон бо нусхабардорӣ ва фурӯши баъзе дostonҳои шоир музде меёфтанд, шоири асилзодаи ҳимматбаланд*» «аз «*ҷаканафурӯши*»-и асараш ор мекард, агар аз ҷое музд таклиф шавад ҳам қабул наменабуд» (с. 72). Сархамӣ барои Фирдавӣ бо марг баробар аст. «*Назди шоҳи беҳираду бедониш, худкома, настфитрат, ҷаҳолатпешаи маърифатқуш сар ҳам кунам? Хошо!*» — меғӯяд Фирдавӣ дар ҷавоби маслиҳати Ҷавҳарӣ (с. 247). Ин навъ далел-

хон аз ҳиммати олии Фирдавсӣ гувоҳидиҳанда дар роман бисёранд. Ҳақ бар ҷониби нависанда аст, ки ин тарафи ҳислати қаҳрамони худро таъкид намудааст: шоире, ки аз миёни халқ рӯйидасту миёни вай зиндагӣ дорад ва барои вай эҷод мекунад, шахсе, ки аз ҳосили замини худ гузарон мекунад, аз касе муттаҳам намешавад ва ҳаргиз тамаллуқ нахоҳад кард. Зинда аз ин, дар бораи ин масъала ҳуҷҷати таърих ҳам ҳаст: Фирдавсӣ силаи султониро пурра ба дигарон бахшид.

Бузургии асосии бузургони ҳар як замон иборат аз он аст, ки эшон ба ҳама гуна ҳодисаю масъалаи марбути ахлоқ фарҳанг, сиёсат ва ғ. баҳои муносибтаринро дода метавонанд. Фирдавсӣ низ дар тасвири устод Улуғзода чунин шахсе мебошад. Ё, сарфи назар аз он ки Фарруҳи озораш додааст, истеъдоди вайро эътироф карда, дар қудрати шоирӣ ҳатто баробари устод Рӯдакӣ мешуморад, дар айни замон қашшоқии ғоявии осори ӯро дар мадди аввали назар гузошта, аз ҳадар рафтани ин истеъдод афсӯси ботинӣ меҳӯрад.

Яке аз масъалаҳои нозуки садаи бистум — муносибат ба адабиёти дарборию динии замони гузашта мебошад. Солҳои аввали ниқилоб таҳти шиори «фарҳанги пролетарӣ» мункирони умуман осори гузашта сарбардоштанд. Дартар бо ин айбе, ки кулли китобҳои замони гузашта бо расмӯлхати Куръон якест, ҳарифон ба китобсӯзию баобандозии кулӣ гузаштанд. Хайрият, сониян дар солҳои шастум насиме ба таърих вазид, пасон соли 85-ум омаду айёми қилро аз ҳамин ҷудо кардан ва сафедро сафеду сиёхро сиёҳ гуфтан фаро расид. Фирдавсӣ, албатта, аз дарбор дур буд, вале хоҳу ноҳу бо масъалаи дарбор дучор мешуд. «Медонам, — мегӯяд ӯ, — шоиронро тангдастӣ ба мадеҳа гуфтан во-медорад» (с. 63). Яъне шоирон на аз рӯи ҳавову ҳавас, балки аз ночорӣ ба ситониши ҳокимони замон камар мебанданд. Аммо ин эътирофи Фирдавсӣ чунин маънӣ надорад, ки шоирӣ бузург мадеҳасароии маҳзро сафед мекарда бошад. Не, то ҳадди имкон роҳи гурез ҷустанро авло медонад, «барои маоши зиндагӣ, — идома медиҳад ӯ, — оё мумкин набуд, ки шуглеву касбе пеш ги-ред?» (с. 63). Маҳз бо кӯшиши Фирдавсии бузург Найсонии қасидасарон ноком аз мӯҳтоҷиву мубталой раҳо меёбад: «бачаҳои маҳалларо ғун карда фаррошхонаи назди масҷидро рӯбӯчиин кунанд, ба фарши он пахони бурё андозанд, пораи намадери ҳам дар пешгоҳи хо-

на густурда, худ бар он нишасту омӯзгорӣ оғоз кард» (с. 66). Ин шуғл, аблатта, файзи бисёре дошт: ҳам кӯдакон савод мегиранд, ки он чароғи маърифати мухит аст, ҳам шиками Найсонӣ кути лоямути ҳалоле пайдо мекунад, ҳам дилаш равшан мешавад...

Хулоса, Фирдавсӣ дар назари хонанда на танҳо ҳамчун як шоири бузург ва ҳаким, балки чун як шахси фаоли замони худ ва ғамхори афтодагону бечорагон низ намудор мегардад. «Аслан шумо барои «Шоҳнома»-и худро ба султон гузаронидан омадед ё додхоҳӣ аз ҷониби қаҳтзадагон» — бо итоб мепурсад хоҷа Майвандӣ аз Фирдавсӣ. Вазирӣ золим ситезаи худро идома медиҳад: «қаҳтзадагон ба тавассути ҳокимон ва дигар муътабарони вилоятҳо арзашонро ба давлатхона мерасонанд, ҳолати он нест, ки шоире бо ин чизҳо худро дарди сар диҳад.

— Чаро дарди сар бошад, ҳазрат? — гап гардонд Фирдавсӣ. — Агар бошад ҳам, дардҳо ҷунон бисёранд, ки ҳазрат, боз ин як дарди тоза зам шавад, боке нест» (с. 159).

Фирдавсӣ миёни анбӯхи одамоне зиндагӣ ба сар мебарад, ки аз нуктаи назари мансубияти синфӣ ба ҳокиму маҳкум, ё худ истисморкунандаю истисморшаванда тақсим шаванд ҳам, аз рӯи моҳияти сиришти фардӣ худ ба одамони неқ ва бад ҷудо мешаванд. Сотимхон Улуғзода назарияи қолабии моҳи беайбу образи бедоғро ихтиёр накарда, тарзе образҳо офаридааст, ки, метавон гуфт, ҳар яке сириштан тарию хушкӣ ва гармию сардиёт. Ҷунончи, султон Маҳмуди золим оқибат ба ҳақиқат тан дода, бузургии Фирдавсиро эътироф мекунад; Аскофӣ ҳокими мутакаббири золим қадри «Шоҳнома»-и Фирдавсиро хуб мешиносад; ё худ Хусайни Кутайбӣ ҳоким ва Исфарзинӣ вазир барин соҳибмансабонӣ фозилу гавҳаршинос дар зулму ғасб фаришта нестанд. Фирдавсӣ агар ба амире, масалан, султон Маҳмуд нафрати сӯзон дошта бошад, ба амири дигар, ҷунончи Абӯиброҳими Исмоили Мунтасир, хусни тавачҷӯхи гарме мепарварад, зеро аввалӣ «ҷаҳолатпешаи маърифаткуш» бошад, дуюмӣ «дониипарвар» ва «шоир» мебошад. Принсипи баргузидаи нависанда тибқи ҳақиқати зиндагист, зеро шахс на бо мансабу ҷоҳи худ, на бо унвону фиркавияташ, балки бештар аз ҳама бо рафтору кирдор ва ҳунару пиндори худ ба ҷомеа таъсир мерасонад ва байни мардум нуфуз пайдо меку-

над. Фирдавсӣ азбаски шахси эҷодкор аст, аз меҳрубониҳои ҳамсараи, аз садокати дӯстонаи илҳом мегирад; дар аснои танҳои тангдиль одамони некро ба хотир меораду рӯҳаш сабук мешавад. «*Гуфтори ботинӣ дар бораи Абӯ Дулаф ва ҳисси миннатдорӣ аз Абӯбақри Исмоил ҳаёли шоирро ба дӯстони дигараш касид, вай Муҳаммади Лашкарӣ, Ҳусайни Қутайб, Шарафуддини Моҳак, Абӯсаъди Манишурӣ, Ҳамидуллоҳи Найсонӣ, Салоҳиддини Дуредгар, ҳатто Аббоси Шодобӣ ва саройбони қобулиро ба ёд овард*» (с. 232).

Нависанда хангоми офариниши образ ба ягонагиву яклухтӣи ҷанбаҳои гуногуни характер, портрет, гуфтор ва амсоли инҳо эътибори ҷиддӣ додааст. Яъне миёни рафтору кирдор, сиристи афту пиндори персонажҳои роман ҳамбастагии маҳкаме мавҷуд мебошад. Чунончӣ, «*шоҳзодаи ҷавон ва лашкаркаши ҷасур*» Мунтасирӣ номбурда, ки қаҳрамонона «*бо истилоғарони мамлакаташ мечангид*», шоир ҳам буд ва дар шеъраш на ҳусну ҷамолу бӯсу қанор, балки тирӯ қамону қорзорро ситониш мекард:

Гӯянд маро: зи ҷӣ рӯ хуб насозӣ
Маъвоғаи оростави фарши муллаван?
Бо наъраи гурдон ҷӣ қунам лаҳни муганнӣ?
Бо пӯяи аспон ҷӣ қунам маҷлиси гулшан?
Ќӯши маю нӯши лаби соқӣ ба ҷӣ қор аст?
Ќӯшидани хун бояд бар айбан ҷавшан!
Асп асту силоҳ аст маро базмғаҳу боғ,
Тир асту қамон аст маро қолаву савсан.

БАДЕИЁТИ РОМАН. *Портрет.* Миёни насрнависони советии тоҷик Сотимхон Улуғзода беш аз ҳама ба портрети қаҳрамонону персонажҳои худ эътибор медиҳад ва муваффақиятҳои барҷаста дар ин соҳа ба даст овардааст. Хонанда хангоми вохӯрӣ бо персонаж зимини мушоҳидаи амалиёту гуфтори ӯ бо муҳимтарин нишонаҳои киёфани вай, ё либосу ҳаракатҳои ӯ шинӯс мешавад, пас, мувофиқи рафти воқеа ва гузашти замон ба тағйироти тақомулотии портрети вай низ мутаваҷҷеҳ мегардад.

Табиист, ки миёни портретҳои романи «Фирдавсӣ» ҷои марказиро ҳуди шоир ишғол менамояд. Нависанда тақрибан даҳ бор ба ҷузъиёти портрети Фирдавсӣ рӯ оварда, дар ҳосил киёфани муқаммалӣ хотирниши-

ни шоири бузургро эҷод намудааст. Хонанда бори аввал Фирдавсро мебинад, ки ӯ *«марди панҷоҳсолаи тануманди каллакалони паҳриш»* мебошад (с. 13). Андаке дертар ба унсурҳои нэмбурдаи қиёфаш шоир *«сарӣ дарозмӯй»* илова мешавад. Баъди чанде баробари *«рӯи пурриш»*, ки дар боло ишорае ба он шуда буд, ҷузъи муҳими *«пешонаи фарох»* зам мегардад. Ин унсурҳо хеле муҳиманд, аммо шахшудамонда нестанд, ҳамеша дар тағйиротанд.

Вазъи баъни портрет якхела бошад, дилгиркунанда сурат хоҳад гирифт. Сотимхон Улуғзода низ Фирдавсей (ва персонажҳои дигарро ҳам) факат аз нигоҳи худ баён накарда, гоҳе биниши дигаронро ба калам медиҳад. Чунончи, Фирдавсей дар назари Найсонӣ чунин намудор мегардад:

«Мударрис қариб як сол боз шоирро надида буд, ҳоло ранги зард, рухсораш ҷӯкида, ришӯ мӯйсари сафедгаштаву дарҳампечиди ва зоҳиран дер боз обу шона надидаи ӯро мушоҳида карда, дилаш ба ӯ месӯхт. Абои сафеди шоир дар китфаш ва дар остинаш ба қадри ним ангушт чок шуда ва ду ҷои паҳлуаш ҳам дарида буд» (с. 73).

Нависанда Фирдавсро аз назари ҳокими пастфитрати Хирот Олғунтош тавре нишон медиҳад, ки хонанда ҳақиқатро дар муқоиса мулоҳиза намояд: *«Ҳоким мӯйлаби шофшакли сиёҳу сафедашро тоб дода, ба сарутани шоир — ба аболи нимдошт ва масҳи ҳамчунин дошхӯрда, ба дастори на як бору ду бор аз ҷомашӯй гузаштаи ӯ чашм давонд»* (с. 115).

Усули мазкури қиёфасозӣ, яъне аз назари персонажи дигаре ва муқоисатан сохтани он, арзиши бисёре дорад. Масалан, аз пораи зерин сурати ду шоир — Унсурӣ ва Фирдавсей, аз як тараф, дар хотир саҳт нақш бандад, аз тарафи дигар, ин ду сурат дар фаҳмиши моҳияти ин ду образ, шинохтани олами афқору завқи эстетикӣ онон кӯмаки шӯиста мерасонад: *«Вай (Унсурӣ — Р. М.) марде синнаш аз панҷоҳ боло, фарбеҳи шикам-калон буд, ба тан ҷомаш ашрофонае аз порчаи мулаввани шуштарӣ ва ба по кафши муҷаллое аз чарми гаронбаҳо дошт. Пиришӯри тӯси бо пӯшоки содаи маъмулӣ, риши калони сафеду анбӯҳ ва чеҳраи аз машаққати сафар афсурда дар муқоисаи зоҳирӣ бо шоири дарбори ашрофсавлат монанди як нафар деҳоти од-*

дӣ менамуд, фақат чашмони меши хастаи бо нигоҳи ороми мутафаккирони аз соҳиби мағнавиёти фаровон ва андешаҳои амиқ будани ӯ хабар медоданд» (с. 133).

Хонанда Фирдавсро боз се бори дигар мебинад: як дафъа «хастаҳои рангарида», дафъаи дигар низ (дар назари Абӯбакр) «хастаҳо» ва бори охирин — аз назари Чавҳарӣ: «беморнамо, танаи коста ва ранги рӯи зарди гирифта» (с. 216, 236, 244).

Ҳарчанд дар «Фирдавсӣ» беш аз чихил портрет ба тасвир омадааст, аммо таъкид бояд кард, ки ҳеҷ яке тақрори дигаре нест. Ҳамчунин, ин ҳам равшан ба назар мерасад, ки ҳеҷ портрете тӯлонӣ набуда, балки ҳамагӣ аз якчанд унсури асосӣ фароҳам омадааст — чунончи: Абӯалии Симҷӯрӣ — «марди тануманди муғулсимо ва тунукриш» (с. 41), Абӯ Дулаф — «ҷавони миёнақади хушсурат, мешчашм, хату ришу мӯйлаби маҳин чехран сабзинаашро пӯшонда буд» (с. 48), Абӯбакри Исмоил — «мӯйсафеди лоғарандоми озодалибос, хушсимо ва нуронӣ» (с. 124), Майвандӣ — «марде ба назар панҷоҳу чандсолони тануманд, ришиёҳ ва хеле босалобат» (с. 155). Портретҳое ҳам воমেҳӯранд, ки аз ду калима — ду унсури хеле муҳим иборатанд — масалан: Қанбар — «сиёҳпӯсти мавзунқомат» (с. 78), Маншӯрӣ — «қаддарози қоқина» (с. 127), маҳрамбачаи Аскофӣ — «навҷавони духтармонанд» (с. 78), Лабибӣ — «миёнсолӣ ришдароз» (с. 136), навқари ҳазинадори султон — «солхӯрдаи паҳришӣ» (с. 217).

Портрети персонаж, яъне қиёфани зоҳирин вай, либос, шишту хез, тарзи суҳанронии ҳаракатҳои ӯ, мучаррад набуда, балки ҳар як унсури он маънии амиқ дошта, бо моҳияти аслии образ саҳт вобаста мебошад. Чунончи, қиёфани як персонажи манфӣ — ҳоҷиби Аскофиро мулоҳиза фармоел: «марди гуле, ки қулоҳи душоха бар сар, дар миёнаи камарбанди нуқракӯб ва ханҷари дарозе дар он овезон» (с. 78). Мисолӣ дигар: Ҳамдуллоҳи Найсонӣ — «марди қаднасти лоғарандом, бо ҷомаи дастори на он қадар покиза, рухсорани ҷӯкидаи риши паҳни ҷӯлида» (с. 60). Боз як мисол: «Саиси ҷулхундишӣ побараҳна ва ба як чашмаи гул афтода давои ба тавила рафт» (с. 236). Дар ҳар яке аз ин лавҳаҳо унсурҳои портрет аз касбу кор, мавқеи иҷтимоӣ ва шахсияти соҳиби он равшан гувоҳӣ медиҳанд. Аз чанд суҳан, ки дар муаррафии шоир Найсонӣ (аз ни-

гоҳи Фирдавсӣ) гуфта шудааст, на танҳо камбағалии ин шахс, балки мучаррадӣ-безании ӯ ҳам падидор аст. Барои пурқувват кардани ҳамин фикр як мисоли дигар нақл мешавад — қиёфаи ду нафар навқари султон Маҳмуд, ки дар таъкиби Фирдавсӣ дар Сараҳс ба Абӯ Дулаф бархӯрдаанд: «Аз онҳо яке миёнсол, дигарӣ аз ӯ ҷавонтар буд, калонӣ ғўл, сиёҳии риши анбӯҳаш гўё ки ба рӯяш қир молида бошанд, то зери ҷишмонаш хазид, дар пешонаш доғи калони захми уреб афтода буд; хурдӣ рӯйпахни бикипчақ буда, риши хокиранг ва тунуки тор-тор, мисли ин ки ҳар торро алоҳида ба занаҳдонаш овехта бошанд, дошт» (с. 235).

Дар якҷанд мавриди роман портрети персонаж «таракқӣ» мекунад, яъне дигар мешавад. Ба ин маънӣ тағйироти қиёфаи шоир Фаррухро мушохида кардан мумкин аст. Фаррухӣ дар ибтидо: «бас беандом ҷавоне буд, ҷомаш пасу пеш ҷок, дастори калони сағзивор бар сар, пояш бараҳна ва қафшаш дарида¹⁵» (с. 150). Аммо баъди хеле муддат, ки Фаррухӣ шоири дарбор мешаваду чун маддох эътибор пайдо мекунад, дар ҷунин қиёфа намудор мегардад: «Вай марде миёнсоли серриш, ҷишму абрӯ сиёҳ, қадаш аз миёна насттар, танааш пургўшту устухон буда, қабои аттобӣ (парчаи роҳроҳи абрешмӣ) бар тан ва дастори мурассаъ ба ҷавоҳирот аз матоғи кабудӣ нафис бар сар дошт» (с. 151). Ифодан «беандом» ки дар мавриди аввал омада буду он ҷо таъсири манфии казоӣ надошт, дар мавриди соёнӣ худӣ калима бевосита ҳузур надошта бошад ҳам, он мантиқан чун ҷамъбасти қиёфа фаҳмида мешавад. Миёни ботини образ ва қиёфаи персонаж ягонагии мустақкам мавҷуд мебошад: ӯ тавассути маддоҳиаш осорашро ҳамин навъ беандом карда буд.

Дар роман ҳолате ҳам дучор меояд, ки муаллиф персонажи худро ном нагирифта, бо як унсури барҷастаи портрети вай ўро ба қор мебарорад: «Дар дасти росташ (дасти ростӣ султон Маҳмуд — Р. М.) Майвандӣ ва дар ҷапаш пирамарди тануманди ришдарози ПАРЗАДАРУҶИ бар курсиҳои хурдтар ҷой гирифта буданд» (с. 187). Дар масъалаи қиёфаи ҳамин персонажи охирин ПАРЗАДАРУҶИ ҷолиб мебошад, аз ин рӯ, нависанда ўро бори дуюму сеюм «пирамарди ПАРЗАДАРУҶИ» (с. 187, 190) мегӯяд, бори чорум ҳолис ПАРЗАДАРУҶИ

¹⁵ Яке аз ду иборан охир барзиёд, менамояд.

(с. 190) ва дафъаи дигар чанбаи истехзоро пурзӯртар карда «*пиракии саллакалони ПАРЗАДАРҶ*» (с. 194) меномад.

Аз мисоли боло (намунаҳои дигар низ) равшан аст, ки майли нависанда ба тасвири истехзоомези портрет беш мебошад. Ӯ зимни баёни қиёфаи персонажҳои маҷмӯи чизе номаълумакак меораду зарофати портретро меафзояд.

Мисол. Бозаргон Ҳоҷӣ Абдурахим, ки тинати ханоти савдогарӣ дорад, ба Фирдавсӣ «*ҳамин ноқои савориатонро ба шумо пешкаш мекунам*» гуфта, дар дастурхони шоир шикам мечаронд, чун ба Ҳирот расиданд, на танҳо ваъдаи баҳшиширо фаромӯш кард, балки аз Абӯ Дулаф «*музди кирои ду шутурро*» ҳам пурра гирифт, чунин намуд дорад: «*дарозтанаи пойкӯтоҳ*» (с. 110). Ин ҷо ҳеҷ яке аз ду калима таҳқиромези маҳз нест, аммо дар тааммули якҷояи онҳо як одами нокиси хунуке пеши назар меояд.

Мисоли дигар. «*Як мансабдори (дарбори султон Маҳмуд — Р. М.) шикамғафс бо овози харошидаи рағдор хитобат сар кард. (...) Пас аз вай марде қаднасти паҳнрӯй ва барҷастачашм варақи қоғазе ба даст (...)*» (с. 129 — 130).

Боз мисол. Қиёфаи ҳокими чоҳилу бадахлоки Ҳирот Олтунтош: «*Ҳоким, марди ба назар панҷоҳу чандсолаи фарбеҳчусса, гарданкӯтоҳ, шофбурут, чашмони кабудтобаш барҷаста, бинии паҳнаш пачақ, бар танаи ҷуббаи аттобӣ — ҷомаи абраастари фарохи абрешимии роҳ-роҳ ва бар сараш дастори нишопурий, дар курсӣ нишаста буд*» (с. 115).

Боз як мисол. «*Марди настаки кӯсаи дастдарозе бо башараи пурочанг (...)*» (с. 31).

Гоҳе нигоранда истехзои портретро ба дараҷаи равшани карикатурӣ мерасонад — чунончи, як мисол: имом Абдуннабӣ «*марди миёнсоли ниҳоят қаддарозе буд, қадди Фирдавсӣ базӯр то нӯги риши ӯ мерасид. Он қадӣ дароз бо он риши дароз туғи мазорро мемонд*» (с. 22).

Табиист, ки дар муқобили чунин қиёфаҳои кароҳатангез адиб чехраҳои гарму дилкаш бештар офаридааст, ки намунаҳои он дар боло аз назар гузаштанд. Чиҳати таровати хотир ду чехраи дигар ёдрас мешавад. Бобак — писархонди Фирдавсӣ: «*ҷавони хандон-чехраи пайваस्ताбрӯ, хушфеъл, ширинзабон, ҷусту чо-*

бук» (с. 233). Усто Салоҳидин: *«марди солхӯрдаи хушсимо ва нуронӣ (с. 137).*

Ҳангоме ки портрет пайваста бо амали персонаж, махсусан бо характеристикаи иҷтимоиву фардии вай меояд, ҳам табиӣ намудор мешавад, ҳам барои барҷастагии образ кӯмак мерасонад. Ба ин маънӣ яке аз чехраҳои гарми роман — Моҳакро мулоҳиза кардан мумкин аст. *«Дар ҳамоно маҳалла, ки хонаи Маншурӣ он ҷо буд, Шарафуддини Моҳак ном пирамарди соҳибҷоҳе мезист, вай номи надими султон дошт ва шахси фозиле буд, сӯҳбати олимони ва шоиронро дӯст медошт. Ҳар гоҳ ки донишманд ё шоири мусофире, сайёҳе гузориш ба Ғазнӣ меафтид, Моҳак вайро ҳатман ба меҳмонӣ даъват карда мусоҳибаи мешуд; гоҳе ба чунин мусофирон дар хонааш манзил ҳам меод». Яъне навбараанда аввалан ба баёни хислати Моҳак бештар эътибор дода, баъдан мартабаю мансаби иҷтимоиаш, дар охири боз шахсияти ӯро ба қалам медиҳад: «Шарафуддини Моҳак надими амир Носириддини Сабуктегин падари султон Маҳмуд буд, вале акнун дар пири аз дарбор дур афтода буд, султон ӯро фақат ба хотири надими падариш будан гоҳ-гоҳ, сола як бор-ду бор ба дарбор даъват мекарду бас. Пирамард зарофат дошт, хушсӯҳбат ва базлагӯй буд». Баъди зикри муҳимтарин нишонаҳои характери Моҳак портрети мухтасараки ӯ баён мешавад: «пирамард ботанутӯш, чорпахлу, қадаш аз Фирдавсӣ як сар баландтар буд» (с. 142 — 143).*

Устои чехрасоз Улуғзода тағйироти портрети Моҳакро баъди шунидани шумхабари султон Маҳмуд дар бораи Фирдавсӣ хеле нозук ва мохирона нишон додааст, аммо бевосита не, балки тавассути мушоҳидаи оварандан шумхабар Унсурӣ: *«Ба Унсурӣ чунин намуд, ки хоҷа баъд аз кандани рангаш чехраи сиёҳчӯрдаи ӯ ғашта сиёҳтар шуд. Ҳам гӯё ки ӯро аз китфаи зер карда бошанд, ҷуссаи ҳамид, ҷашмонаи пӯшида шуданд» (с. 223).* Ин пора намунаи барҷастаи он аст, ки ҳаяҷони қалбӣ чӣ навъ ба қиёфани зоҳирии одам асар мерасонад.

Сотимхон Улуғзода барои нишон додани нуктаҳои асосии характери персонаж портретро хуб кор мебардад. Чунончи, дурӯягиву тамаллуки маликушшуаро Унсурӣ ва маҳорати баланди фавран тағйири вачоҳат карда тавонишани ӯ, ки тинианду дарбор парваришашон кардааст, аз лавҳа равшан намудоранд: *«Киноя (кинояи*

Фирдавсӣ — Р. М.) *газанда буд, табассум аз чехраи маликуишуаро парид, ӯ яке абрувон ба ҳам ва чин ба пешони кашиду боз зуд табассуми паридаро ба чехрааш бозовард*» (с. 134).

Нависанда портретро барон таъйини мансубияти нажодии персонаж ҳам фонда бурдааст. Аз намунаҳои боло тавассути ришу муйлаб ва ё унсури дигари афту андом эронинажод ва ё турк будани персонаж равшан мешавад. Дар поран зерин чашму абруи Хусайни Кутайб нишондиҳандан аз ҷониби падар араб будани ӯст. Абӯ Дулаф ба Фирдавсӣ нақл мекунад: «*Худ арабмонанд будааст, чашмҳои калон ва ангиштвор сиёҳ, абрувонаш ғафс, мӯи сараш фатила, биниаш калон*» (с. 50 — 51). Қиёфани ин одам бори дигар, ин дафъа аз назари Фирдавсӣ, хотиррасон мешавад: «*Абӯ Дулаф рост гуфта буд, ки чашмони ҳоким калон ва ангиштвор сиёҳ буданд, ришаш низ сиёҳ ва кӯтоҳи анбӯҳ. Ҳоким аз салобат холӣ набуд*» (с. 53).

Шахсе, ки дар маъсалаи портрет баъди Фирдавсӣ мавқеи бештар ишғол намудааст, султон Маҳмуди Ғазнавист. Хонанда бори аввал ўро дар муколамаи Моҳак мебинад. Султон.

«— Чӣ мегӯяд?

Моҳак маънии суолро нафаҳмида саросема шуд. Султон суолашро возеҳ кард:

— Дар бораи мо чӣ мегӯяд?

— Шоханишоҳи аъзам одиланд, фуқаропарвар ва шоирпарваранд мегӯяд, Фаридун зинда шуд мегӯяд.

НИҶОҲИ ЧАШМОНИ КҶЧАКИ султон **БИГИЗВОР** ба рӯи Моҳак халида шуданд, ба лабони бориқаш ним-табассуми истеҳзоомез дамид» (с. 173 — 74).

Дар ҳамин дидори аввал хонанда хоҳу ноҳоҳ ба «нигоҳи чашмони бигизвор» эътибор медиҳад, ҳатто неши ин бигизро худ ҳис ҳам мекунад. Дертар портрети султон муфасссалтар меояд ва дар он «чашмони кӯчак» такрор мешавад: «*Вай марде синнаш ба назар дар ҳудуди чихил қоқинаандом, чашмонаш кӯчаки кабӯдтоб, пешониаш як қадар барҷаста, риши ғирдаи хурдтараке ба занахдонаш руста, чехрааш сабзина, дар танааш абаи осмониранги зарбофт, дар сараш қулоҳи баланди мурассаъ ба лаълу гавҳару фирӯза ва дар пояш кафши зарандуди нӯғоло, дар пешгоҳ бар курсии зарнигор нишаста буд*» (с. 186). Султон бори сеюм дар вазъияте намудор мешавад, ки вазир ба ӯ хабари сила

кабул накардани Фирдавсиро мерасонад: *«Шоҳ арзи ӯро (Майвандиро — Р. М.) шунда чин ба абрӯ овард, чехрааш хира ва чашмони тангаи тангтар шуданд»* (с. 222). Чунон ки равшан аст, «чашм» (ин дафъа «чашмони танг») боз ҳам такрор ёфтааст. Аслан дар поэтикаи портрет калониву хурдии чашм мисли тангиву фароҳии пешонӣ, нуронӣ ва ё бенурии чехра ва амсоли инҳо маънии мустақими амиқро соҳиб мебошад ва ба анъанаҳои неку муаззам таъя дорад. Шоида ило-ва мебошад, ки чигунагии чашмони султон Маҳмуди Ғазнавиро ханӯз таърихшигори асримиёнагии тоҷик таъкид карда буданд. Диққати муаллифони пешинро ҷузъиёти дигари қиёфӣ ин шахси таърихӣ ҷалб кардааст. Чунончи, вазири доно ва адиби ҷирадаст Абӯалии Низомулмулк (1017 — 1092) дар «Сийёсатнома» (Душанбе: Адиб. 1989, с. 45) қиёфӣ ӯро ин тариқа нишон додааст: «Чунин гӯянд, ки султон Маҳмуди ғозиро рӯй неку набуд, кашидарӯй буд ва хушку дарозгардан ва баландбиниву кӯса буд». Устод Улуғзода ҳамаи ҷузъиёти дигарро сарфи назар карда, эътибор танҳо ба чашм додааст, ки бечиз нест.

Аз дунболан мисоли султон Маҳмуд мисоли дигаре — қиёфӣ Аскофӣ — ҳавола мешавад, ки дар он низ «чашм» дар марказ қарор дорад ва аз мураккабии характери соҳиби худ ғувоҳӣ медиҳад. Хангоме ки Фирдавсӣ ба боргоҳи Аскофӣ ворид мешавад, мебинад, ки *«марди хурдҷуссаи сиёҳҷурда» «дар танаи қабл зарбофти осмониранг ва ба сараш дастори сафеда ҷавоҳирнишон дар пешгаҳ нишаста буд»* (с. 76). Андаке поинтар қиёфӣ ҳоким тафсил меёбад, аммо сифати «хурдҷусса» дар вай такрор мешавад: *«Дар ангиштаи ангиштари тилло бо нигини лаъл мекурашид. Марди панҷоҳсолаи ХУРДҶУССА манаҳи камришро боло ва чашмонашро нимпӯш карда, мутақаббиро на мезад. Чашмонаш дар зер абуруни ғафси кӯтоҳи ӯ гоҳ нилӯбӣ ва гоҳ қабудранг метофтанд»* (с. 76).

Сотимхон Улуғзода ханӯз дар аввалҳои фаъолият ба чашми персонаж кунҷковона менигаристааст, ки дар ин бора муҳаққиқи «Субҳи ҷавонии мо» Кенчабой Юсуфов дуруст навиштааст: «Нависанда дар тасвири қиёфӣ зоҳирии персонажҳо ба тасвири чашм ҳамчун онан дили инсон аҳамияти махсус дода, маҳз бо ҳамин восита муҳимтарин ҷиҳатҳои маънавии онҳоро ба хо-

нанда нишон медиҳад»¹⁶ Хеле қолиб аст, ки устод Улуғзода дар қиссаи номбурда дар чехраи гарми қахрамононаш «чашмони калони гӯсфандӣ» (модар), «чашмони калон-калон» (Каромат), «чашмони сип-сиёҳи қилодор» (Нисохон)-ро нишон дода бошад, дар афти хуноки персонажҳои манфӣ «чашмони беқарор» (Мухаммадаминбой), «чашмони танги эбрав» (Мулло Зайиуддин), «чашмони бенур» (Тиллохон-оим), «чашмони танги мушона» (Орзумат) ва монанди инҳоро таъкид намуда буд.

Маҳорати устод Улуғзода дар чехранигорӣ манбаъи тақмили шониста пайдо кардааст.

Ҳамон навъе ки романи «Фирдавсӣ» сазит менамояд, соҳиби он дар портретсозӣ маҳорате барои қаламкашҳо, хосса адибони ҷавон, ибратангезе дорад; аз ҳамин рӯ доир ба он таваккуф бештар шуд.

З а б о н. Ҳеҷ Насириддини Тӯсӣ беҳуда МОДДАИ ШЕЪР СУХАН АСТ нагуфтааст. «Шеър», албатта, ба маънии имрӯзаи «адабиёти бадеӣ» мебошад. Адабиёти бадеиро «санъати сухан» мегӯянд. Адиб санъат ба кор мебарарду сухан меофарад. Ба ин маънӣ «Фирдавсӣ» чигуна бошад?

Чунон мушоҳида мешавад, ки нависанда забонро катъиян аз рӯи меъёр — талабот ва қонуниятҳои мавзӯю жанр ва моҳияти образи характерҳо ба кор бурдааст. Азбаски асар дар бораи замони гузашта ва қахрамонони пешин навишта шудааст, дар он даҳҳо қалимаю таъбирҳои анъанавии пешинзамон истифода шудаанд, ки ҳоча ба мисол нест. Аммо миёни онҳо чунин қалимаю истилоҳоти нодире ҳам ҳастанд, ки имрӯз ҳам лаёқати шояъ шудан доранд — аз ҷумла **пайандар**, **зоирон** (эпиграмманидагон), **алфия** (порнография), **қадамгоҳ**, **гурӯснамарг**, **силамушток**, **якрӯя**, **баротулқавл** (протокол), **бозпурс** (допрос), **порча** (матой) ва ғ.

Азбаски забон далели тинати кас аст, дар «Фирдавсӣ» ҳам ҳар кас мувофиқи завқу тафаккур, дараҷаи дониш, мавқею мартаба, таҷрибаи зиндагии худ ва омилҳои дигар ба сухан меояд. Чунончи, ҳамон тавре ки ҳаҷолат ва фитрати пасти Абдуннабӣ, Абдулқодирӣ Меҳрон, Олтуноши ҳоким аз забонашон ҳувайдост, ҳамин навъ, ғазлу дониш, заковату фитрати баланди

¹⁶ К. Юсуфов. Сатим Улуғзода ва повести тарҷимаҳои ӯ «Субҳи ҷавонии мо» — Душанбе: Дониш, 1968, с. 85—86.

Фирдавсӣ, Моҳак, Исфариинӣ барин персонажҳои мусбат низ аз нутқашон равшан мегардад, ба таъбири мардум, аз забони инҳо шакар меборад. Ба мисолҳо таваҷҷӯҳ шавад. Чунончи, маънии каме ва он ҳам, албатта, нохуш, дар суҳанони бисёре зимни аризаи имоми шодобӣ Абдуннабӣ баён шудааст — аз ҷумла: *«ҳама тамдеҳу тамҷиди габрон ва маҷусон ба шеваи мӯғтазила ва фалосафа аст, ки бидуни шак мӯҷиби залолат ва ихтилоли имони муслимин мешавад»* (с. 17). Ё худ, рӯҳонии гузарон дигар Абулкосими Гургонӣ, ҳамон шайхӣ мутаассебе, ки ҷанозаи Фирдавсро намоҳонад ва мурдаашро ба қабристонӣ умум роҳ намедихад, ба шонри бузург чунин гуфта буд:

«Аслан, назар ба он чи маълумам шудааст, иддае аз уламо ва фузалои шаҳр назм кардани шумо қисаси замони ҷоҳилияро намеписанданд, мегӯянд он қисас на ба истиқрори дин аст. Шумо худ на фақат шоир, балки олим ва зоҳид ҳам ҳастед, мусалмонон аз шумо ашъору достонҳое ҷашм доранд, ки бар қуввати ислом афзоянд. Аз қисасу ривоёти ҷоҳилия чӣ суд?» (с. 18 — 19). Ин ду пора доир ба намояндагони як табақа бошад ҳам, миёни онҳо тафовут мавҷуд аст: агар дар аризаи имом суҳанони каммағзу тумтароқи сиёҳкунанда мавқеъ дошта бошанд, суҳанони шайхӣ бузург тумтароқи мутақаббиро на ва пӯписаомез аст.

Аз муколамаҳои романи «Фирдавсӣ» як мисоли дигар ҳам оварда мешавад — аз нутқи Хусайни Қутайб, чиҳати он ки ҳокимони босаводу бофазл ҳам буданд:

«Ровии хушхони шумо Рустам ва Сӯҳробро барои мо хонд. Ваҳ, чи достони оламгире нигоштаед! Суҳани шумо муфораҳат, далерӣ, мурувват, таҳаввур меангезад. Ба форсии дарӣ чунин асареро ҳеҷ нахонда ва нашунида будам» (с. 53 — 54). Суҳанони сода, пурмаънӣ, бетакаллуф.

Фирдавсӣ дар тасвири нависанда ҳам дар ҳузури ҷомеа суҳан мекунад, ҳам бо мусоҳиби танҳо гап мезанад, ҳам худ ба худ андеша меронад. Чиҳати умумии ин навъҳои суҳан **пурмаънӣ** будани онҳост. Тафовут дар ин аст, ки суҳани гуфтугӯӣ мувофиқи моҳияти образи мусоҳиб сурат мебандад, яъне ҳамсӯҳбат агар аҳли дарбор бошад, суҳан оҳанги такаллуфи пурмаънӣ дарбар мекунад, агар аҳли фазл бошад, калимаю таъбирҳои гаронмояи адабии нисбатан нодир бештар истифода мешаванд, агар авому аҳли хирфат бошад, гуфтугӯ

одню муқаррарӣ мегардад. Мохияти суҳанони андеша низ ба моддаи андеша вобастагӣ дорад. Чунончи, агар андеша гирди масъалаи баландпарвози ҳаяҷонангез гардад, суҳан салису нафис мешавад, аз сачъу такрор таркиб меёбад. Як мисол:

«*Ҷўбина сабаби ғалабаашро дар ҳамин мебинад: лашқари на бисёр ва ҷанговарони шоистаи қорзор... (..) Оё на дар он буд, ки,— андеша ҳеронд Фирдавсӣ,— сарбози эронӣ аз душмани таҷовузкор диёри худ, аёлу фарзандони худ, номуси худ, кишти боғи худро дифоъ мекард ва бинобар ин диловарона меҷангиду ба фидо кардани ҷонаш ҳам тайёр буд? Бешиак ҳамин тавр будааст. (...) Сарчашмаи диловарию сарбоз дар пайванди ноғустании ӯст бо диёраш ва халқаш» (с. 121). Ҳаяҷонангезтар аз ҳимояи номусу диёр дар адабиёт маънӣ камтар воқеъ мегардад.*

«Фирдавсӣ» доир ба замони асрҳои X—XI нигошта шудааст, ки он замон ҳам тоҷикон насри пухтаи бадеӣ доштанд ва он соҳиби услуби суфтаю гуворое буд. Он услуб то ба имрӯз таҳаввулоти табиини худро аз сар гузаронид, ҷиҳати арзандатаринаш тавассути адибони муосир ба фардо ва фардонён мерос хоҳад монд. Як мисоли кӯтоҳе аз роман: «*Шаб ҳама шаб дар меҳмонсаро аҳвол ҳамин буд, то он ки бомдод дамиду Абӯ Дулаф савор шуда ба роҳ афтод*» (с. 240).

Насри халқӣ низ анъанаҳои қадима ва шоистае дорад, ки дар вақташ як манбаи муҳими «Шоҳнома»-и безаволро ташкил дода буд. Табиини, ки романи навишандаи муосири тоҷик низ аз он услуб файзманд шудааст. Ҷиҳати намудор як мисол:

«*Деҳа кайҳо хуфта буд, саворон вориди деҳа шуда, Абӯбакр пеш-пеш, ҳамроҳонаш аз қафо, ба тангкӯчае, ки як савор дар он базӯр меғунҷид, ҳамиданд*» (с. 230).

Як мисоли хурди дигар: «*Ҷомаатро бар зада ду поятро дар бағал бигиру бидав*» (с. 209).

Дар нӯги ҳомаи суҳанвари ҷирадаст ҳар ду сабк — ҳам халқию ҳам классикӣ бо ҳам аҷаб омезиш меёбад, мисли он ки дар боғ гулҳои ишқандарпечони Тоҳиру Зӯҳра дар шоҳае бо ҳам печидаанд. Нависанда гоҳе пораҳои классикӣ нақл менамояд, ки ки поянӣ болоғаташ дар ҳадди эҷоз макон дорад. Ба ин пора лутфан зеҳн монед:

«*Фарруҳӣ аз ӯ пурсид, ки доғгоҳ ҷӣ ҷоест ва амир дар он ҷо чи гуна гузарон мекунад. Қадҳудо гуфт, ки*

доғгоҳ даште ниҳоят хушманзар ва хушобу ҳавост, ҷаҳоне дар ҷаҳоне сабза, хаймаҳо зада ва аз ҳар хайма навои руд баланд, ҳарифон бо ҳам нишаста шароб менӯшанд (...) (с. 150).

Зарбулмасалу мақол дар роман фаровон нестанд, каманд, аммо дар ғояти мавқеи худ омадаанд, чунончи. Аскофӣ мегӯяд:

«Агар ба давлати Сомониён завол расад, аз ҳамин парвардагони туркашон мерасад. Аз туркон сипоҳ ороستان дар ҳона паланг парвардан аст, ки оқибат соҳиби худро ҳам медарад» (с. 79).

Дар роман ҳикматҳои нодир дучор мешаванд, аз ҷумла: «дузди манора аввал бояд чоҳ биканад» (с. 25), «дарвеш ҳар кучо ки шаб ояд, сарои ўст» (с. 63), «оташ ба ҷангал афтада буд, хушку тар месўхт» (с. 254).

Муаллифи нахустин рисола дар бораи таълифоти устод Улуғзода академик Муҳаммадҷон Шукӯров дар фароварди таҳлили романи «Навобод» (1948 — 53) қайд кардааст, ки нависанда «дар тасвир ҳеле камгап аст» ва ин аз шарофати драматургии ўст¹⁷. Шояд ба омили номбурда мактаби насри классиқиро низ афзудан ҷоиш бошад, ки дар он ҳарфе нодархур вонамехўрад ва устод Улуғзода аз он ба хубӣ воқиф мебошад. Ин хусусияти сабки нигоранда торафт камол меёбад ва ҳаман асарҳои баъдинаи ў, аз ҷумла «Восеъ» (1961 — 67), «Ривояти суғдӣ» (1975) ва «Фирдавсӣ» (1986) дар ғояти эҷодӣ сурат гирифтаанд, чизе барзиёд ёфтани аз ин асарҳо амрест муҳол.

Санъати бадеӣ. Муносибати Сотимхон Улуғзодаро ба санъатҳои бадеӣ якбораю қатъӣ на рад кардан ва на тасдиқ кардан мумкин аст, зеро адиб мисли баъзе қаламкашҳо ба суҳанорсиву иборапардозӣ шавқи беандоза надорад; ҳамчунин, монанди баъзе дигарон аз эронӣ тамоман парҳез ҳам намекунад. Нукта ин аст, ки устод Улуғзода анъонаи санъатро ба қор мебарад, аммо кам, қатъан дар мавриди худ ва дар ғояти маҳорату латофат. Агар ба тарзи дигар гўем, Сотимхон Улуғзода характерноктарин санъатро дар сазовортарин маврид ва шонистатарин шакл эҷод менамояд. Чанд мисол.

Саҷъ. Дар роман ҳамагӣ панҷ-шаш маврид саҷъ

¹⁷ М. Шукӯров. Сотим Улуғзода. — Сталинобод: Нашр-давтоҷик, 1961, с. 58.

омадааст, чунончи: «Сарҳанги собиқ Абдулқодири Меҳрон баҳсҳои роҷеъ ба «куфру бидъат»-ро шунавад сараш гаранг мешуд, вай ин масъалаҳои ба қавли худаш «печандарпечи бесарубун»-ро намефаҳмид, ба вай аз шамшеру камон ва сипару синон гап занад буд» (с. 19). Санъат ин ҷо ба лавҳа тобише аз зарофат баҳшидааст. Сачъ дар мавриди дигар қасдан барои оростани суҳан, бо нияти ба муҳотаб расонидани хабари гуворо истифода шудааст: «Қадхудо қорҳои дигарашро гузошта, Фаррухиро савор карду рӯ ба доғгоҳ ниҳод, наздики ғуруби офтоб дар пеши амир ҳозир гардид ва гуфт: «Эй худованд, ба ту шояд овардам, ки то Дақиқӣ рӯй дар ниқоби хок кашидааст, кас мисли ӯ надидааст» (с. 150). Ин пораи балеғи бадеъ аз осори классикист ва дар ҷои худ бағоят муносиб интиқол ёфтааст.

Калимаҳои мусаччаъ ҳангоми баёни лаҳзаҳои ҷиддии зиндагӣ ҳам ба қор рафтаанд, аз ҷумла: «Аз ҳама ақиб як даста сарбозон бо юзҳои занҷирбанду сағову шохину бозҳои шикорӣ меомаданд. Аён буд, ки сипаҳсолор аз шикоргоҳ рост ба Тус омадааст. Дар кӯчаи дароз, то ҷое ки чаши мерасид, гарди ғализи печон ба ҳаво меҳазид. (...) Меҳрон дастӣ волиро ба ду дасташ гирифта бўсид, домани қаболширо ба чашиаш молид» (с. 41); «Ҳар ҷаҳор сайёҳ дар офтоби сӯзон ва ҳавои тафсон хеле монда шуда буданд» (с. 83); «Бо кӯшиши Абӯбакри ғамхор ва Бобаки парастор ӯ (Фирдавсӣ — Р. М.) баъд аз ду ҳафта сӣҳат ёфта ба по бархост» (с. 250). Хонанда худ ба осонӣ хоҳад дарёфт, ки дар пораҳои мазкур санъати машҳури сачъ ҷиҳати тақаллуфи маҳз ба қор нарафтаанд, балки барои маънӣ хизмат кардаанд ва саҳт дар ҷои худ омадаанд. Инаш сазовори таъкид аст, ки зоҳиран калимаҳои ҳамоҳанг гӯё тасодуфан дар муқобили ҳамдигар афтодаанд.

Ташбеҳ. Ҷиҳати мулоҳизаи иқтидори нависанда дар санъати писандидаи халқии ташбеҳ ҳамин як мисол ҳам кофист: «Дарҳои халосӣ баста. На роҳи пеш, на роҳи пас. Ҳоли Фирдавсӣ ба ҳоли нахчире, ки сайёдон аз шаш тараф дар ихтосаш гирифта роғу раҳнаи гурезаширо баста бошанд, монанд буд» (с. 228). Образи Фирдавсӣ, ки тавассути нахчире дар ихтосмонда ҳосил шудааст, вазъи сарбаста ва ҳоли бечораи шоири бузургро аёнӣву муассир ба ҷилва овардааст.

Рамзу ташхис. Ин санъатҳо, ки шираи ҳикма-

ти халкиро ташкил медиханд, дар сухани бадеи мақоми бузургеро ишғол менамоянд. Ин ҷо ҳамагӣ ду намуна оварда хоҳад шуд.

1). «Вай (Фирдавсӣ — Р. М.), албатта, пешниҳоди ноибро (Аскофиро — Р. М.) дар бораи назми қиссаи «Йӯсуф ва Зулайхо» қабул хоҳад кард. Ба қабул кардан маҷбур аст, зеро ҷанголи бешафаққати мӯҳтоҷӣ дар гиребони ӯст» (с. 90). Нависанда мӯҳтоҷиро ташхисонида аст, дасти ӯро бо сифати бешафаққаташ гиребонгири шоири бузург кардааст, ки дар натиҷа вазъи Фирдавсӣ ва ноилочан навишта шудани достони номбурда равшан мешавад.

2). «Тирамоҳ, ҳаво абр ва нам, офтоб дар паси тумани ғализ нопадид. Чеҳраи табиат андӯҳбор. Дар шохҳои бараҳнаи дарахтон селҳои зогони сиёҳ бо қиғу қоғи шодона суруди омад-омади зимистонро месароянд» (с. 263). Ин пора, ки саросар аз рамзҳо фароҳам омадааст, бароати истеҳлолест аз лаҳзаи ғамангезтарини сужети роман — тасвири вафоту дафни Фирдавсӣ.

Тавсиф. Дар роман тавсифҳои хотирнишин кам нестанд. Чунончи, нигоранда аз забони Фаррухӣ дар тавсиф образи шоиронае сохтааст: «Ба гумонам, ӯ (Фирдавсӣ — Р. М.) табъи равон надорад, ман мӯътақидам, ки «Шоҳнома»-ро аз табъи рустоиёнааш бо тешаи кунди ҳаёл бо сад ранҷу озор тарошида баровардааст» (с. 181).

Такрор. Ин санъат, ки дар сухани тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ шояд қадимтарин ё яке аз қадимтарин санъатҳо бошад, дар «Фирдавсӣ» ба эътибори бештар сазовор гаштааст. Онро нависанда ҳам зимни сухани тавсифӣ худ, ҳам аз забони персонажи донишманду фозил, ҳам шахси оми истифода кардааст, чунончи: «На, на! — даст афшонда як қадам ақиб ҷағд Моҳак. — Ҳаргиз, ҳаргиз! Некии беқийсе ба ман аз ҷониби шумо буд, ки лутфан дар хонаи ман манзил кардед» (с. 218).

Зимни суханони Моҳаки фозил такрори «на» ва «ҳаргиз» тамоман табиӣ ва муқаррарӣ садо додаанд. Ҳамин навъ такрори табиӣ дар суханронии омиёнаи Меҳрони камсавод низ мушоҳида мешавад: «Пирам, илм ба дасти худатон, китоб ба дасти худатон. Он шоир азар ҳамин навъ бидъатҳо мекарда бошад, пирам ҳастанд, уломо ҳастанд, қозиини шариат ҳаст, бидъатҳояшро дайн карда ба вай ҳар ҷазое ки шариат фармояд, додан метавонанд» (с. 19).

Нихоят, порай сеюм аз суханони тавсифи муаллиф, ки **қариб** бамаврид тақрор ёфта, задаи мантиқии суханро равшан ифода намудааст: «*Атои қаримонаи ҳокими Хонланҷон ба вай (Фирдавсӣ — Р. М.) имкон дод, ки ду-се соли дигар ба тариқи сарфакорӣ, қариб бо хотири ҷамъ, қариб бемалол ба кори эҷодии худ машғул шавад*» (с. 95).

Тақрор на танҳо барои таъкидан ифода қардани матлаби асосии сухан, балки барои баёни ғалаёни эҳсосот ҳам кӯмаки хуб мерасонад. Чунончи, Фирдавсӣ нохушнудии азими худро аз бори (қабули) Олтунтош чунин изҳор мекунад: «*Чои номуборак, рӯи номуборак, гуфтори номуборак...*» (с. 117).

Дар забони тоҷикӣ-форсӣ як навъи махсуси тақрор маъмул мебошад, ки калима пан ҳам омада, маъниҳои микдору тарз, давомнокиву сифат ва амсоли инҳоро таъкид менамояд, ҳамчун *як-як, ду-ду, чо-чо, гоҳ-гоҳ пеш-пеш, кам-кам*. Ин навъ тақрор дар романи «Фирдавсӣ» тақрибан панҷоҳ бор омадааст — масалан: **хи-ра-хира**, **ҳазор-ҳазор**, (як миллион), **сахт-сахт** (баланду давомдор кӯфта шудани дар), **қитъа-қитъа** (замин, оҳиста-оҳиста, **варақ-варақ**, **зич-зич**, **фих-фих**, **ҳой-ҳой**, **дигар-дигар** (гуногун), **қисм-қисм**, **қабат-қабат**, **қатор-қатор**, **даста-даста**, **пушта-пушта** (тиллову нуқра) **майда**, **паст-паст**, **наرم-наرم**, **сабук-сабук**, **хурд-хурд**, **лангон-лангон**, **милт-милт** ва ғайраю ҳоказо. Гоҳе тақрорҳое низ воমেҳӯранд, ки дар насри муосир назирашон кам аст, мисли: **осон-осон** (зафар; паноҳ додани шох) **молида-молида**, **чувол-чувол**, **дармонда-дармонда**..

Тазод. Мавқеи ин санъат дар романи нави Сотимхон Улуғзода андешаи бештарро талаб менамояд. Матлаб ин аст, ки нависанда дар тазод аз доираи санъати муқаррарии маънавий берун рафта, онро ба принципи эҷоди образ ва ҳалли зиддият, тарвиҷи сужет ва банду бастии асар табдил додааст. Як мисол — аз тазодди миёни Олтунтоши ҳокими чоҳилу бефарҳанг, ки либоси бақарруфар дораду рӯи курсӣ нишастааст ва Фирдавсии шоири бузургӣ фақиронапӯшида, ки «*ба по рост истода буд, ҳоким ба у таклифи нишастан ҳам накард*» (с. 115). Дар ҳамин ҳолати ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан мутазод сухан аз анҷоми «Шоҳнома» ва тақдими он ба султон меравад. Лавҳа боз дар шакли мутазод идома меёбад: «*Гуфт:*

— *Хонда будам. Қиссаҳои шоҳон*». Нависанда аз

сатри нав возеҳ мекунад: «Дурӯғ гуфт, нахонда буд». Ин тавзеҳи кӯтоҳи муаллиф моҳияти образи ҳокимро, ки шоҳсутунаш дурӯғист, дар шакли тезутунд ғош менамояд.

«Шоирӣ ростгӯӣ хато кард, ки дар пеши Майвандӣ номи рақибӣ вай Исфароиниро ба забон овард ва он ҳам бо эҳтиром, бо зикри лақаби пештарааш» (с. 156). Агар Фирдавсӣ мувофиқи тақозои вазъият рафтор мекарду дар ҳузури Майвандӣ санги маломат ба ҷониби ҳарифи ӯ — Исфароинии маъзул ва маҳбус меандоخت, лоиқи ҳусни таваҷҷӯҳи вазир мешуд. Аммо Фирдавсӣ ин корро накардааст ва карда ҳам наметавонист: вай шоирӣ ҳақгӯӣ ҳамосасаро буду ба принципи аҷдодии **пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек** таъя дошт ва шоирӣ дурӯғгӯӣ қасидасаро набуд. Табиист, ки тазод идома меёбаду боиси тезутундии воқеоти минбаъда мегардад ва Майвандӣ, султон Маҳмуд, Унсурӣ ва умуман дарбори шоҳ дар якҷоягӣ ботинан ба истеъдоди Фирдавсӣ тан дода, беназирии «Шоҳнома»-ро эътироф кунанд ҳам, бо силии ночиз хотири шоирӣ бузургро озор медиҳанд.

Сотимхон Улуғзода тазодро дар ниҳоди рӯзгори ҳудди Фирдавсӣ ва осори ӯ дарёфтааст; ҳаким Фирдавсӣ онро дар замони худ ва дар таърихи пешиниён дидааст. Бинобар ин, дар асоси методи бадеии роман қарор гирифтани тазод бесабаб намебошад. Фирдавсӣ аз таълимоти аҷдодаш меомӯзад, ки ҳаёт бар муборизан қувваҳои мутақобила устувор асту пешравӣ ё қасодии он ба ҳар як фарди башар, сарфи назар аз синну сол, касбу қор, мансабу ҷоҳ вобаста мебошад ва «Шоҳнома»-ро дар асоси ҳамин принцип офаридааст. Ҳамин принцип дар романи «Фирдавсӣ» ҳам ҷайзи диҳхоҳе бахшидааст. Як мисол — аз суҳанони бадарди вазири маъзул Исфароинӣ, ки ба ҳақиқати таърихи Ватани азиз онд мебошад:

«...Майвандӣ шоҳро аз додани ғалла ва гуруснагонӣ Хуросон боздошт, вале дар ҳақиқати амр ин рафтори ӯ мунофиқӣ буд, хиёнат буд, хиёнат ба кишвар, ба давлат, ба фуқарои бахтбаргашта. Аслан мунофиқӣ, хиёнат, рия, носипосӣ аз ибтидо ҳамроҳи қадами оли Сабуктегин будааст. Сабуктегин аз Сомониён, ки валинеъматаш буданд, хоинона пушт гардонда ба аморат расид, сониян ба унвони ёрӣ ба Нӯҳ ва истиқроқи осоиши кишвар бо туркони қарохонӣ созиш карда, сеяки

мулки Сомониёнро ба тасарруфи хонон даровард ва он гоҳ аз ошӯфтагии кори Сомониён истифода бурда, худаш Хуросонро тасарруф кард. Ворисаш Маҳмуд бо ин ки Сомониён ҳомиаш ва муттафиқаш буданд, ба Мунтасири Сомонӣ дар ҷанги ӯ бо истилогарони қарохонӣ на фақат кӯмак накард, балки бо душманони вай ҳамдаст шуда, ӯро саркӯбӣ кард...» (с. 166).

Амри тазоддӣ зиндагиро сабуку якрӯя донистан дуруст нахоҳад буд, яъне набояд чунин пиндошт: ҳар ҷо, ки ихтилоф бошад, он ҷо ҳаракату пешравӣ ҳатман ҳаст. Балки барору пешравӣ ба шарте муяссар мешаванд, ки кулли ҷанбаҳои қувваи нек муттафиқ ва дар ҳосил дастболо бошанд. Метавон гуфт, ки назарияи муҳолифату мувофиқат ҳангоми офариниши ҳамаи ӯзҳои роман истифода шуда, воситаи бехтарин будани худро собит намудааст. Ба ҳамин маънӣ образи Фаррухиро ба хотир овардан кофист, ки вай ҳам мисли Фирдавсӣ деҳотӣ буди истеъдод дошт, аммо онро дар мадҳа, яъне дурӯғ сарф кард, дар патиҷа миёни ҳуҷари хеле баланд ва идеали пуч муҳолифат пайдо шуд, бинобар ин, мавқеи дар таърихи фарҳанг ишғолкардан ӯ ба мавқеи Фирдавсӣ наздик шуда ҳам наметавонад. Ҷолиби диққат аст, ки ба тазодди пешовардан ҳаёт Фаррухӣ рафтори посазо зоҳир карду Фирдавсӣ рафтори сазовор: аввалии пешии ихтилофот сар ҳам карда, дар зиндагии шахсии худ комёб гашту дар таърихи абадиёт ҷойи қазои наёфт, дигарӣ таслим нашуд, аз ин рӯ дар зиндагиаш чизе надиду дар таърихи инсоният ҷовидона бимонд.

Нависанда тазодро танҳо чун дастури ботинии эҷод ба қор набурда, бисёр маврид ҳамчун санъати бадеӣ ошкоро ҳам истифода кардааст, то хонанда ба моҳияти замони пурихилофи моддию маънавии рӯзгори шоир бехтар сар фӯрӯ барад. Як мисол ба тасдиқи ҳамин фикр:

«Колои бебаҳои шоир — дастнависиҳои «Шоҳнома» ва Йӯсифу Зулайҳо» дар тоқча гард таҳи карда хобида буданд, ба қимати ҳақиқии онҳо хазинаи подшоҳон намерасид, аммо шоир орзуи намаксуду ҷав мекард...» (с. 93).

Фирдавсӣ худ медонист, ки тазодди ӯ бо таърих мутлақ нест, балки нисбист — ихтилоф бо сиёсати ношоистаи замон, бо дастаи сиёсатмадорони қачандешу қачрафтор, бо зулму ғадру ноҳаққист; ӯ дар ин ихтилоф

бо ҳақиқату адолат, ростиву рӯшноӣ муттафиқ аст. Ў ин тазодро ҳам хуб медонад: гурӯҳи ночизе ноҳақ аст ва ҳокимият дораду дастболост, аммо халқ (бо гурӯҳи фарзандони равшанфикраш) ҳақ аст, аммо маҳкум. Ў дидаю дониста ба маҳрумият тан методу ҷониби оммаи маҳкумро мегирифт. Маҳз аз ҳамин хотир «Шоҳнома» ханӯз дар зиндагии соҳибаш дар мағзи устухони халқ ҷунон саҳту маҳкам ҷой гирифт, ки монандаш на пеш ва на пас бо ягон асари дигар рӯй надодааст.

Муҳолифату мувофиқати Фирдавсӣ бо замон баъди маргаш ҳам давом мекунад: аз як тараф, шайхӣ бузург Абулқосими Гургонӣ ҷанозаи шоирро нахонд, ўро ситоишкунандаи «маҷусони бадбунёд» номид ва мурдаашро ба қабристони умум раҳ надод; аз тарафи дигар, «Дарёи хурӯшоне аз одам ўро ба манзили охиринаш ғусел мекард. Даҳҳо ҳазор саллаҳои сафед дар дарёи одам ба кафкҳои мавҷ монандӣ доштанд, рӯи он дарё тобут ҳамчу заврақе шино мекард. Барои видоъ бо шоири маҳбуи дostonсарои беҳамто тӯда-тӯда мардум аз шаҳру деҳоти дуру наздик омада ба азорон мепайвастанд» (с. 263 — 264).

Шоир Бозор Собир дар сӯхбаташ бо рӯзноманигор Дадочони Атовулло меғӯяд, ки хангоми аз асаре пайдо кардани «як калимаи самимие ё байту мисраъҳои ҷоние» «ба тазйиқ меоям, ашк гулӯямро мефишорад». Номбурда барои мисол пораи болоро аз романи «Фирдавсӣ» ба хотир меорад: «Тасвири ҷанозаи Фирдавсӣ аз романи суҳанвари забардаст Сотим Улуғзода, ки саллаҳои издиҳомӣ мардум мисли кафку дарё ва тобути Фирдавсӣ чун киштиҳои рӯ-рӯи он мерафт, меҳондам, саропо ашк будам. Ва тӯё ман низ дар он одамон бошам, месӯхтам ва мегиристам»¹⁸. Офариниши тасвири нодири шоирона қорӣ саҳле нест. Ҳамчунин, онро шинохтани аз он баҳра бурдан ва ба худовандаш тан додан низ аз дастӣ ҳар қас намеояд...

Ҳамин ҷо тазодди дигареро ҳам хотиррасон шудан аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд. Ҳарчанд устод Улуғзода ошқоро баён накардааст (баён карда ҳам наметавонист), тавассути образи Фирдавсӣ ва баъзе персонажҳои дигар ихтилофи мазҳаби аҷдодро бо мазҳаби нави муҳаммадӣ ишора намудааст. Аз бисёр ҷойҳои роман ин маънӣ хонда мешавад, ки ниёгон дар эъти-

¹⁸ Дадочони Атовулло. Шоире... Ошике... Танҳое... — Омӯзгор, 1990, 16-уми январь.

қоди худ ба ғазолияти фардии инсон ва ихтиёри ӯ эътибори қидди меодаанд, аммо исломи зоҳирӣ ҳар гуна андешаи мустақилонаро маҳдуд менамояд ва инсон набояд аз доираи тартиботи маъмулӣ қадам берун наинҳад.

Чу зъиёт. Сотимхон Улугзода дар ҳаққи яке аз персонажҳои мусбати барҷастаи романи «Фирдавсӣ» Исфаронӣ, ки хонанда ба вай ҳатман дил хоҳад баст, мегӯяд: ӯ «зотан камғӯи бисёршунав буд» (с. 166). Мисли ҳамин қаҳрамони худ нигоранда ҳам камғӯи мебошад, камғӯи пурмаънигӯӣ. Гоҳе нависанда дар ҷумлае ё иборае, ҳатто калимае чизеро баён мекунад, ки дар тафсиллаш саҳифае, ҳатто бобе навиштан мумкин буд. Чанд мисол.

«Шоир бостониносо, сарояндаи корномаҳои ниёгон ба ёди замонавӣ, ки ба ақидаи ӯ кишвараш соҳиби истиқлол ва иқболи фаррух, муттаҳид ва муқтадир буд, беихтиёр мегирист. Вай рӯ ба сӯи Тоқи Кисро истода намоз кард...» (с. 82; «Қадаҳи аввал ба ёди «подшоҳи бузург» (Нӯҳ бини Мансури Сомонӣ) бардошта шуд» (с. 56); «Аз ҳамаи рӯз сар карда ӯро ба муолиҷаи пешхизматаш машғул шудан лозим омад: Абдуллоҳ васеосӣ шуда буд» (. 85); «Абӯлқосим ҳаст норозӣ шавад, занашро ҷанг кунад, аммо накард, ба ҷои ин бо як даст занашро оғӯш карда ва сари ӯро ба синаи худ ниҳода гирист» (с. 75).

Ягонагии устухонбандӣ. Мунаққиди машҳури советии рус Юрий Суровцев аз мизи мудаварии тобиستони соли 1988 дар Душанбе онд ба насли советии тоҷик барпогардида изҳори ақида намуд, ки ягонагии романи «Фирдавсӣ» номуқтаҳкам мебошад. Муҳаққиқ «Рявояти сугди»-ро бо романи номбурда муқоиса карда, ба ҳулосае омадааст, ки дар қисса ваҳдати том ғарбӣ шудаасту чизе ба он афзудан ва ё аз он костан имкон надорад, аммо романи «Фирдавсӣ» ин таърифи нест. Ҳулосаи аввали донишманди муҳтарам аз муқоисаи мазкур шубҳа наметаворад, лекин қисми охир ҷои эътироз дорад, зеро ягонагии асар ба моҳияти суҷети он вобаста мебошад. Суҷет дар ду асари номбурдаи устод Улугзода моҳиятан аз ҳамдигар фарқ дорад: дар қисса ҷангу набард фароҳам омадааст ва мурод — офариниши образи ҷанговари ватанпарвар аст, вале дар роман суҷетро рӯзгори шахси мушаххаси таърихи шоир Фирдавсӣ ташкил додааст ва мақсад — пурраю эътиҳод-

бахш таҷассум кунондани симои шоири бузург буд. Муаллиф ба нияташ ноил шудааст, образи мукаммал ва боварибахши шоирро офаридааст. Ба роман имкони чизе афзудан шояд мавҷуд бошад, аммо аз он костан ба нафъи асар нахоҳад буд.

Муҳаққиқи насри муосири тоҷик Маъруф Раҷабов низ дар матонати устухони роман ва мантиқи тарҳи қаҳрамон шубҳа дорад. Ӯ аз ҷумла нигоштааст: «Дар мусодамаҳои зиндагӣ Фирдавсӣ дар баробари дигаргунҳои сирф рӯхӣ ду бэр аз мавқеи иҷтимоӣ маънавӣ, принципи асосии зиндагии худ рӯ гардонидаст, аз баҳри «Шоҳнома» гузаштааст», аз таълифи он «тамоман пушаймон» шудааст¹⁹. Аз мутолиаи романи устод Улуғзода чунин таассурот ҳосил мешавад, ки шоири бузургро аз қадр нашудани «Шоҳнома» борҳо алам пахш кардааст, яъне фаро гирифтааст, аммо боре ҳам пушаймони таҳтидилӣ нашудааст. Воқеан ҳам, агар қаҳрамон дар ҳама гуна задухӯрдҳои ҳаётиву рӯҳии пастобаланд, ки рӯйдодҳои тамоман табиӣ буд, яхела зиндадилу сарбаланд тасвир меёфт, мавриди писанди хонандаи ҳақбин қарор намегирифт. Яъне навмедҳои гузарандаро пушаймонӣ ҳисобидан шояд раво набошад.

Эътирози дигари тақризнигори номбурда низ номаҳкам метобад. Эътироз бар ин аст, ки муносибатҳои ҳақим Фирдавсӣ ба Аскофӣ ҳоким ноустуворанд, яъне ҳам гарм асту ҳам сард. Дар назари мо, Аскофӣ яъне аз мувафаксиятҳои нависанда мебошад: адиб тавонистааст, ки бо ёрии маҷмӯи вэситаҳо, аз ҷумла муносибатҳои шоири бузург, тинати аслии пурпечухами ин қаҳрамонро кушояд. Образи Аскофӣ ва тарҳи Фирдавсӣ аз ҳар тараф типӣ ва маҳкам намоён мешавад. Матни роман дар дохили бобҳо ҳолати ягонаву барҷаста дорад. Ин ягонагии матин дар аксари кулли мавридҳо тавасути мазмуни яклухту мураттаби воқеаю ҳолати нақлшаванда сурат мебандад. Агар гоҳе дар дохили бобе фосилае ногузир пеш ояд, нигоранда ҷудоиро ҷунон моҳирона барҳам мезанад, ки хонанда на танҳо хунук намешавад, балки бештар мутаассир ва барои мутолиаи идомаи ҳикоя гармтар мегардад. Ин фикрро дар асоси ду лаҳзаи боби «Сабаби даъват» намоиш додан мумкин аст.

¹⁹ М. Раҷабов. Баҳс бояд кард.— Адабиёт ва санъат, 1989, 5-уми январь.

1). Ҳоким Аскофӣ ба Фирдавсӣ маслиҳат медиҳад, ки қиссаи «Йӯсиф ва Зулайхо»-ро ба назм дарорад. «Фирдавсӣ аз китобхонаи Аскофӣ Қуръон талабид, ба вай як нусхаи хушхати китобро оварданд. Агарчи қиссаи писари Яъқуб-пайғамбар бо маликаи Миср аз замони мактабхони шоир ба вай маълум буд, вай «э нав ба мутолиаи он нишаст» (с. 90). Баъди ин пораи нисбатан муфасссал аз сари хат ин як ҷумлаи хеле кӯтоҳ меояд: «*Ҳам шаби дигар ба назми он ибтидо кард*». Ин ҷумла, ки осон таваллуд наёфтаниш аён аст, дар ягон шакли дигар, чунончи: бо мубтадо, бидуни абзатс, ё бе «хам», ё ба ҷои «он» — «Йӯсиф ва Зулайхо» ва ғайраю ҳоказо ин таъсиру ин тароватро намедод. (Меғуянд, ки насри балеғ ҳам вазн дорад, шояд вазнаш чунин бошад).

2). Ҳомии Фирдавсӣ Аскофӣ маъзул ва маҳбус шуд. «*Ноиби нави Баҳоуддавла Фирдавсиро ҳамчун дӯсти Аскофии ба ғазаби шоҳ гирифтормӯда аз меҳмонсарои ноибхона берун кард. Шоир ночор ба ватани худ баргашт*» (с. 92). Муаллиф воҷиб донистааст, ки баъди ин ходисаи шум — узли Ҳомии сеюм Аскофӣ — ҳолати ғамангези рӯҳии шоири нокомро тафсире диҳад. Барои чунин гурез воситаи муносибе ҳам пайдо шудааст, ки он такрори «*баргашт*» мебошад: «...*Малул ва маҳзун баргашт. Ҳабсу қайди Аскофӣ ёро хеле маънос карда буд (...)*» (с. 92). Чунин гурезҳои психологӣ шояд дар назари баъзеҳо барзиёд тобанд, аммо барои мо ин тавр нест, зеро нависанда образи марди зиёиери офаридан дорад, ки зарбаҳои пайдарпаи зиндагӣ олами рӯҳии ёро ба тугён меоранд; ӯ бояд зарбахоро таҳаммул кунад, андеша ронад, натиҷа барорад...

Роман аз ду қисм иборат аст, қисми аввал 24 ва қисми дуюм 26 боб дорад, ки ҳар яке аз онҳо мантиқан идомаи дигаре мебошад.

Дар масъалаи сохти композиционӣ «Фирдавсӣ» хусусияти ҷолиберо молиқ аст: дар оғозу анҷоми он хоб — дар аввал хоби падари Фирдавсӣ Мавлоно Фаҳриддини Аҳмад ва дар охир хоби шайх Абулқосими Гургонӣ ишора шудааст. Хоби падар чунин таъбир дошт, ки писараш «*сухангӯе мешавад, ки овозааш ба ҷаҳор руқни олам мерасад ва дар ҳамаи атрофу акноф сухани ёро ба қабул истиқбол мекунад*» (с. 6). Тавассути ривояти ин хоб ба нигоранда муяссар шудааст, ки чизи муҳиме дар образи Падар афзояд: ӯ камолу бузургии

писарашро бачон меҳоҳад. Хоби Абулқосими Гургонӣ мақоми боз ҳам маҳкамтару баландтаре дорад: ҳамон шайхӣ бузурге, ки чанозаи шоирро нахонда ва ҷасдашро ба қабристон роҳ надода буд, дертар муносибатшро ба номи шоир ва осори ӯ дигар кард — гуё дар хоб дидааст, ки Фирдавсӣ дар бихишт сайр мекунад.

Дархост. Дар анҷом сазовор аст, ки ду дархост зикр шавад: яке ба соҳиби роман дахл дорад, дигаре ходимон, махсусан раҳбарони ҷабҳаи мафкураи ҷумҳурӣ.

Азбаски гуфтани дархости хонанда ҳам айб несту пазируфтани нависанда ҳам шарт не, изҳори чанд ақида лозим доништа шуд.

1). Дар роман муносибати Фирдавсӣ ба «Шохнома»-и Дақиқӣ баён ёфтааст; агар фикри танқидии шоири бузург дар бораи он ки Дақиқӣ воқеаю масъалаҳои пешинро бетарафона ва новобаста бо масъалаю воқеоти замони нав ба қалам додааст, ишора мешуд, мақсаду вазифаҳои Фирдавсӣ барои хонанда боз ҳам равшантар аён мешафт.

2). Истилоҳи адабиётшиносии гурез ба маънии худ наомадааст (с. 170: султон Маҳмуд «*беш аз даҳ-понздаҳ байт намешунавад, аз қасидаҳо фақат мадҳи худашро мешунаваду бас; чун хонанда ба гурези қасида расид, хондани онро қатъ мекунад*») зеро «мадҳ» баъди «гурез» (тахаллус)-меояд; муроди нигоранда «хатто тағаззули қасидаро ҳам гуш намекунад» гуфтан аст.

3). Пасованди қадимаи тоҷикӣ-форсии «*ӯя*» (мулоҳи-за кунед: себ+ӯя=Себӯя; шер+ӯя=Шерӯя...) дар та-лаффузу навишти ғарбиён чун «*вайх*» маъмул гашт ва олимони тоҷик ҳам гоҳе дар ҳамин шакл менависанд. Дар «Фирдавсӣ» низ *Бувайх, бувайҳӣ, бувайҳиён* омадааст, ки саҳеҳаш, ба гумони мо, *Бӯя, бӯяӣ* ва *бӯявийён* мебошад.

4). Дар с. 46 манзарае аз эҷоди «Шохнома» кашида шудааст. Ҷотимабону барон Фирдавсӣ аз китобҳои кӯҳна қиссаи «Бежану Манижа»-ро меҳонад. «*Вақте ки Ҷотима аз хониши дoston танаффус карда, барои аз хоби духтарчааш хабар гирифтани ба ҳавли дарун рафт, то баргаштани ӯ Фирдавсӣ ин воқеаи dostonро дар фикраш назм карда буд ва онро ба ҳамсари ҳайронмондааш хонд*». Фирдавсӣ, ҳамон навъе ки аз роман борҳо маълум мешавад, қиссаи тайёрро айнаи назм накардааст, балки аз таҳайюл ба он чизҳои бисёри дарко-

пиро илова намудааст. Сабаби хайрон мондани Фоти-
ма ҳам (дар лаҳзаи мазкур) дар иловаҳои Фирдавси:
*«Манижа дар шеъри шоир дарду алами худро ба Рус-
там бо чунон сӯзу гудоз баён мекунад, ки ба ҷашмони
Фотима об омад, ҳол он ки дар вақти аз китоб хонда-
ни ин лавҳаи дoston хандон буд»*. Ин навъ, ҳамагӣ дар
чанд дақиқа эҷод шудани лавҳаи муассири дoston шояд
муболиға бошад.

5). Ду байт такрор ёфтааст — с. 11 ва 85:

Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки чон дораду чони ширин хуш аст:

с. 71 ва 93:

Намондам намаксуду хезум, на чав,
На чизе паид аст то ҷавдарав.

Такрори байти аввал андаке мавқеъ дорад, аммо
байти дуюм бемавқеъ метобад, заданаш аз с. 93 бе-
зарар аст.

Гила аз кормандони масъули фарҳангу маърифат
дар ин хусус аст, ки анъанаҳои ҳазорсолаи судманди
шоҳномаҳои дар замони мо дар тоҷаи тортанаки фа-
ромӯшӣ ҷо шуд. Дар ёд ҳаст, ки замоне адиб Раҳим
Хошим аз тариқи радио гоҳ-гоҳе «Шоҳнома» мехонданд.
Дертар ин ҳам қатъ ёфт. Матбуот, радио, телевизион
аз ин омил тавонотарини тарбияи ватанпарварӣ, қаҳ-
рамонӣ, неққирдорӣ, ростгӯфторӣ ва дигар хислатҳои
ҳақидаи зарурии инсонӣ умуман ғоида намебаранд.

Чаро?

Дархурди зикр меояд, ки устод Улуғзода аз бини-
ши бадеии худ роман эҷод кард. Аммо ин ҷунин маънӣ
надорад, ки дар бораи Фирдавсӣ асари дигар навиш-
тан мумкин набошад. Пайдо шудани соҳибсухани дига-
ре дур нест, ки бо завқу димоғи худ ба Боғи Фирдав-
сӣ дарояду чизхоеро бубинад, ки устод Улуғзода ду-
руст надида ва ё умуман надида буд...

Боғи Фирдавсӣ монанди ин кӯҳнадунӣ нопайдока-
нор аст. Гап дар ҳиммату ғайрати ворисони файзбар
мебошад.

44. *Ашӯр Сафар*. Самари умр, с. 160.
45. *Пайрав Сулаймони*. Маҷмуан осор, с. 153.
46. *Ашӯр Сафар*. Гули махтоб, с. 84.
47. *Дехоти А.* Куллиёт, ҷ. 1. Душанбе: Ирфон, 1965, с. 266.
48. *Ашӯр Сафар*. Гули махтоб, с. 93.
49. *Кармис Дусанов*. Хандаи офтоб (маҷм. шеърҳо).— Душанбе: Ирфон, 1985, с. 56.
50. Ҳамон асар, с. 146.
51. Ҳамон асар, с. 211.
52. Ҳамон асар, с. 210.
53. Ҳамон ҷо, с. 200.
54. Ҳамон асар, с. 209.
55. Ҳамон асар, с. 203.
56. Ҳамон асар, с. 204.
57. Ҳамон асар, с. 205.
58. Ҳамон асар, с. 207.
59. Ҳамон асар, с. 210.
60. *Ашӯр Сафар*. Холи фатир, с. 152.
61. *Ашӯр Сафар*. Ранси Мирали (маҷм.) Душанбе Ирфон, 1985—с. 20.
62. Байи-собик ранс (шаҳри муаллиф);
63. Ҳамон асар, с. 37—39.
64. *Мухаммадиев Ф.* Ширу шакар — Маданияти Тоҷикистон, 1982, 1 май.
65. *Файзуллоев Н.* Роҳҳо ва андешаҳо — Маданияти Тоҷикистон 1983, 25 февраль.
66. *Ашӯр Сафар*. Самари умр, с. 255.
67. Ҳамон ҷо.
68. Ҳамон асар, с. 226—227.
69. Ҳамон асар, с. 243.
70. *Мухаммадиев Ф.* Мақолаи зикршуда.
71. Самари умр, с. 252.

МУНДАРИҶА

<i>Б. Худойдодов</i> . Махорати Чалол Икромӣ	3
<i>Р. Мусулмонқулиев</i> . Дар боғи Фирдавси	141
<i>Х. Мухаммадиев</i> . Достони фалсафӣ ё фалсафии дoston	292
<i>Л. Демидчик</i> . Сотим Улугзода	433
<i>Б. Нозим</i> . Ашӯр Сафар	475